

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/11-20>

Hüseynova Mahirə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Filologiya elmləri doktoru, professor

<https://orcid.org/0000-0002-5135-1666>

huseynova.mahira@yandex.ru

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında milli istiqlal ideyaları

Xülasə

Bilindiyi kimi, milli-ideoloji məfkurənin təməlində ictimai-siyasi proseslər ciddi rol oynayır. Bu mənada ötən yüzilliyin sonlarında sovet siyasi rejiminin çöküşü və Azərbaycanın yenidən istiqlaliyyət əldə etməsi cəmiyyətin sosial-siyasi həyatında olduğu kimi, ədəbi-kulturoloji sferada da köklü dəyişikliklərin zəminini hazırlamış oldu. Məhz bunun nəticəsində ədəbi-nəzəri irsə münasibətdə mövcud ideoloji stereotiplər aradan qaldırılaraq milli-kulturoloji zəminə söykənən yeni baxışlar sisteminin formalaşdırılmasına başlandı. Müasir ədəbi prosesin yenidən araşdırılması meylinin güclənməsi də həmin zərurətdən qaynaqlanmaqdadır. Son illərdə Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Almas İldırım, Əhməd Cavad, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Əli Kərim, Rəsul Rza, Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz və başqa sənətkarların yaradıcılıq yolunun yeni təfəkkür işığında təhlilə cəlb olunması bu baxımdan səciyyəvidir. Araşdırılmasına zəruri ehtiyac olan məsələlərdən biri Azərbaycan poeziyasında istiqlal ideyasının bədii təcəssümüdür. Bəhs olunan problemin öyrənilməsi baxımından xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin (1925-2009) yaradıcılıq yolunun seçilməsi məhz qarşıya qoyulan məqsədin uğurla həyata keçirilməsi məramına xidmət etməkdədir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, müstəqillik, milli şüur, poetik irs, vətən sevgisi, milli kimlik.

Huseynova Mahira

Azerbaijan State Pedagogical University

Doctor of philological sciences, professor

<https://orcid.org/0000-0002-5135-1666>

huseynova.mahira@yandex.ru

National independence ideas in the creative works of Bakhtiyar Vahabzadeh

Abstract

As is well known, socio-political processes play a crucial role in shaping national-ideological thought. In this regard, the collapse of the Soviet political regime at the end of the last century and Azerbaijan's reestablishment of independence paved the way for fundamental changes not only in the country's social and political life but also in the literary and cultural sphere. As a result, existing ideological stereotypes regarding literary-theoretical heritage were eliminated, and a new perspective rooted in national-cultural values began to take shape. The increasing tendency to reassess modern literary processes stems from this necessity. In recent years, the works of literary figures such as Huseyn Javid, Mikayil Mushfig, Almas Ildirim, Ahmad Javad, Mohammad-Hossein Shahriar, Ali Karim, Rasul Rza, Khalil Rza Uluturk, Mammad Araz and others have been analyzed in light of a renewed intellectual approach. One of the pressing issues requiring further study is the artistic representation of the idea of independence in Azerbaijani poetry. In this context, selecting the creative path of the prominent poet Bakhtiyar Vahabzadeh (1925–2009) for analysis serves the purpose of successfully addressing this important research objective.

Keywords: *Azerbaijani literature, independence, national consciousness, poetic heritage, love for the homeland, national identity.*

Giriş

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan poeziyası tarixində özünəməxsus yeri və mövqeyi ilə seçilən qüdrətli qələm sahiblərindən biridir. Onun qələminə məxsus “Gülüstən”, “Mərziyə”, “Yollar-oğullar” və s. kimi poemalar, çoxlu sayda şeirlər, habelə publisistik yazılar ədəbiyyatımızın təqdirəlayiq nümunələrindən hesab olunmaqdadır. Ədibin zəngin və rəngarəng poetik dünyasında yurdsevərlik, milli-mənəvi azadlıq, əxlaqi dəyərlərə və adət-ənənələrə ehtiram və s. kimi məsələlər diqqət çəkən məqamlardandır. Bu cəhət müəllifin şeir və poemalarında özünü aşkar şəkildə büruzə verməkdədir. Yaradıcılığa şeirlə başlayan, sonralar poema və dram

əsərləri yazan, heç bir zaman poeziyanın əsrarəngiz dünyasından ayrıla bilməyən şair istiqlal düşüncəsinə bağlılığına və bu düşüncəni əks etdirmə səriştəsinə görə öz dövrünün qələm sahiblərindən xeyli dərəcədə fərqlənir.

Tədqiqat

Bəxtiyar Vahabzadə poeziyaya öləri münasibət bəsləməmiş, onu yaradıcılığının əsas, aparıcı formalarından birinə çevirə bilmiş, oxucuları düşündürən bir çox dəyərli bədii sənət nümunələri yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Şairin yaradıcılığı Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Aşıq Ələsgər, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Almas İldırım, Mikayıl Müşfiq, Səməd Vurğun və başqa Azərbaycan şairlərinin ədəbi ənənələrini özündə əks etdirməkdədir.

Bilindi ki, Bəxtiyar Vahabzadənin istiqlal poeziyasında ana dili problemi mühüm yerlərdən birini tutmaqdadır. Müəllif daim bu məsələyə diqqət yetirmiş, ayrı-ayrı yazılarında onun müxtəlif məqamlarını və aspektlərini qabartmağa çalışmışdır. Şairin qənaətinə, dil hər bir millətin varlığının ilkin təzahürlərindəndir; dilini qeyb edən bir toplumun öz mövcudluğunu qoruyub saxlaması mümkün deyildir.

Bəxtiyar Vahabzadə Sovet hakimiyyəti illərində qələmə aldığı “İftiraya cavab” adlı məqaləsində ana dili problemi ilə bağlı məsələyə özünün münasibətini bildirərək yazırdı: “Milli dildə məktəblərin və uşaq bağçalarının açılmasını tələb etmək hər bir xalqın ən adi və haqlı tələbi deyilmi? Əgər xalqın öz ana dilində tərbiyə almaq və oxumaq haqqı da yoxsa, o nə xalqdır?” Şair eyni zamanda, ana dili haqqında qənaətlərini ifadə edərkən ziyalıların mövqeyinə, dilin yaşadılması və inkişaf etdirilməsində onların roluna da münasibət bildirirdi: “Ziyalı ana dilində danışmayan xalqın nəinki dili, özü də ölümə məhkumdur”. (Ahundlu, 2010, s. 63)

Ədib 2002-ci ildə “Sandıqdan səslər” adı ilə nəşr etdirdiyi kitabına yazmış olduğu “Ön söz”də sovet siyasi rejimi dönəmində ana dili problemi ilə bağlı apardığı mübarizələrə münasibətini açıqlamışdır: “Mənim ən böyük mübarizəm sovet dövründə ayaqlar altında tapdanan, qapılar arxasında qalan ana dilimizin uğrunda həm əməli işimdə, həm də yaradıcılığımda ardıcıl mübarizə idi. Mən bu mövzuya onlarla məqalə, onlarla şeir və poema həsr etmişəm” (Vahabzadə, 2002, s. 92).

“Dili xalqın mənəvi dünyası, milli xüsusiyyətləri kimi dəyərləndirən və bu səbəbdən də dil ayrılığını ruh, psixologiya və mənəviyyat ayrılığı hesab edən” (Əliyeva, 1983, s. 51) Bəxtiyar Vahabzadənin “Ana dili”, “Oğluma”, “Latın dili”, “Uzun illər boyu öz vətəmindən”, “Mənim ana dilim”, “Özümdən özümə şikayət”, “Fəxriyyə”, “Özgə”, “Mənim anam”, “Hara gedir sabahımız” və bir sıra başqa şeirlərində ana dilinin milli-mənəvi düşüncənin formalaşmasındakı yeri və əhəmiyyəti haqqında danışılır, doğma dilə xor baxanlar, biganə münasibət

bəsləyənlər sərt şəkildə tənqid olunur.

Bəxtiyar Vahabzadənin “Özümdən özümə şikayət” (1993) adlı şeirində Azərbaycanın müstəqilliyə qovuşmasından sonra da ana dilinə biganə münasibətin davam etməsi bədii təhlil obyektinə çevrilmişdir. Şair millətin istiqlalına qovuşduğu illərdə istiqlalın təməlini təşkil edən, xalqı mübarizəyə ruhlandıran ana dilinə bu cür biganə münasibəti qəbul edə bilmir.

Bəxtiyar Vahabzadə “Ana dili” (1954) adlı şeirində hər bir xalqın, millətin taleyində doğma dilin son dərəcə mühüm əhəmiyyət daşıdığına diqqət yönəldərək, bununla bağlı poetik düşüncələrini qələmə almışdır:

Bu dil əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək (Vahabzadə, 2008, s.74).

Yaradıcılığının ilk dövrünün məhsulu olan bu şeirdə müəllif ana dilini “millətin ruhu, eşqi, canı” kimi dəyərləndirir, onun “babaların əqlindən, kamalından” süzülüb gəldiyini, “xalqın ilk nəfəsindən” yarandığını qeyd edir. Şair, həmçinin ana dilini “əcdadımızın bizə qoyub getdiyi” “ən qiymətli miras”, sərvət hesab edir. Biz insanların ən böyük vəzifəsini isə bu dili göz bəbəyi kimi qoruyaraq gələcək “nəsillərə hədiyyə” verməkdə görür.

“Latın dili”(1967) adlı şeirində dünyanın qədim toplumlarından olan latın millətinin məhv olması, ancaq dilinin yaşamasına diqqəti çəkməklə müəllif dolayısı ilə heç bir xalqı əsarətdə saxlamaqla məhv etməyin mümkün olmadığını vurğulamışdır.

Latın dili!
Hər sözündə dünya boyda yük daşıyır,
Latın dili!
Millət ölüb, dil yaşayır (Vahabzadə, 2008, s.92).

Kamil Quliyev “Latın dili” şeirini Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında xüsusi yer tutan poetik örnəklərdən biri kimi dəyərləndirərək yazır ki, müəllif əsərdə “...şair, alim və həkimlərin istifadə etdiyi ölü dil olan latın dili ilə Atlantika sahilində imperialistlər tərəfindən yasaq edilmiş canlı dilləri müqayisə edir. Latın dilini bu dillərdən üstün tutur. Çünki bu dillər millət varkən kiçik, yoxsul komalarda dustaq olub, ədəbiyyat və mədəniyyət dili kimi işlənir. Latın dili isə uzun əsrlərdən keçib gəlib, xalqı olmasa da, indi də işlənir”. (Əliqızı, 1998, s.19) Tənqidçinin əsərin ideya

xəttini və yazılış səbəblərini doğru müəyyənləşdirdiyini qeyd etməklə bərabər, onu da xatırlatmağa ehtiyac vardır ki, şeirdə diqqəti çəkən məqamlardan biri müəllifin dolayısı ilə öz xalqının əsarət həyatına etirazını bildirməsi, sərt şəkildə bu ədalətsizliyə üsyan etməsidir. Belə ki, “latın xalqının öldüyü halda, dilinin yaşaması faktı şairə özü yaşaya-yaşaya dilini qeyb edən millət və toplumlar haqqında mülahizə yürütmək imkanı verir. Başqa sözlə, müəllif latın dilindən danışarkən Azərbaycan xalqının və dilinin əsarətdə olduğuna diqqəti yönəldə bilir”. (Yusifli, 2009, s.34)

Qeyd edək ki, “Bəxtiyar Vahabzadə ana dilinin əhəmiyyətini, milli düşüncənin formalaşmasında rolunu ayrı-ayrı şeirlərində dönə-dönə canlandırmışdır. Şairin qənaətinə, hər bir millətin varlığı, mövcudluğu ana dilinin nə dərəcədə qorunub yaşadılması ilə bağlıdır”. (Hüseynov, 2004, s.93)

Bəxtiyar Vahabzadənin Azərbaycanın Güneyində əsarət həyatı yaşayan soydaşlarımızın dil probleminə həsr olunmuş yazıları onun problemə daha geniş müstəvidə yanaşdığını, ana dilini milli istiqlal probleminin tərkib hissəsi kimi dərk etməsini şərtləndirir. Mütəfəkkir şair ikiyə parçalanmış Azərbaycan türklərinin İran-fars müstəmləkəçilik rejiminin basqıları altında ana dilində oxuyub-yazmaqdan məhrum edilməsinə dözə bilmir və bu haqsızlığa qarşı etiraz səsini ucaldır.

Ana dilinə bu qədər böyük dəyər verməsi B.Vahabzadənin bir vətəndaş olaraq öz xalqının taleyinə həssas münasibətinin göstəricisidir.

Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında şəxsiyyət azadlığının insan və zaman kontekstində aşkarlanması şairin problemə daha geniş müstəvidə yanaşdığını göstərməkdədir. Bu isə o deməkdir ki, bir sənətkar kimi o, millətin azad, hürri yaşaması, dünya xalqları içərisində söz sahibi olması, milli özünüdərk məqamına yetişməsi, ən başlıcası isə vətəndaş kimi formalaşması üçün bir çox şərtlərin vacib olduğuna diqqət yönəldir.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında dövrlə, mühitlə, zamanla barışmazlıq duyğusu olduqca qabarıqdır. Bu aspekt onun müxtəlif mövzularda yazdığı əsərlərdə bu və ya digər formada özünü büruzə verməkdədir. Zamanla, mühitlə müxalifətdə olan şairin ən böyük ixtilafı isə özü ilədir. Bu mənada “bircə ondan razıyam ki, özümdən narazıyam” hökm-qənaəti şairin həyat kredosunu şərtləndirir.

Bəxtiyar Vahabzadənin “Ölçü”, “Qana bilmədi”, “Dibçək gülləri”, “İşıq axtarırsan”, “İki qəbahət”, “Əl qaldırmışam”, “Zindanda təqdim”, “Ehtiyat”, “İki kor”, “Elə bir fikir ki...”, “Düşüncə-söz”, “Dözüm”, “Qayə”, “Şairlər”, “Salam, Nəsimi”, “Bir böyük amala vurulan zaman”, “Yevtuşenkoya məktub” və digər şeirləri şəxsiyyət azadlığının insan və zaman kontekstində aşkarlandığı poetik örnəklər kimi maraq doğurur. Adı çəkilən şeirlərdə müəllif problemə fərqli rakurslardan yanaşa bilmiş, onun müxtəlif aspektlərini aşkarlamağa çalışmışdır.

Müəllifin “Ölçü”(1963) adlı şeirində uşaqların hərəkətlərini məhdudlaşdıran, onları qorxaq böyüdən, hərtərəfli şəkildə yetişməsinə, inkişaf etməsinə mane olan valideynlər tənqid hədəfinə çevrilir. Şair “azad uşaq könünə ölçü-biçi nə gərək?” deməklə, millətin sağlam gələcəyi üçün uşaqların və gənclərin təlim-tərbiyəsinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyinə diqqət yönəlir.

Bəxtiyar Vahabzadənin şəxsiyyət azadlığının insan və zaman kontekstində aşkarlandığı yazılarından biri də “İki kor” (1968) adlı şeiridir. Orijinal ifadə tərzilə seçilən bu şeirdə müəllifin lirik qəhrəmanları mahiyyətə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən insanlardır. Onlardan birinin gözləri kor olsa da, ağılının gözləri ilə kor deyildir, buna görə də dünyanı, insanları görməyi, anlamağı və dəyərləndirməyi bacarır. Şairin digər qəhrəmanının gözləri görsə də, mənən kor olduğu üçün bu görmənin heç bir faydası yoxdur. Bu qarşılaşdırmada müəllif şəxsiyyət azadlığının insanın daxili-mənəvi dünyası ilə sıx bağlılığına dolayısı ilə işarə etmişdir.

Gözləri görməyən kor deyil hələ,
Görmək istəməyən kordur, deyərdim.
Belə müqəvvaya, belə cahilə
Həyatın özü də gordur, deyərdim. (Vahabzadə, 1988, s.85)

Şəxsiyyət azadlığı ilə bağlı bir qədər fərqli qənaətlərə Bəxtiyar Vahabzadənin “Fikir qanadlarım”(1969) adlı şeirində də təsadüf olunmaqdadır. Bu əsərdə diqqət çəkən əsas məqam müəllifin problemə yanaşma özünəməxsusluğu ilə şərtlənməkdədir. Şeirdən hasil olan qənaətə görə, hər bir cəmiyyətdə şəxsiyyət azadlığının təməlində fikir azadlığı dayanır. Əgər insan fikrən, ruhən azad deyilsə, cəmiyyət nə qədər azad olursa-olsun, fərdin, şəxsiyyətin azadlığının təminatçısı ola bilməz. “Fikir qanadlarım” şeirinin lirik qəhrəmanını mənsub olduğu cəmiyyətin digər fərqlərindən fərqləndirən cəhət “fikrinin qanadları olması», xəyalın qüdrəti ilə “kainatı Vətən kimi” dərk etməyi bacarmasıdır. Şair öz fikirlərini, düşüncələrini məhz azad, hüdudsuz olduğu, sərhəd, hüdud bilmədiyi üçün özündən böyük və uca hesab edir.

Mən azadam, azadam!
Mənzili görünməyən
Bir əbədi yolum var.
Məni yerdən qaldıran,
Həddi, hüdudu qıran
Fikir qanadlarım var. (Vahabzadə, 2002, s.62)

“Qayə”(1978) adlı şeirdə şair əqidəsiz, məqsədsiz, məramsız yaşayan, ictimai düşüncədən məhrum olan insanları insan kimi ömür sürmədiklərinə görə ciddi şəkildə qınaq obyektinə çevirir. Şairin qənaətinə, insan azadlığının təməlində qayənin, məsləkin mühüm rolu bir də onunla şərtlənir ki, məhz bu amillər şəxsiyyəti yetirir, kamilləşdirir və formalaşdırır. Buna görə də müəllif qayəni, əqidəni “həyat yolu” kimi dəyərləndirir, “həyatdan uca” hesab edir (Ahundlu, 2010, s.39).

Bəxtiyar Vahabzadənin “İşıq axtarırsan”(1991) şeirində insan və zaman kontekstində şəxsiyyətin üzərinə düşən sosial missiya bədii hədəf kimi seçilmişdir. Şeirin lirik qəhrəmanı yaşadığı cəmiyyətdən narazı olan, lakin onu dəyişmək üçün heç bir əməli fəaliyyət göstərməyən, yalnız ayrı-ayrı insanlarla söhbətlərində öz narazılığını büruzə verən qorxaq təbiətli bir insandır. Şair belələrini “qında” gizlənmiş “qılınca” bənzədir.

Müəllifə görə, cəmiyyətin inkişafı üçün hər bir şəxsiyyət mübarizə meydanına atılmalı, öz işi, əməli, fəaliyyəti ilə başqalarına nüsxə olmalıdır. Çünki yalnız fədakarlıq sayəsində həqiqi mənada vətənpərvərlikdən və mübarizlikdən danışmaq mümkündür.

Özgənin işığı göz aldadandır,
Əvvəl öz qəlbində göz dağın olsun.
İşıq axtarırsan, özünü yandır,
Zülməti yarmağa işığın olsun. (Vahabzadə, 1988, s.35)

İctimai motivlərlə zəngin olan “Zindanda təqvim” (1997) adlı şeirdə şair cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən şəxsiyyət azadlığının aparıcı aspektlərini qabartmağa çalışır. Şairin fikrincə, zindan hələ şəxsiyyət azadlığının geniş mənada cilovlanması demək deyildir. Belə ki, insan istənilən məkanda daxili-mənəvi azadlığını qoruyub saxlaya bilər, hətta zindanda belə. “Zindanda təqvim” şeirinin lirik qəhrəmanı azadlıq naminə insan üçün ən qiymətli sərvət olan vaxtın üzərindən xətt çəkir. O, bunu ona görə edə bilər ki, insan kimi yaşaya bilmək üçün azadlığın zərurətini dərk edir. Şəxsiyyət azadlığına bu qədər dəyər verməsi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılıq kredosunu səciyyələndirən amillərdəndir. Mövzusunun asılı olmayaq, şairin bütün əsərlərinin daxili qatında fərdi azadlıq istəyi özünü aşkar şəkildə büruzə verməkdədir. Məhz şəxsiyyət azadlığı müəllifin əsərlərində ictimai-siyasi azadlığa aparan amillərdən biri kimi diqqəti çəkməkdədir.

Bəxtiyar Vahabzadənin istiqlal poeziyasının əhəmiyyətli bir qolunu da Azərbaycanın Güneyi ilə bağlı qələmə aldığı poetik nüsxələr təşkil edir.

Sovet siyasi rejimi dönməndə Azərbaycanın Quzeyində Güney mövzusunun

aktuallıq qazanmasında M.Şəhriyarın doğma ana dilində qələmə aldığı “Heydərbabaya salam” poemasının xüsusi təsiri olmuşdur. Bununla bağlı Almaz Əliqızının qənaətləri diqqəti cəlb edir: “Heydərbabanın” bütün Azərbaycanı fəth etməsi xalqın dərdlərini açıq, səmimi şəkildə, hər hansı ideologiyanın, rəhbər göstərişlərin diqtəsindən azad yazılması ilə müəyyən dərəcədə bağlıdır. Şəhriyarın istibdadı açıq damğalaması, quruluşun eybəcərliklərini nifrətlə üzə çıxarması elə Şimali Azərbaycanda totalitar rejimdən əziyyət çəkənlərin də ürəyinə su çiləmişdi.

Xatırladaq ki, Güney problemi yalnız B.Vahabzadəni deyil, o taylı bu taylı vətənpərvər qələm sahiblərini də dərindən düşündürmüşdür.

Hələ yaradıcılığının ilk dövrlərindən başlayaraq, Güney Azərbaycan mövzusunda əsərlər yazması şairin istiqlal məfkurəsinə bağlılığından qaynaqlanır. Belə ki, şairin qələminə məxsus “Cənublu bacıma», “Vətəndən Vətənə», “Şəhriyara” və digər şeirləri bu baxımdan maraq doğurmaqdadır.

Vətəndaş şair doğma Vətəninin ikiyə parçalanmasına, qədim tarixə malik olan millətinin ayrı-ayrı sərhədlər içərisində yaşamasına dözə bilmir. Xalqına qarşı yönələn bu haqsızlıq onu son dərəcə hiddətləndirir. Müəllif öz dərini Bağdadda yaşayan, qürbətdən Vətənə boylanan Füzuli ilə müqayisə edir. Lakin Füzulidən fərqli olaraq, o, Vətəninə qürbətdən deyil, öz Vətənindən baxır:

Bu qənim, bu dərdim dağlardan ağırdı,
Arazın suyuna qarışıb axıram.
Füzuli həsrətlə qürbətdən Vətənə baxırdı,
Mən isə... Vətəndən Vətənə baxıram (Vahabzadə 1999, s.85)

Bəxtiyar Vahabzadənin 1959-cu ildə yazdığı “Gülüstan” poeması sovet siyasi rejimi dönəmində qələmə alınmış poetik örnəklərdən biri kimi diqqət cəlb etməkdədir. O zaman gənc olan şair özünün və ailə üzvlərinin həyatını təhlükə qarşısında qoyaraq bu poemanı çap etdirməyə təşəbbüs göstərmişdir. Lakin mərkəzi mətbuatda poemanı dərc etdirmək mümkün olmadığından bu əsəri çap etmək cəsarətini boynuna götürən “Şəki fəhləsi” qəzetinin redaktoru Məhyəddin Abbasova təqdim etmişdi. “Əsər 1960-cı ildə qəzetin 23 və 26 oktyabr saylarında dərc olunmuş, həmin dövr üçün kifayət qədər böyük və indi də xatırlanan bir qalmaqal yaratmışdır. Poemada müəllif yüksək poetik formada Azərbaycanın parçalanması və müstəmləkəçilik tarixinə bədii ekskurs etmiş, imperiyaların əlilə xalqın sürükləndiyi bu faciənin canlı mənzərəsini yaratmışdır” (Öztürk, 2014, s.73).

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında milli istiqlal ideyalarının bədii ifadəsinin ən parlaq nümunələrindən biridir. Onun poeziyasında

azadlıq, milli kimlik və vətən sevgisi əsas mövzulardan biri kimi ön plana çıxır. “Şairin əsərləri Azərbaycan xalqının müstəqillik uğrunda mübarizəsinin ədəbi güzgüsü olmaqla yanaşı, milli şüurun formalaşmasına və güclənməsinə mühüm təsir göstərmişdir” (Kamal, 2012, s.83).

Bəxtiyar Vahabzadə haqqında yazmaq yarım əsrdən artıq yaradıcılıq təkamülü keçirmiş kamil bir şəxsiyyəti araşdırmaq deməkdir, – öz-özlüyündə məlumdur ki, bu o qədər də asan deyil və təbii olaraq, məsələnin çətinliyini biz də hiss edirik; ancaq iş burasındadır ki, bütünlüklə milli hadisə olan B.Vahabzadə şəxsiyyəti, tədrisən də olsa, şərh edilməli, açılmalı, müxtəlif yönləri ilə milli professional idrakın predmetinə çevrilməlidir. “Öz böyük şəxsiyyətlərindən sərf-nəzər edib özgə məktəb-şəxsiyyətlərindən öyrənməyə meyilli olan millət, nəticə etibarilə, milli emosiyalardan, təfəkkürdən məhrum olub özgələr kimi düşünür, özgələr kimi həyəcanlanır, millətin qarşısına mürəkkəb problemlər çıxanda üzünü mütiliklə ya Şərqə, ya da Qərbə çevirir. B.Vahabzadə milli təfəkkürün elə mükəmməl məhsuludur ki, belə bir məktəbi olan millət “savadsız” ola bilməz – birincisi ona görə ki, “savadsız” millətin bu qədər mükəmməl məktəb yaratması mümkün deyil; ikincisi ona görə ki, bu qədər mükəmməl məktəbi olan millətin həmin məktəbdən öyrənməməsi mümkün deyil” (Uslu, 2022, s.52).

Nəticə

Araşdırmalar göstərir ki, Vahabzadə poeziyasında istiqlal ideyaları yalnız tarixi hadisələrin təsviri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda milli dəyərlərin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Onun yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan poeziyasında milli ruhun dirçəlişi və müstəqillik arzularının ifadəsi kimi xüsusi yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Almaz Əliqızı. Güney Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, təmayüllər, etüdlər, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, s.143
2. Ahundlu Yavuz. Karabağ imdat çığılığı. Ankara: Kültür Ajans Yayınları, 2010, s.221
3. Bəxtiyar Vahabzadə. Əsərləri: On iki cildə, VI c. Bakı: Elm, 2008, s.447
4. Bəxtiyar Vahabzadə. Şəhidlər. Bakı: Elm 1990, s.46
5. Bəxtiyar Vahabzadə. İstiqlal. Bakı: Gənclik, 1999, s.194
6. Bəxtiyar Vahabzadə. Gəlin açıq danışaq. Bakı: Azərnəşr, 1988, s. 30-31
7. Bəxtiyar Vahabzadə. Sandıqdan səslər. Bakı: Təfəkkür, 2002, s.134
8. İfrat Əliyeva. Bəxtiyar Vahabzadənin lirikası, Bakı: Yazıçı, 1983, s.97

9. Vaqif Yusifli. Poeziyanın yolları və illəri (1960-2000-ci illər). Bakı: Mütərcim, 2009, 190 s.
10. Şirməmməd Hüseynov. Milli haqq və ədalət axtarışında. Adiloğlu, 2004, s.404-405
11. Kamal, E. Bahtiyar Vahabzadə'nin şiirlərində hayat felsefəsi /Erol Kamal //I Beynəlxalq Bəxtiyar Vahabzadə simpoziumunun materialları, 13-15 dekabr 2012.- Bakı, 2012.- S.27-37.
12. Öztürk, R. Vahabzadənin bir şiirindən hareketlə şiirde dil kullanımına yönelik düşüncəsinin dilbilim bakımından incelenmesi, Türkiye, Ankara, 2014, S.453.
13. Uslu, R. Türk dünyasının kültür ve sanat adamlarının Bəxtiyar Vahabzadə haqqındakı sözləri /R.Uslu //I Beynəlxalq Bəxtiyar Vahabzadə simpoziumunun materialları, Türkiye, İzmir, 2022.- S.516-519.

Daxil oldu: 01.04.2025

Qəbul edildi: 10.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/21-27>

Könül Həsənova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

<https://orcid.org/0000-0001-8795-252X>

mail:konul.hasanova@adpu.edu.az

Bəxtiyar Vahabzadə ana dilimizin təəssübkeşi kimi

Xülasə

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında B.Vahabzadənin dilə, dil tarixinə, onun saflığına, qorunmasına həsr etdiyi şeirlər nəinki uşaqlar, hətta böyüklər tərəfindən sevilməkdədir. Bunun səbəbi isə şairin dil haqqında bu təəssübkeşliyinin dil daşıyıcıları olan Azərbaycan xalqının mənafehləri ilə üst-üstə düşməsidir. Şair dilin təmizliyinin qorunmasının təkcə yazışı, şair və alimlərin deyil, ədəbiyyatşünasların və xalqımızın mənəvi yükünə çevirmişdir. O, öz əsərlərində dilin xalq üçün necə dəyərli mənəvi sərvət olması fikrini aşılamaq istəmiş və dilimizin əhatə dairəsini genişləndirmişdir. Şair dilin insanlar arasında təkcə ünsiyyət vasitəsi kimi yox, məxsus olduğu xalqın tarixini özündə ehtiva edən bir vasitə kimi qiymətləndirmişdir. Dil tarixinin müxtəlif mərhələləri məhz həmin dövrdə yaşayıb-yaratmış sənətkarlarla bağlıdır. Çünki həmin sənətkarlar həmin dövrdə mövcud olan dilə daha tez müdaxilə edə bilirlər.

***Açar sözlər:** Bəxtiyar Vahabzadə, Azərbaycan dili, ana dili, təəssübkeş, şair, dil tairixi*

Konul Hasanova

Azerbaijan State Pedagogical University

PhD in Philology, Associate Professor

<https://orcid.org/0000-0001-8795-252X>

mail:konul.hasanova@adpu.edu.az

Bakhtiyar Vahabzadeh as a fanatic of our native language

Abstract

In modern Azerbaijani literature, B.Vahabzadeh's poems dedicated to the language, the history of the language, its purity, and its protection are loved not only by children, but also by adults. The reason for this is that the poet's fanaticism about

the language coincides with the interests of the Azerbaijani people, who are the bearers of the language. The poet made the preservation of the purity of the language a moral burden not only for the poet and scientists, but also for literary critics and our people. In his works, he wanted to instill the idea of how valuable the language is for the people and expanded the scope of our language. The poet evaluated the language not only as a means of communication between people, but also as a means that contains the history of the people to which he belongs. The various stages of the history of the language are connected with the artists who lived and created in that period. Because these artists can more quickly intervene in the language that existed in that period.

Keywords: Bakhtiyar Vahabzadeh, Azerbaijani language, mother tongue, fanatic, poet, language history

Giriş

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında B.Vahabzadənin dilə, dil tarixinə, onun saflığına, qorunmasına həsr etdiyi şeirlər nəinki uşaqlar, hətta böyüklər tərəfindən sevilməkdədir. Bunun səbəbi isə şairin dil haqqında bu təəssübkeşliyinin dil daşıyıcıları olan Azərbaycan xalqının mənafeləri ilə üst-üstə düşməsidir. Şair dilin təmizliyinin qorunmasının təkcə yazışı, şair və alimlərin deyil, ədəbiyyatşünasların və xalqımızın mənəvi yükünə çevirmişdir. O, öz əsərlərində dilin xalq üçün necə dəyərli mənəvi sərvət olması fikrini aşılamaq istəmiş və dilimizin əhatə dairəsini genişləndirmişdir. Şair dilin insanlar arasında təkcə ünsiyyət vasitəsi kimi yox, məxsus olduğu xalqın tarixini özündə ehtiva edən bir vasitə kimi qiymətləndirmişdir. Dil tarixinin müxtəlif mərhələləri məhz həmin dövrdə yaşayıb-yaratmış sənətkarlarla bağlıdır. Çünki həmin sənətkarlar həmin dövrdə mövcud olan dilə daha tez müdaxilə edə bilirlər. Onlar öz əsərləri ilə dilə yeni-yeni sözlər gətirə və sözü zaman-zaman dildən uzaqlaşdırırlar da biliblər. Orta dövrdə - Nəsimi, Füzuli, Xətayi kimi sənətkarlar, yeni dövrdə - M.F.Axundzadə, M.Cəlil, S.Vurğun, müasir dövrdə isə - Bəxtiyar Vahabzadə bu ənənənin görkəmli nümayəndələrindəndir. Şair ara-sıra qəzet və jurnallarda "Ana dilim-ana köküm!", "Tarix, dil, ənənə", "Ana dili", "Dil haqqında sorğu", "Bir daha ana dili haqqında", "Dil və əlifba", "Dilimiz-ədəbiyyatımız", "Dildə təbiilik və gözəllik", "Ana dili dövlət dili" kimi məqalələrlə çıxış etmişdir. O, bu cür məqalələri ilə Azərbaycan dilinin yüksək qiymətləndirmiş, bir şair kimi ədəbiyyat dilimizi bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zənginləşdirmişdir. O, bir sənətkar kimi dil və şeir arasında olan bağları aşkarlamağa çalışmışdır. Şair bir çox mövzularda - fəlsəfi, sevgi-məhəbbət, təbiət haqqında yazsa da, dil haqqında yazdığı şeirlər nisbətən daha sosial səciyyə daşıyır və oxucunun dil haqqında düşüncələri ilə

eyniyyət təşkil edir, oxucunu bu milli problem haqqında düşünməyə sövq edir. Onu məhəbbət, vətən şairi kimi tanısaq da, şairin dil haqqındakı şeirləri xüsusi diqqətəlayiqdir. Bu cür şeirləri türkçülüğü qabardır, dil haqqında oxucuda öyrədici və yol göstərici funksiya daşıyır. Şair məqalə və şeirlərində öz qəlbində olan və dil üçün yararlı olan ən mütərəqqi fikirləri oxucuya aşılayır. O, milli şüuru dildə görür və ona görə də “ana dili”nə “ana köküm” deyir. (Adil, 1975, s. 39). O, bu yolda öz sələflərinin işini davam etdirərək, zaman keçdikcə inkişaf nəticəsində dəyişilən dilimizi qorumağa çalışmışdır.

Tədqiqat

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında Bəxtiyar Vahabzadənin dilə, dil tarixinə, onun saflığına, qorunmasına həsr etdiyi şeirlər nəinki uşaqlar, hətta böyüklər tərəfindən sevilməkdədir. Bunun səbəbi isə şairin dil haqqında bu təəssübkeşliyinin dil daşıyıcısı olan Azərbaycan xalqının mənafeyi ilə üst-üstə düşməsidir. Şair dilin təmizliyinin qorunmasının təkcə yazışı, şair və alimlərin deyil, ədəbiyyatşünasların və xalqımızın mənəvi yükünə çevirib. O, öz əsərlərində dilin xalq üçün necə dəyərli mənəvi sərvət olması fikrini aşılamaq istəyib və dilimizin əhatə dairəsini genişləndirib. Şair dilin insanlar arasında təkcə ünsiyyət vasitəsi kimi yox, məxsus olduğu xalqın tarixini özündə ehtiva edən bir vasitə kimi qiymətləndirib. Dil tarixinin müxtəlif mərhələləri məhz həmin dövrdə yaşayıb-yaratmış sənətkarlarla bağlıdır. Çünki həmin sənətkarlar həmin dövrdə mövcud olan dilə daha tez müdaxilə edə bilirlər. Onlar öz əsərləri ilə dilə yeni-yeni sözlər gətirə və sözü zaman-zaman dildən uzaqlaşdıra da biliblər. Orta dövrdə - Nəsimi, Füzuli, Xətayi kimi sənətkarlar, yeni dövrdə - M.F.Axundzadə, M.Cəlil, S.Vurğun, çağdaş dövrdə isə Bəxtiyar Vahabzadə bu ənənənin görkəmli nümayəndələrindəndir. Şair ara-sıra qəzet və jurnallarda “Ana dilim-ana köküm!”, “Tarix, dil, ənənə”, “Ana dili”, “Dil haqqında sorğu”, “Bir daha ana dili haqqında”, “Dil və əlifba”, “Dilimiz-ədəbiyyatımız”, “Dildə təbiilik və gözəllik”, “Ana dili - dövlət dili” kimi məqalələrlə çıxış edib. O, bu cür məqalələri ilə Azərbaycan dilini yüksək qiymətləndirib, bir şair kimi ədəbiyyat dilimizi bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zənginləşdirib. O, bir sənətkar kimi dil və şeir arasında olan bağları aşkarlamağa çalışıb.

Şair bir çox mövzularda - fəlsəfi, sevgi-məhəbbət, təbiət haqqında yazsa da, dil haqqında yazdığı şeirlər nisbətən daha sosial səciyyə daşıyır və oxucunun dil haqqında düşüncələri ilə eyniyyət təşkil edir, oxucunu bu milli problem haqqında düşünməyə sövq edir. Onu məhəbbət, Vətən şairi kimi tanısaq da, şairin dil haqqındakı şeirləri xüsusilə diqqətəlayiqdir. “Bu cür şeirləri türkçülüğü qabardır, dil haqqında oxucuda öyrədici və yolgöstərici funksiya daşıyır. Şair məqalə və şeirlərində öz qəlbində olan və dil üçün yararlı olan ən mütərəqqi fikirləri oxucuya

aşılır. O, milli şüuru dildə görür və ona görə də “ana dili”nə “ana köküm” deyir. O, bu yolda öz səlflərinin işini davam etdirərək, zaman keçdikcə inkişaf nəticəsində dəyişilən dilimizi qorumağa çalışıb” (Cəfər, 1971, s. 92).

Bəxtiyar Vahabzadəni sosial təbəqədə məşhurlaşdıran əsərləri də məhz dil haqqındadır. “B.Vahabzadənin yaradıcılığını dörd mərhələyə bölür. Şairin dil haqqında mübarizəyə başladığı illər, yəni, 50-ci illər şairin dilçilik görüşlərinin birinci mərhələsini, 60-cı illər ikinci mərhələsini, 70-ci illər üçüncü, 80-ci illər isə dördüncü mərhələsini təşkil edir” (Nəbiyev, 1969, s. 55). Şairin dilçilik görüşlərinin birinci mərhələsinin başlanğıcında şair dil mücahidi kimi ana dilimizin saflığı yolunda bütün dilçiləri, ədəbiyyatşünasları və xalqımızı dilin təmizliyi uğrunda səfərbərliyə çağırıb. Həmin dövrdə çıxış etdiyi məqalələrlə dilin lazımınca qiəndirilmədiyini deyərək, dilin texniki imkanlarından, sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən çox az yazıldığını, bu haqda tənqidi məqalələrin az olduğunu göz önünə gətirərək daxili təəssübkeşliyini belə qələmə alır: “Ümumiyyətlə, şeir haqqında yazılan tənqidlər, əsasən, məzmunun ya da ideyanın nə dərəcədə aktual olmasının şərhindən ibarət olur. Şairlərimizin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən, dilinin, ifadəliliyinin gözəlliyindən, təşbəhlərdən, istiarələrdən və sairədən bəhs edən məqalələr az yazılır” (Aliyeva, 2012, s. 63).

B.Vahabzadənin dilçilik görüşlərinin birinci mərhələsində yazılan, özünə qədərki və özündən sonrakı ədəbiyyat üçün örnək bir əsər olan “Ana dili” şeiri onun yaradıcılığının ən monumental, şah əsərlərindən biridir. Bu şeirdə şair dil üçün deyiləcək ən mütərəqqi fikir və ideyalarını əks etdirib. Dilin xalqın həyatında nə qədər vacib bir vasitə olması fikri ilə şeirdə dilimizin həm qrammatik, həm də poetik imkanlarının genişliyindən söhbət açıb. Bundan başqa şeirdə ana-vətən vəhdəti hiss olunur. Şeirin birinci misralarında bunun şahidi ola bilərik:

Dil açanda ilk dəfə, ana söyləyirik biz,
Ana dili adlanır bizim ilk dərsləyimiz (Vahabzadə, 2001, s. 45).

Şeirdə dünya dil mədəniyyəti irsinin Homerdən Puşkinədək, Şərqdə isə Füzulidən S.Vurğunadək olan dil ənənəsinin B.Vahabzadədə ən yüksək məqama çatması hiss olunur:

Bu dil - bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil - bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil - tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi.
Bu dil - əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək
Qoruyub nəsillərə biz də hədiyyə verək (Vahabzadə c II, 2002, s. 74).

Şeirin axıncı bəndində şair dilin xalqımıza bəxş etdiyi əvəzsiz nemətləri tanımayan özünün də dediyi kimi “ana dilində danışmağı ar bilən, modalı ədəbazar”a qarşı tənqidi mövqe tutub, əvvəldən didaktika yolunu tutan şair axıncı bənddə öz təlatümlərini və dil haqqında qayğılarından belə bəhs edib:

Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən,
Bunu iftixar bilən, modalı ədəbazar,
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar.
Qoy bunlar mənim olsun.
Ancaq vətən çörəyi, bir də ana ürəyi
Sizlərə qənim olsun (Vahabzadə c III, 2002, s. 88).

Şairin 1967-ci ildə Kasablankada səyahətdə olarkən yazdığı “Latın dili” şeiri onun dilçilik görüşlərinin ikinci mərhələsinin zirvəsini təşkil edir. Bu şeir yazıldığı dövrün B.Vahabzadənin dil barədə düşüncələrini göstərir. Şeirdə şairin məqsədi latın dilinin mükəmməlliyini göstərmək deyil, bu dili Azərbaycan dili üçün misal gətirməkdir. “Qədim Roma imperiyasının dili olan, xalqı mövcud olmayan bu dilin yenə də öz mükəmməlliyini saxlaması, dil kimi ölüb getdikdən sonra belə müasir dünya dillərində izinin, təsirinin hələ saxlamasını bir daha xatırlatmaqdır” (Özyürek, 1997, s. 93). Aşağıdakı misralarla şair xalqı mövcud ola-ola dilimizin ölməzliyini və təmizliyini təmin etməyə çalışıb. Latın dilindən nümunə gətirib:

Latın dili!
Hər sözündə dünya boyda yük daşıyır,
Latın dili!-Millət ölüb, dil yaşayır.
“Ana”deyən, ”torpaq”deyən,
“Vətən” deyən yox bu dildə.
Ancaq yenə yaşar bu dil (Vahabzadə c IV, 2002, s. 92).

Şair sonrakı misralarda latın dilinin bu xüsusiyyətini Azərbaycan dilində görə bilmədiyi üçün təəssüflənir. Fikirləri ilə latın dilini Azərbaycan dili ilə müqayisə edərək, vətən ola-ola korlanan dilimizi, “kiçik, yoxsul komalarda dustaq olan bir dil”ə bənzədib. Bundan başqa sonda bədii sualdan istifadə edilib.

İndi söylə,
Hansı dilə ölü deyək:
Vətən varkən,
Millət varkən,
Kiçik, yoxsul komalarda dustaq olan bir diləmi?

Yoxsa, uzun əsrlərdən, keçib gələn,
Xalqı ölən,
Özü qalan bir diləmi? (Vahabzadə c V, 2002, s. 93)

Şairin yaradıcılığının dilçiliklə bağlı görüşlərinin üçüncü və dördüncü mərhələsi öz-özlüyündə rəngarəngdir. Bu dövrlərdə onun görüşləri daha yüksək səviyyədə təzahür edir. Onun dillə bağlı yazdığı ayrı-ayrı məqalələrdəki fikirləri bizi bunu deməyə imkan verir ki, bu dövrlər şairin dilçilik görüşlərinin xüsusi mərhələsidir. Şair bir məqamı diqqətə çatdıraraq dilimizin möhtəşəm ifadəliliyindən danışaraq bu gözəlliyin erməniləri belə valeh etdiyini deyir. O, məqaləsində yazır: “Bir neçə il əvvəl Yeravanda keçirilən Zaqafqaziya xalqlarının poeziya günlərində mən də iştirak edirdim. Biz burada şeirlərimizi azərbaycanca oxuyurduq. Erməni xalqının demək olar ki, böyük bir qismi bizim dilimizi bilir. Buna görə də oxuduğumuz şeirlər gurultulu alqışlarla qarşılandı.” (Güler, 2009, s. 114).

B.Vahabzadə dilimizin qrammatikası barədə də öz məqalələrində də müfəssəl məlumat verib. Məsələn, “Dildə təbiilik və gözəllik” adlı əsərində yazır: “Sözləri və onun toplusu olan cümlələri - bir ağıldan o biri ağıla, bir ürəkdən o biri ürəyə fikir yükü daşıyan nəqliyyat vasitəsinə bənzədib. Nəqliyyat yükə xidmət etdiyi kimi, sözlər də fikrə xidmət edir. Fikrə görə söz tapılır, sözə görə fikir yox! Ancaq fikir yükünün mənzilə tez, kəsə yolla çatdırılması üçün münasib nəqliyyat vasitəsi ən dəqiq sözlər, ibarələr, ifadələr tapılmalıdır” (Yeniçeri, 2009, s. 62).

B.Vahabzadə və C. Məmmədquluzadə yaradıcılığının əsasını təşkil edən dil məsələləri ortaq cəhət kimi götürülə bilər. Belə ki, “Anamın kitabı” əsərində ortaya qoyulmuş problem o cəmiyyətin ana dilinə olan münasibətini gözəl şəkildə təsvir edirsə, B.Vahabzadənin bu gün çox məşhur olan aşağıdakı misraları da bu günün dil mənzərəsini, insanlarımızın doğma dilə münasibətini açıq aydın ortaya qoyur. (Nerimanoğlu, 2012, s. 95)

Bir vaxt rusca idi, bütün reklamlar,
İndi ingiliscə dürtülür gözə.
İtin də dilinə hörmətimiz var
Bircə öz dilimiz yaramır bizə! (Vahabzadə c II, 2002, s.37)

Nəticə

Sənətkarlarımızın yazıb yaratdığı bu incilər nə qədər qiymətlidir. Bu incilər içərisində poeziya ilə bərabər tarix də yaşayır. Belə ki, bu əsərlərlə tanış olarkən müxtəlif dövrlərdə dilimizin ərəb – fars, rus, son dövrlərdə isə Avropa dillərinin təsirinə məruz qaldığı haqqında məlumatlar alırıq. Və əgər tarix bunu bizə mənbə

kimi verirsə, bu misralarda şairin, ədibin daxili səsini, ürək yanğısını da hiss edə bilirik. Təhlillərdən də göründüyü kimi, şair B.Vahabzadənin dilin saflığının qorunması, onun daxili imkanlarının üzə çıxarılması istiqamətində müstəsna xidmətləri olub. Bu keyfiyyətləri nəzərə alaraq onu Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin “ana dili şairi” adlandırsaq yanılmarıq. Onun bu istiqamətdə yazdığı əsərlərini özündən əvvəl və özündən sonrakı dil tendensiyasının ən bariz nümunələri hesab etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Adil, B. Bəxtiyar şair: //Ulduz.-1975.- № 10.-S. 33-34.
2. Cəfər, M. Dövrümüzün poeziyası /Məmməd Cəfər //Ədəbiyyat və incəsənət.- 1971.- 5 iyun.- S.10.
3. Nəbiyev, B. Günün tələbləri səviyyəsinə: [Şairin “İdman yarışı” adlı şeiri haqqında] /Bəkir Nəbiyev // Ədəbiyyat və incəsənət.- 1969.- 12 aprel.
4. Vahabzadə B. Əsərləri (I c.). Bakı: Azərbaycan, 2001, 544 səh.
5. Vahabzadə B.Əsərləri (II c.). Bakı: Azərbaycan, 2002, 576 səh.
6. Vahabzadə B.Əsərləri (III c.). Bakı: Azərbaycan, 2002,512 səh.
7. Vahabzadə B.Əsərləri (IV c.). Bakı: Çarşıoğlu, 2002, 608 səh.
8. Vahabzadə B.Əsərləri (V c.). Bakı: Çarşıoğlu, 2002, 504 səh.
9. Aliyeva, M. Bahtiyar Vahabzadə və ortaq türkçe meseleləri /M.Aliyeva //I Beynəlxalq Bəxtiyar Vahabzadə simpoziumunun materialları, 13-15 dekabr 2012.- Bakı, 2012.- S.273-277.
10. Güler, N.R. Dil Sevdalısı Bahtiyar /N.R.Güler //“Kümbet altında” dergisi, sayı 36, Nisan, mayıs, haziran- 2009.- 50.s.
11. Nerimanoğlu, K.V. Bahtiyar Vahapzadənin ana dili uğruna mücadelesinin ana hatları /Kamil Veli Nerimanoğlu //I Beynəlxalq Bəxtiyar Vahabzadə simpoziumunun materialları, 13-15 dekabr 2012.- Bakı, 2012.- S.220-224
12. Özyürek R. B.Vahabzadə'nin “Ana Dili” şiiri üzerine /R.Özyürek //“Türk Lehçeleri ve Edebiyatı” dergisi, Aralık 1997, 22. sayı 70 s.
13. Yeniçeri, H. Ana dili və Bahtiyar Vahabzadə /H.Yeniçeri //“Kümbet altında” dergisi.- sayı 36, Nisan, mayıs, haziran- 2009.- 50.s.

Daxil oldu: 06.04.2025

Qəbul edildi: 08.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/28-37>

Sədaqət Həsənova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Filologiya elmləri doktoru, professor

<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229>

sedagethesenova@gmail.com

Bəxtiyar Vahabzadənin dilində nida cümlələrinin rolu

Xülasə

Nida cümlələri sintaksisin maraqlı nümunələrindəndir. Onlar duyğuları çatdırmaq üçün istifadə olunan adi cümlələr kimi görünə də, həm yazılı, həm də şifahi nitqdə zəngin üslub potensialına malikdir. Məqalədə Bəxtiyar Vahabzadənin dilində nida cümlələrinin üslub imkanları araşdırılır. Bu cümlələrin bədii dildə istifadə zamanı ifadə etdiyi müxtəlif emosional təsirin təhlili vasitəsilə şairin yaradıcılığında hansı mövqeyə malik olması göstərilir. Nida cümlələrinin şeirlərin dilinə, xarakterlərin inkişafına və oxucu və ya dinləyicinin diqqətinin cəlb edilməsinə təsirini təsdiq edən məqamlar üzə çıxarılır. Məqalənin məqsədi ədəbi şeir dilində nida cümlələrinin üslub imkanlarını təqdim etməkdir. Bu cümlələrin funksiyası emosiya-ların ötürülməsi, vurğu yaratmaq və diqqəti önəmli məsələlərə cəlb etməkdir. Təəccüb, sevinc, qəzəb və ya həyəcan kimi güclü duyğuları ifadə edən cümlə növü kimi nida cümlələrinin sonunda, adətən, nida işarəsi qoyulur. Bu işarənin özü də təsirlidir. Belə ki, danışq dilində xüsusi intonasiya cümlənin nida xarakterini bildirməkdə mühüm rol oynayır, tez-tez səs tonunun və ya həcmnin dəyişməsi ilə müşayiət olunur. Lakin yazılı nitqdə bu vəzifə durğu işarəsinin üzərinə düşür. Nida cümlələri ifadəli, emosional çalarlarla əlaqələndirilsə də, onlar sadə ünsürlərdən tutmuş daha mürəkkəb konstruksiyalara qədər müxtəlif formalarda işləyə bilər. Bu cümlələrin müəyyənədiçi xüsusiyyəti yüksək emosiya və ya vurğunun ötürülməsidir ki, bu da onları nitqə və ya yazıya intensivlik əlavə etmək üçün xüsusilə güclü bir vasitə halına gətirir. Azərbaycan bədii dilində nida cümlələri üslubi xüsusiyyətlərinə görə seçilən cümlə növlərindən biridir. Bu cümlələrdən bir şeyə təəccüb, heyran, inam, ehtiras və digər duyğuları ifadə etmək üçün istifadə olunur. Nida cümlələri təkcə üslubiyyət deyil, həm də grammatik baxımdan çox zəngin və müxtəlifdir. Onlar insanın daxili dünyasını əks etdirmək, konkret bir vəziyyətə cavab olaraq münasibət göstərmək və ya çağırış etmək üçün müxtəlif imkanlara malikdir. Nida cümlələrinin üslub imkanlarına müxtəlif aspektlərdən nəzər yetirmək maraqlı linqvistik

məsələlərdən biridir. Belə ki, nida cümlələrinin sintaksisi müxtəlif və maraqlıdır. Azərbaycan bədii dilində nida cümlələrində çox vaxt ifadənin estetik gücünü artırmağa xidmət edən dil elementləri iştirak edir. Bu fikirlərin əsaslandırılması üçün məqalənin Bəxtiyar Vahabzanin dilində nida cümlələrinə həsr edilməsi onun aktuallığını göstərir.

Açar sözlər: dil, söz, üslub, şeir, nida.

Sadagat Hasanova

Nakhchivan State University

Doctor of philological sciences, professor

<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229>

sedagethesenova@gmail.com

The role of exclamation sentences in the language of Bahktiiar Vahabzade

Abstract

Exclamation sentences are interesting examples of syntax. Although they seem like ordinary sentences used to convey emotions, they have a rich stylistic potential in both written and oral speech. The article examines the stylistic possibilities of exclamation sentences in the language of Bakhtiyar Vahabzade. The analysis of the various emotional effects expressed by these sentences when used in artistic language shows what position they have in the poet's work. The points that confirm the influence of exclamation sentences on the language of poems, the development of characters, and attract the attention of the reader or listener are revealed. The aim of the article is to present the stylistic possibilities of exclamation sentences in the language of literary poetry. The function of these sentences is to convey emotions, create emphasis, and draw attention to important issues. Exclamation sentences, as a type of sentence expressing strong emotions such as surprise, joy, anger, or excitement, are usually marked with an exclamation mark. This sign itself is effective. Thus, in colloquial speech, a special intonation plays an important role in expressing the exclamatory character of a sentence, often accompanied by a change in tone or volume. However, in written speech, this task falls to punctuation marks. Although exclamatory sentences are associated with expressive, emotional shades, they can be used in various forms, from simple elements to complex constructions. The defining feature of these sentences is the transmission of high emotion or emphasis, which makes them a particularly powerful tool for adding intensity to speech or writing. In the Azerbaijani literary language, exclamatory sentences are a

type of sentence that is distinguished by its stylistic characteristics. These sentences are used to express surprise, amazement, belief, passion and other emotions about something. Exclamatory sentences are very rich and diverse not only in terms of style, but also in terms of grammar. They have various possibilities for reflecting a person's inner world, showing an attitude or making a call in response to a specific situation. One of the interesting linguistic issues is to look at the stylistic possibilities of exclamatory sentences from different aspects. Thus, the syntax of exclamatory sentences is diverse and interesting. In the Azerbaijani literary language, exclamatory sentences often contain linguistic elements that serve to increase the aesthetic power of expression. The fact that the article is devoted to exclamatory sentences in the language of Bakhtiyar Vahabza in order to substantiate these ideas shows its relevance.

Key words: *language, word, style, poetry, exclamatory sentence*

Giriş

Nida cümlələri tez-tez yüksək emosional intensivliyi ifadə edərək, bir sıra hissləri bildirən bir vasitə kimi bədii dildə məzmun keyfiyyəti yaradır. Bu cümlələr şəxsi reaksiyaları canlı şəkildə çatdırmaq üçün bədii əsərlərin dilinin emosional səviyyəsini yüksəldir. Emosionallıq çox vaxt danışanın səs tonu, bədən dili və dinləyici ilə sosial münasibəti kimi amillərdən asılı olsa da, yazılı nitqdə bunları nida ilə bildirmək mümkündür. Nida cümlələri necə çatdırıldığından və qəbul olunduğundan asılı olaraq sosial münasibət qurmağa və ya emosionallığı bildirməyə kömək edir. Bədii dildə xarakterlərin inkişaf edən emosional vəziyyətlərini əks etdirmək üçün nidalardan çox istifadə olunur. Təmkinli nitqdən tez-tez nidalara keçid xarakterin artan narahatlıq, sevinc və ya ümitsizlik kimi emosional hisslərini ifadə edə bilər.

Nida cümlələri fikrin tonunu və sürətini təyin etmək üçün də önəmlidir. Bu baxımdan, şairlər daha çox ölçülüb-biçilmiş nitqin axınını pozmaq, həyəcan və ya təəccüb hissi yaratmaq üçün nidalardan məqsədli şəkildə istifadə edirlər. Deməli, nida cümlələri dildə emosional məzmunu gücləndirir, onlar gərginlik yaratmaq və oxucu və dinləyicilərdə müxtəlif duyğular yaratmaq üçün vasitələrlə zəngindir. Bu vasitələrin aydınlaşdırılmasında bədii dil əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat

Nida cümlələrinin əsas səciyyəvi cəhəti onların emosional tonudur. “Nida cümlələri həm danışanın emosional duyğu və həyəcanlarını, həm də onun başqa şəxs və əşyalara olan emosional-əqli münasibətlərini ifadə edə bilər” (Abdullayev, 2007, s. 101). Dilçilik ədəbiyyatlarında nida haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Etimoloji cəhətdən nidanın bir, iki, üç, dörd səsdən ibarət olan əsl nidalər və əsas

nitq hissələri ilə əlaqədar olan törəmə nidalar ilmaqla iki qrupa ayrılması və törəmə nidaların aid olduqları nitq hissələrindən ayrılaraq hiss-həyəcan bildirmək vasitəsinə çevrilməsi mülahizəsi maraqlıdır (Hümmətova, 2019, s. 324-325). Mülahizələrin bəzində nida cümlələrinin nəqli cümlələrin və əmr cümlələrinin əsasında yaranması və bu cümlə növlərinin müəyyən şəraitdə, yeni xüsusiyyətlər kəsb edərək nida cümləsinə çevrilə bilməsi məsələsinə də rast gəlirik (Həmidova, 2026, s. 11). Nida cümlələri ilə bağlı elmi-nəzəri fikirlər müəyyən qədər bir-birindən seçilsə də, onların, demək olar ki, hamısında nidanın emosionallıq cəhəti qeyd olunur: “Söylənilən fikrə emosional münasibət bildirən cümlələrə nida cümlələri deyilir” (Quliyeva, 2018, s. 87). Nidanın emosionallıq bildirməsi onun daha çox vurğulanan cəhətidir. “Nida – hər hansı emosional durğunu bildirən söz və cümlədən sonra qoyulur” (Hüseynova, 2016, s. 56). Məlumdur ki, dilimizdəki cümlələr üzvlənən və üzvlənməyən olmaqla iki bölməyə ayrılır və “fikrin əsas ifadə vasitələri üzvlənən cümlələrdir” (Məmmədova, 2024, s. 254). Maraqlıdır ki, üzvlənməyən cümlələrdə də nidanın əhəmiyyətli rolu vardır. Nida cümlələrinin formalaşmasında melodiyanın əhəmiyyətini göstərən elm adamları da vardır: “Cümlənin tələffüzündə melodiya semantik-sintaktik rol oynayır. O, intonasiyanın başlıca tərkib hissələrindən biri olmaqla nitqdə təsdiq, sual, əmr, nida və s. cümlə tiplərinin formalaşmasına xidmət edir” (İsmayılova, 2017, s. 10). Bədii əsərlərdə nida cümlələri insanın hiss və duyğularını əks etdirərək çox güclü bir təsir yaratmağa imkan verir. Bu baxımdan, xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. Şairin dilində nida cümlələri hər hansı bir hadisəyə və ya vəziyyətə münasibət bildirməklə meydana gəlir və bu da onların emosional intensivliyini çoxaldır. Əksər hallarda, bu cümlələr, şairin öz ifadə gücünü daha aydın və təsirli şəkildə bildirməsinə imkan verir. Bəzən xüsusi intonasiya ilə formalaşan nida cümlələrində heç bir nida sözü işlənmir. Lakin fikrin təsiri onun nida cümləsi olduğunu göstərir və bu xüsusiyyətin daşıyıcısı durğu işarəsi olur:

Yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək,
Həyatın mənası yalnız ondadır.
Şam əgər yandırsa, yaşamır demək,
Onun da həyatı yanmağındadır! (Vahabzadə, 2004, s. 6).

Bəxtiyar Vahabzadənin dilində fikrin intensivliyini təmin edən vasitələrdən biri kimi nida cümlələrinin əhəmiyyəti çoxdur. Şair bu cümlələrin, emosional-ekspressiv funksiyada işlənmə imkanlarından sənətkarlıqla istifadə etmişdir:

Dostların qəlbidir yurdum, məskənim,
Ürəkdə bir nisgil gərək olmasın.
Sağlığım bir yana, a dostlar, mənim;
Soyuq məzarım da heç tək olmasın! (Vahabzadə, 2004, s. 11).

Bəxtiyar Vahabzadənin Azərbaycan ədəbi dilində və mədəniyyət tarixində böyük rolu vardır. Ümummilli lider Heydər Əliyev onun haqqında demişdir: “Sizin şəxsiyyətiniz və yaradıcılığınız xalqın milli təfəkkürünün formalaşmasına xidmət etmiş, onu milli dirçəlişə səsləmiş, istiqlal uğrunda mübarizədə əvəzsiz rol oynamışdır” (3, 369). Şairin bu xüsusiyyətlərini ortaya çıxaran onun əsərləri və mənasına bələd olduğu, möhtəşəmliyi ilə öyündüyü ana dilidir. Bəxtiyar Vahabzadə dilimizin bütün sintaktik vahidlərinə müraciət etsə də, onun poeziyasında nidlər şairin əhvalını, daxili duyumunu tənzimləyən vasitə kimi meydana çıxır. Şair çox vaxt nida sözləri olmadan da duyğuların meydanını genişləndirir, onlara yeni tərəvət verir və durğu işarəsinə ehtiyacı olan cümlələr nida sözlərindən az təsir etmir. Ona görə ki, intonasiya fikirləri xüsusi ahəngə salır və bununla da bədiilik güclənir:

Bir rəngi yox, göylərin min rəngini sevirəm.
Bir gülü yox, güllərin çələngini sevirəm.
Mən çıxmağa təpə yox, uca dağ istəyirəm;
Həyatı həyat kimi yaşamaq istəyirəm,
Yaşamaq istəyirəm! (Vahabzadə, 2004, s. 13).

Şeir bəndinin sonunda nidalaşan misra iki sözdən ibarət olsa da, özündən əvvəlki misraların məzmunundan yaranan hissləri də özündə cəmləşdirir.

Nida cümlələri, yalnız duyğu ifadəsi ilə kifayətlənmir, onlar həm də üslubun müxtəlif çalarlarını göstərmək üçün geniş imkanlara malikdir. Məsələn, Bəxtiyar Vahabzadənin dilində nida cümlələri oxucunun diqqətini çəkmək və ya müəyyən bir vəziyyəti, hadisəni vurğulamaq məqsədi daşıyır. Bu, şairin dilinə estetik gözəllik verir:

Yazıq o kəsə ki, yoxdur bir şeyə
Nə sonsuz nifrəti, nə məhəbbəti! (Vahabzadə, 2004, s. 55).

Nida cümlələri ritm, intonasiya və səs təkrarı ilə zənginləşdirildikdə, fikrin mənasını daha da dərinləşdirir. Məsələn, aşağıdakı nümunədə inkar ədatının xüsusi intonasiyası onun nida mövqeyində işlənməsinə təsir edir:

Kimdir mənim
Düşmənim?
Yaxşımı qoyub
Yamanımı danışanmı?
Yox!
Eyblərimi deyib
Arxamca gülənmi?
Yox !..
Mənim nöqsanlarımı
Məndən yaxşı bilənmi?
Yox! Yox! Yox! (Vahabzadə, 2004, s. 13).

Burada nida işarəli “yox” sözü inkarçılıq xüsusiyyəti ifadə etmək üçün işlənmişdir. Bundan başqa, ondan təkrarlama və vurğulama vasitəsi kimi də istifadə olunmuşdur. Şairin dilindəki nida xarakterli dil vahidləri göstərir ki, nidanın bir neçə dəfə təkrarı ilə daha təsirli və vurğulu bir ifadə yaradıla bilər. “Azərbaycan bədii dilində geniş şəkildə işlənən təkrir növləri sırasında cümlənin təkrarı xüsusi üslubi əhəmiyyətə malikdir” (Bəylərova, 2008, s. 101). Təkrarlar, həmçinin şeir dilinin emosional yükünü artırır və onun gücünü daha çox nəzərə çatdırır:

Məni yandırsalar da,
Suda batırsalar da,
Yenə mənəm, mən mənəm! (Vahabzadə, 2004, s. 32).

Bəzi cümlələrdə nidalardan bir çağırış və ya hərəkətə yönəldən ifadələr kimi istifadə olunur. Məsələn:

Görsəydim öz-özümü,
Onda mən, mən olardım! Ah! (Vahabzadə, 2004, s. 14).

Bu misralar, bir növ, o vaxta qədərkindən fərqli bir hərəkətə keçməyə təhrik edir və bununla da üslubun güclənməsinə səbəb olur.

Bəzən nida cümlələri sual formasında olan cümlələrə cavab kimi işlədilə bilər. Məsələn:

Məktəbi bitirdim, işə də girdim
Səadət bumudur? Yox, bu deyilmiş! (Vahabzadə, 2004, s. 17).

“Yox, bu deyilmiş!” nidası, həm təəccübü, həm də bir növ cavab axtarışını göstərir. Bəxtiyar Vahabzadə bu cür nida cümlələrindən nitqin məqsədini dəqiqləşdirmək üçün istifadə edir.

Nida cümlələri, bədii dilin bir parçası kimi çox vaxt simvolik bir mənə daşıyır. Yəni konkret bir mənəni ifadə etmədən, yalnız müəyyən bir təsir yaradır.

Məsələn:

Anam öldü!
Son nəfəs,
Son hıçqırıq,
Son nida!
Bizə dedi əlvida! (Vahabzadə, 2004, s. 17).

Burada “Anam öldü!”, “Son nida!”, “Bizə dedi əlvida!” cümlələri, təkcə qəmli hadisəni deyil, insanın daxili durumunu da əks etdirə bilər. Bu cür ifadələr, əslində, dərin mənaları və hissləri bildirir.

Nida cümlələri daha çox şeir dilində işlədilir. Şair bu cümlələrin emosional gücündən faydalanaraq yazılarında oxucu və ya dinləyicilərə təsir etməyə çalışır. Nida cümlələri hiss və duyğuları daha dinamik və anlaşılan şəkildə ifadə edə bilər:

Çıraq ol! Nurunu artır günbəgün
Hər yerdə həyatın boğ zülmətini.
Məncə, çıraq olub başqaları üçün
Yananlar tapıbdır səadətini! (Vahabzadə, 2004, s. 18).

Bəxtiyar Vahabzadənin dilində sual formasında olan nida cümlələrinə də rast gəlmək olar. Bu baxımdan, aşağıdakı nümunə xarakterikdir:

Kim deyir ki, vaxt - zaman
Saat ilə ölçülür?! (Vahabzadə, 2004, s. 19).

Burada “zaman saat ilə ölçülmür” ideyası irəli sürülərək misraların məzmunundakı fikrə qarşı qoyulur.

Anlaya bilmirəm, nə vaxtdan bəri
Yadı yamsılamaq yenilik oldu?! (Vahabzadə, 2004, s. 37).

Nida cümləsinin söz sırasında vurğunun yer dəyişməsi ola bilər. Maraqlıdır ki, dilçilik elmində iddia edilir ki, “nida cümlələrinin yaranma amillərindən biri də söz sırasının pozulmasıdır” (Qasımova, 2022)

Tarixin kölgəsində
Daldalanan millətin
Sabahı olmaz dedim!.. (Vahabzadə, 2004, s. 34)

Burada tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin bir sözdən ibarət olan baş cümləsini ifadə edən “dedim” sözü yerini dəyişsə də, hikmətli bir nəsihət ruhlu fikri diqqətə çatdırır. Araşdırma təsdiq edir ki, “söz sırası rəngarəng emosiyaların ifadə vasitəsidir. Bir qayda olaraq emosiyalar sözlərin tərs sırası ilə verilir” (Bəylərova, 2008, s. 69).

Nida cümlələrində üzlərin hansı nitq hissələri ilə ifadə olunmasının da əhəmiyyəti çoxdur. Bu cəhət cümlənin emosional tonunu formalaşdırmaq üçün açar rolunu oynayır. Bu barədə seçim məsələsi çatdırılan mənanı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Məsələn:

Bizim şeirimizin dünəni kimi
Böyükdür, şanlıdır istiqbalı da!! (Vahabzadə, 2004, s. 34).

Burada sifətlə ifadə olunmuş həmcins xəbərlər “istiqbal” sözünün məna sanbalını ortaya qoyur. Əslində, cümlənin sintaktik quruluşunda ciddi fərq yoxdur, o, şeir dilinin qanunlarına tabedir, lakin sifətin xəbər vəzifəsində işlənməsi cümlənin emosional təsirini tamamilə dəyişir. Bu, lüğətdəki sadə dəyişikliklərə əsaslanan təzadlı emosional reaksiyalar yaratmaq üçün nida cümlələrinin semantik gücünü təsdiq edir. Bu baxımdan, aşağıdakı nümunə də səciyyəvidir:

Eşqiniz - gələcək,
Yaşınız səhər,
Qəlbınız işıqlı,
hissiniz təzə! (Vahabzadə, 2004, s. 34).

Bu nida cümləsində də sifətdə ellipsis hadisəsinin izi görünərsə də, o, xəbər vəzifəsində işlənmişdir. Bu nümunələr nitq hissələrinin nida cümləsinin məzmununa təsirini göstərir. Atalar sözləri də nidanın intensivliyini dəyişdirə bilər. Məsələn:

Biz öz atamıza deyərdik bir vaxt:
“Unutma, hər günün öz hökmü var ha!..”
İndi oğlumuza deyirik ancaq,
“Gəl təzə nırx qoyma köhnə bazara!” (Vahabzadə, 2004, s. 36).

Hər köhnə pis deyil, hər təzə yaxşı! (Vahabzadə, 2004, s. 37).

Bədii dildə nida cümlələrinin inandırıcılıq xüsusiyyəti ilə də qarşılaşmaq olar:

Yağmaq xatirinə yağan yağışın
Nə bağa xeyri var, nə dağa xeyri! (Vahabzadə, 2004, s. 38).

Bəxtiyar Vayhabzadənin yaradıcılığı göstərir ki, şairlər əsas məqamları vurğulamaq, emosiyaları oyatmaq və hərəkətə həvəsləndirmək üçün nidalardan istifadə edirlər.

Nəticə

Nida cümlələri, sadəcə dilin qrammatik quruluşuna aid deyil, həm də üslubun zənginləşməsində rolu olan, duyğuları və təəssüratları canlı şəkildə ifadə edən cümlə növüdür. Onların gücü insanların hisslərinə birbaşa təsir etmə qabiliyyətindədir. Bəxtiyar Vahabzadənin dilindəki nida cümlələri fikirlərin ifadə gücünü artırmağa və oxucuda unudulmaz təsir yaratmağa imkan verir. Şairin yaradıcılığı göstərir ki, nida cümlələri emosional vəziyyətləri vurğulamaq üçün sadə bir vasitədən daha yüksəkdə duran sintaktik vahiddir. İşlənmə tezliyi, semantik zənginliyi və nitqdə çoxşaxəliliyi onları şairlər üçün əvəzolunmaz materiala çevirir.

İstər gözəl anların sevincini, istər təəccüblü bir hadisənin həyəcanını, istərsə də ədalətsizlik və haqsızlıqdan yaranan vəziyyətin məyusluğunu çatdırmaq üçün istifadə olunan nida cümlələri insan duyğularının dərinliyini ifadə etmək üçün qiymətli vasitələrdən biridir. Onların ünsiyyətdəki rolu sadəcə funksional xarakter daşımır, həm də dərin üslub çalarları və poetik xüsusiyyətləri ilə diqqəti çəkir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
2. Aytmatov Ç. Yaradıbdır inam məni, mən inamın övladıyam / Vahabzadə B. (2004). Seçilmiş əsərləri. İki cild. I cild (Şeirlər). Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, s. 6-7.
3. Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadəyə. Heydər Əliyev və mədəniyyət. Bakı, Nurlan, 2008, 369.
4. Bəylərova A. (2008). Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, "Nurlan", 212 səh.
5. Əlizadə, F. (1998). Cümlənin aktual üzvlənməsi. Bakı: Elm, 125 s.
6. Həmidova X. Azərbaycan və ingilis dillərində təktərkibli cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında). Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

- avtoreferatı. Bakı – 2021, 30 s.
7. Hümətova R. Ana dili-II. Dərs vəsaiti. Bakı, 2019, 340 s.
 8. Hüseynova M. Azərbaycan dilində durğu işarələrinin tədqiqi məsələləri. Müasir dilçiliyin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları (24-25 noyabr 2016–cı il). Sumqayıt, 2016, s. 55-58.
 9. İsmayılova R.; Nitq axınının təşkilində intonasiyanın rolu. “Western Caspian” University № 4, 2017, s. 7-12.
 10. Qasımova T. (2022). Sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərində söz sırası. https://aem.az/uploads/files/2022-10/1666986973_elmiis-9.pdf
 11. Quliyeva A. İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlə və onun təsnifatı. ipək yolu, No.3, 2018, s. 83-89.
 12. Məmmədova L. Cümlə problem kimi: Azərbaycan və alman dilində müqayisəli. Filologiya məsələləri, № 8, 2024, s. 254-259.
 13. Vahabzadə B. (2004). Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild (Şeirlər). Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 328 s.

Daxil oldu: 25.05.2025

Qəbul edildi: 23.07.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/38-46>

Qənirə Əsgərova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

<https://orcid.org/0009-0005-7756-8029>

asgerovaganira@gmail.com

Bəxtiyar Vahabzadənin dilində sintaktik vahidlərin rolu

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın tanınmış şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı əsasında bədii üslubun formalaşmasında sintaktik vahidlərin rolu araşdırılır. Hər hansı bir şairin dilinin aydınlaşdırılmasında sintaktik səviyyənin – söz birləşməsi və cümlələrin düzülüşü və quruluşu əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Araşdırma göstərir ki, sintaktik seçimləri təkcə dilin texniki tərəfi kimi qiymətləndirmək düzgün deyil, onlar həm də mövzunun necə çatdırılmasına, ritm yaradılmasına, oxucunun təxəyyülünü zənginləşdirilməyə dərindən təsir edən dil vahidləridir. Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərindəki sintaktik vahidlərin tədqiqi sintaksisin oxucunun emosional hisslərinə və intellektual səviyyəsinə birbaşa təsir edərək üslub və məna daşıyıcısı kimi necə xidmət etdiyini göstərir. Məqalədə ədəbi üslubda sintaktik vahidlərin əhəmiyyəti təhlil edilərək vurğulanır ki, onlar müəlliflərin fikirlərinin düzgün ifadə edilməsində həlledici rola malik dil vahidləridir. Çox vaxt yazının texniki tərəfi kimi qəbul edilən sintaksis, əslində, ədəbi əsərin estetik və emosional təsirini formalaşdıran güclü vasitələrdəndir. Bədii üslub çox vaxt söz seçimi, obrazlılıq və obrazlı dillə əlaqəli bir termin kimi təqdim edilir. Doğrudur, bunlar əsərin estetikasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir, lakin cümləni tənzimləyən qrammatik quruluş kimi sintaksis də vacibdir. Sintaktik seçimlər söz ehtiyatı və ya obraz yaratmaqda ədəbi üslubun bir hissəsidir və sintaktik vahidlərin yenilənməsi və ya dəyişdirilməsi müxtəlif emosional reaksiyalar yaratmağa imkan verir. Məlumdur ki, sintaksis lingvistik mənada cümlələrin quruluşunu tənzimləyən qaydalara, o cümlədən söz sırası, durğu işarələri və müxtəlif cümlə komponentləri arasındakı əlaqəyə aiddir. Lakin bədii üslubda sintaksis tez-tez ritm və temp yaratmaqdan tutmuş müəyyən mətn elementlərinin təşkil edilməsi kimi müxtəlif məqsədlərə xidmət edir. Bədii dildə sintaksis nümunələri üslub mahiyyəti qazanır. Üslub keyfiyyəti qazanan sintaktik nümunələr mətnin emosional və estetik təsirləri ilə necə əlaqəli olduğunu göstərir. Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı göstərir ki, sintaktik vahidlərin

səciyyələndirmədə də mühüm rolu vardır. Sintaksisdən istifadə etməklə şairlər xarakterlərin psixoloji və sosial xüsusiyyətlərini əks etdirir, onların psixi vəziyyət və ya sosial mənşəyindəki fərqləri üzə çıxarır. Sintaktik vahidlər mətnin həm estetik keyfiyyətlərinə, həm də emosional dərinliyinə təsir edərək bədii üslubun əsasında dayanır.

Açar sözlər: dil, üslub, söz, ifadə, bədiilik, B.Vahabzadə

Ganira Askerova

Nakhchivan State University

Doctor of Philosophy in Philology, Associate

<https://orcid.org/0009-0005-7756-8029>

asgerovaganira@gmail.com

The role of syntactic units in the language of Bakhtiyar Vahabzade

Abstract

The article examines the role of syntactic units in the formation of artistic style based on the work of the famous Azerbaijani poet Bakhtiyar Vahabzadeh. The syntactic level - word combinations and the arrangement and structure of sentences - plays an important role in clarifying the language of any poet. The study shows that syntactic choices are not only correct to evaluate as a technical aspect of language, but they are also linguistic units that deeply affect how the subject is conveyed, rhythm is created, and the reader's imagination is enriched. The study of syntactic units in the works of Bakhtiyar Vahabzadeh shows how syntax directly affects the emotional feelings and intellectual level of the reader, serving as a carrier of style and meaning. The article analyzes the importance of syntactic units in literary style and emphasizes that they are linguistic units that play a decisive role in the correct expression of authors' ideas. Syntax, which is often perceived as a technical aspect of writing, is actually one of the powerful tools that shape the aesthetic and emotional impact of a literary work. Artistic style is often presented as a term related to word choice, imagery, and figurative language. It is true that these significantly affect the aesthetics of the work, but syntax is just as important as the grammatical structure that governs the sentence. Syntactic choices are part of literary style in creating vocabulary or imagery, and the renewal or replacement of syntactic units allows for the creation of various emotional responses. It is known that syntax in the linguistic sense refers to the rules that regulate the structure of sentences, including word order,

punctuation, and the relationship between various sentence components. However, in artistic style, syntax often serves a variety of purposes, from creating rhythm and tempo to organizing certain text elements. In artistic language, syntax patterns acquire stylistic essence. Syntactic patterns that acquire stylistic quality show how the text is related to its emotional and aesthetic effects. Bakhtiyar Vahabzadeh's work shows that syntactic units also play an important role in characterization. Using syntax, poets reflect the psychological and social characteristics of their characters, revealing differences in their mental state or social background. Syntactic units affect both the aesthetic qualities and emotional depth of the text, forming the basis of artistic style.

Key words: *language, style, word, expression, artistry, Bakhtiyar Vahabzade*

Giriş

Bədii üslub, dildən sənətkarlıqla istifadə olunması nəticəsində yaranır. Bu üslubda dilin hərtərəfli vasitələri, o cümlədən sintaktik vahidlər, fikrin daha dərin və təsirli şəkildə istifadə olunmasını təmin edir. Şeir ritmikliyi və emosional gücü ilə dilin fərqli bir forması kimi özünü göstərir. Onun quruluşunda əsas rol oynayan elementlərdən biri sintaksisdir. Belə ki, cümlə daxilində sözlərin quruluş və ardıcılığını, dildə aydınlığı və məntiqi idarə edən qaydalara əməl etmək sintaksislə əlaqəlidir. Poeziyada sintaktik vahidlərin üzərində şair əməliyyatı çevik, eksperimental rol oynayır ki, bu da yeni mənaların yaranmasına səbəb olur:

Özümə də görünməyən

Könlüm mənim

Duyğum mənim,

Sövdam mənim...

Azadlığım – öz mənəvi dünyam mənim (Vahabzadə, 2004, I c, s.94).

Burada söz birləşmələrinin yer dəyişməsi, “azadlığım” sözünün əlavəsi kimi özünü göstərən III növ təyini söz birləşməsinin xəbər mövqeyində işlənməsi bədii dilin özəlliklərini təsdiq edir. Onu da qeyd edək ki, şair söz-ifadə yaradıcılığı ilə dilimizin leksik-qrammatik və üslub baxımından inkişaf və zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Bəxtiyar Vahabzadənin dilində şairin öz qələminə məxsus olub dilimizin sözləri əsasında yaradılan, əsas tərəfi adlarla ifadə olunan söz birləşmələri, yəni ifadələrlə bağlı aşağıdakı nümunələr səciyyəvidir: “vicdan güzgüsü”, “kainatın qulağı”, “ışıqsız ulduz”, “idrakin gözləri və s. (Əsgərova, 2015, s. 55). B.Vahabzadənin qələmindən çıxan əsas tərəfi adlarla ifadə olunan söz birləşmələri

daha çoxdur:

Ney tutub qəm şikəstəsi,
Vicdan xəstəsiyəm, vicdan xəstəsi (Vahabzadə, 2004, I c, s.267).

Baxıb vicdan güzgüsünə
Özümü danlayıram.
Mənim solğun sözlərimdə,
Heç dil açə bildimi ? (Vahabzadə, 2004, I c, s. 15)

Məlumdur ki, sintaktik vahidlər bir dildə cümlə quruluşunun tikinti materialıdır. Bu vahidlərin tərkibinə daxil olan sözlər, ifadələr və cümlələr mənanı çatdırmaq üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Cümlədə əsas sintaktik vahidlər qrammatik qaydalara uyğun olaraq xüsusi üsullarla, əlaqələrlə birləşirlər. Şeir dilində isə bu vahidlər nəsrin tipik məhdudiyyətlərindən kənara çıxan müxtəlif effektlər yaratmaq üçün dəyişdirilə, yenidən sıralana və ya parçalana bilər:

Düşüncələr – havadakı quşa bənzər,
Sözlər – quşa atdığımız daşa bənzər.
Dəyə bilsə, səninkidir,
Dəymədisə...
Daşdan küsmə,
Özündən küs (Vahabzadə, 2004, I c, s. 94).

Sintaksis ənənəvi olaraq qrammatik düzgünlük qaydalarına riayət etdiyi halda, poetik dil çox vaxt bu qaydalardan kənara çıxır. Şeirdə sintaksis emosionallığa səbəb olmaq, mənanı gücləndirmək və ya oxucunu düşüncələrə istiqamətləndirmək üçün müxtəlif yollarla idarə oluna bilər. Sintaksisin bu çevikliyi şairlərə oxucularla daha mürəkkəb, emosional səviyyədə əlaqə yaratmağa imkan verir, şeirin sənətə çevrilməsinə zəmin yaradır.

Şairlərin sintaksisdən istifadə etdiyi əsas üsullardan biri cümlə quruluşu ilə bağlı qrammatik qaydaların pozulmasıdır. Nəsrə cümlələr adətən sadədir və söz sırasına əməl edilir. Şeirdə bu qayda oxucunu fasilə verməyə və mənalara yenidən diqqət etməyə yönəltmək məqsədi ilə dəyişdirilə bilər. Məsələn, aşağıda şair ənənəvi sintaktik axının inversiyasını yaradaraq xüsusi sözlərə diqqəti cəlb etmiş, əhval-ruhiyyəni bildirmiş və daha dərin, daha mücərrəd məna çalarlarını ortaya qoymuşdur:

Elə bil dünəndir, Sabir bağında
Çıxdın qabağıma ağ çiçək kimi.
Elə bil dünəndir, ağ paltarında
Qondun evimizə kəpənək kimi (Vahabzadə, 2004, I c, s. 97).

Burada tabeli mürəkkəb cümlələrin (mübtəda budaq cümləsi) xəbərini ifadə edən “çıxdın” və “qondun” sözlərinin yerindən çıxarılıb əvvələ gətirilməsi tipik sintaktik düzümü, söz sırasını pozur. “Müxtəlifsystemli dilləri bir-birindən struktur baxımdan fərqləndirən ən mühüm cəhətlərdən biri də cümlədə söz sırasıdır. Bu xüsusiyyət özünü daha çox Hind-Avropa və türk dillərinin sintaktik strukturunda büruzə verir” (Nağıyeva, 2024, s. 21). Qrammatik baxımdan, söz sırasının pozulması normaya zidd olsa da, bədii üslubda bu hadisə oxucunu düşüncələrinə yol açır, fikrin ekspressivliyini əsaslandırır. “Söz sırası rəngarəng emosiyaların ifadə vasitəsidir. Bir qayda olaraq emosiyalar sözlərin tərs sırası ilə verilir” (Əlizadə, 1998, s. 69). B.Vahabzadə yaradıcılığında söz sırasının pozulması istər sadə, istərsə də mürəkkəb cümlələrdə müəyyən üslubi keyfiyyətlərə malikdir. Sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə bütün növlərində söz sırasının pozulmasına təsadüf edirik.

Q.Kazımov yazır: “Canlı danışiq dilində söz sırası normaları pozulmuş olsa da, nitqin ritmik, melodik axını, fasilə, vurğu fikrin düzgün başa düşülməsinə imkan yaradır” (Kazımov, 2007, s. 164). B.Vahabzadə yaradıcılığında sadə cümlənin bütün növlərində söz sırasının pozulması özünü göstərir. Sual və nida cümlələrində söz sırasının pozulması müəyyən üslubu xüsusiyyətlər daşıyır.

Qorxmuram, düşmənim qoy min-min olsun.
Neyləyər mənə? (Vahabzadə, 2004, I c, s. 41).

Niyə özümüzü ögey sayaq biz?
Niyə atamızı tanımayaq biz (Vahabzadə, 2004, I c, s. 46).

Ayıldıb atamı,
bir ürək kimi
Milyon ürəklərdə döyündü Cəlil ! (Vahabzadə, 2004, I c, s. 48).

Qeyd edilən cümlələrdə söz sırasının pozulması şəirə bir emosionallıq, ekspresivlik gətirmişdir.

“Nəqli cümlələrdə söz sırasının pozulması həm qrammatik, həm də aktual üzvlənmə baxımından müşahidə olunur. Məlumdur ki, danışiq dilində söz sırasının

pozulması kommunikativ məqsədlə əlaqədardır” (Qasımova, 2022, s. 59).

B.Vahabzadənin dili zəngin sintaktik quruluşa malikdir. O, emosional və ictimai yüklü fikirləri ifadə etmək üçün mürəkkəb sintaktik konstruksiyalardan, mürəkkəb cümlələrdən istifadə etmişdir. Şairin istifadə etdiyi tabesiz mürəkkəb cümlələr şairin emosional dünyasını, daxili təlatümlərini və ictimai problemlərə münasibətini dolğun şəkildə əks etdirmək imkanı yaradır.

Vətən də var,
Millət də var (Vahabzadə, 2004, I c, s. 305).

Bəxtiyar Vahabzadənin dilindəki tabesiz mürəkkəb cümlələr tez-tez sintaktik paralelizm üsulu ilə qurulur. Bu, xüsusilə onun publistik çıxışlarında və poetik mətnlərində özünü göstərir. Paralel cümlə strukturları oxucuya fikrin vahid kontekstdə təkrar və möhkəmləndirilmiş şəkildə çatdırılmasına xidmət edir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin istifadəsi B.Vahabzadə əsərlərində üslubi baxımdan emosionallıq yükünü artırır, **ritorik təsiri gücləndirir**. Onun tabesiz mürəkkəb cümləyə verdiyi üslubi yüklər, sintaktik incəliklər və emosional çalarlar onun nitqinin gücünü artırır, bədii ifadə imkanları, həm də onu emosional olaraq təsirləndirir.

Şairi kimsəyə dəyişməyəm mən
Onlar hər cümlədə min sirr axtarır (Vahabzadə, 2004, I c, s. 42).

B.Vahabzadə yaradıcılığı tabeli mürəkkəb cümlə zənginliyi ilə seçilir. Bu cümlələr yalnız məntiqi əlaqə yaratmaqla kifayətlənmir, həm də şairin fəlsəfi düşüncəsini, duyqusal dünyasını ifadə edir. Bu sintaktik vahidlərlə B.Vahabzadənin poetik nitqində ideya-məzmunun dərinləşdirilməsinə xidmət edir. Bu quruluşlar vasitəsilə o, mürəkkəb düşüncələri ardıcıl və məntiqli şəkildə çatdırır. Şairin dilindəki cümlə quruluşları çox vaxt xalq danışığı dilinə yaxın olsa da, bədii-fəlsəfi mənə yükü daşıyır. Məhz bu baxımdan da şairin dilindəki mürəkkəb cümlələrdə inversiyaya rast gəlirik. Şərt budaq cümləsinin “budaq + baş” tipi daha çox işlənir və rəngarəng bağlayıcı vasitələrilə diqqəti cəlb edir. Amma B.Vahabzadə yaradıcılığında şərt budaq cümləsinin II tipində inversiya baş verdiyini, “baş + budaq” tipinə keçdiyini görürük:

Varlığı heçliyə mən dəyişərdim,
Əgər bu dünyada sən olmasaydın (Vahabzadə, 2004, II c, s. 7).

Biz belə məqamlara, yəni şərt budaq cümləsinin inversiyasına klassik ədəbi nümunələrimizdə, o cümlədən İ.Nəsiminin, Ş.İ.Xətəinin, Q.Bürhanəddinin yaradıcılı-

ğında təsadüf edirik. "...budaq cümlələrin baş cümlədən sonra inversiyasına, əsasən Azərbaycan danışıq dilində və bədii əsərlərdə rast gəlinir. Bədii əsərlərdə inversiyanın baş verməsi danışıq dilinin ədəbi dilə təsiri kimi qiymətləndirmək olar (Abdullayeva, 2016, s.18). B.Vahabzadə dilində belə cümlə quruluşları onun düşüncə zənginliyini ifadə vasitələrinin rəngarəngliyini və ədəbi ustalığını göstərir.

"Hazırda bədii üslub dilimizin özəlliyini qoruyur. Bu üslub dilimizin aktual problemlərini də üzə çıxara bilir" (Həsənova, 2024, s. 23).

Biri deyir ki, sənət təbiətin səsidir.
Biri deyir ki, sənət eşqin tərənəsidir.
Biri deyir ki, sənət hər bir şeydən öncədir,
Biri deyir ki, sənət adicə əyləncədir.
Biri deyir ki, sənət cəlb edə bilmir məni,
Biri deyir ki, sənət insan düşüncəsini,
Fikrini, xəyalını uçurur qanadında (Vahabzadə, 2004, I c, s.11).

Bu misraların hamısı tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrlə ifadə olunmuşdur. İlk baxışdan adi görünsə də, onların hər biri mükəmməl fikirlərin qaynağıdır. Bu misralar sintaktik vahidlər vasitəsilə təkrarın gözəlliklərini və fonetik imkanlarını ortaya qoyaraq bədii dilin axıcı təbiətini ifadə edir. "Azərbaycan bədii dilində şeniş şəkildə işlənən təkrir növləri sırasında cümlənin təkrarı xüsusi üslubi əhəmiyyətə malikdir (Bəylərova, 2008, s. 11). Bədii dilin axıcılığı təkcə əsərdəki fikirləri müəyyənləşdirməyə kömək etmir, həm də qeyri-müəyyən hisslər yaradır. Bu, şairə dərin şəxsi və ya ənənəvi duyğuları formal ifadələrlə diqqəti cəlb edən şəkildə üzə çıxarır. Sözsüz ki, bu məsələdə sintaktik vahidlər də müəyyən vəzifə daşıyır. "Azərbaycan dilinin cümlələri quruluşca zəngindir. Bu dildə sadə cümlələrin, içərisində feli tərkiblər (feli bağlama, feli sifət və məsdər tərkibləri) olan sadə cümlələrin, həmcins üzvlü sadə cümlələrin, mürəkkəb cümlələrin - tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin olması sübut edir ki, dilimiz sintaktik quruluş etibarilə dünyanın ən zəngin dillərindən biridir" (Abdullayev, Seyidov, Həsənov, 2007, s. 7). Şeir və ya nəsr mətnlərində bu cümlələrin iştirakı vacibdir. "Mətn üçün başlıca əlamət onun tam məzmunlu nitq parçası olmasıdır. Burada dilin bütün quruluşuna dair əlaqələrin vəhdəti mövcud olur" (Qurbanov, 2019, s. 8). Bəxtiyar Vahabzadənin dilində bütün cümlə növlərinə rast gəlirik. Xüsusilə də həmcins üzvlü cümlələr şairin dilində xüsusi ahəng yaradır:

Külək əsdi
Gah imandan, gah gümandan,

Gah o yandan, gah bu yandan
Otlar əydi başlarını
Öz içindən yana-yana.
Gah o yana, gah bu yana (Vahabzadə, 2004, I c, s. 112).

Bəxtiyar Vahabzadənin dilindəki xitablar, onun poeziyasının və publisistik yaradıcılığının mühüm xüsusiyyətlərindəndir. Bu xitablar, həm milli özünüdərək prosesini, həm də ana dilə olan münasibəti ifadə edir. Xitablar qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmasa da, onun semantikasi ilə bağlıdır. Poeziyamızda olduğu kimi B.Vahabzadə dilində diqqəti cəlb edən cəhət öz-özünə müraciətdir.

Neçə yol vədə verib əhdə vəfa qılmadı yar,
Bəxtiyar! Qəlbin axır düşdü talandan-talana (Vahabzadə, 2004, I c, s. 278).

Şair “ ey “ nidasından geniş istifadə edir.

Gördüm vaxtın fitnəsini, felini,
Ey Bəxtiyar, saxla görək dilini (Vahabzadə, 2004, I c, s. 278).

Ey Bəxtiyar, ah atəşi söz rənginə girməz,
Həm dərddli qürub çağı və həm dan yeridir Rast (Vahabzadə, 2004, II c, s. 203).

Şairin yaradıcılığında fərqli məqamlarda işlənən xitablara da təsadüf edirik .Xitablar söz birləşmələri ilə birlik təşkil edir

Ürəklərə yol açan Füzulinin sənəti,
Ey dilim, qüdrətinlə dünyalara yol açmış (Vahabzadə, 2004, II c, s. 8).

S.Alməmmədova yazır: “Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində söz birləşməsinin tərkibinə pərçimlənən xitablara təsadüf edilir (Alməmmədova, 2010, s. 21).

Beləliklə, şeir dilində sintaktik strukturların öyrənilməsi vacibdir. Sintaksis əsərin tempini, ritmini və tonunu formalaşdırır, mürəkkəb fikirləri çatdırmağa, fərqli üslub çalarları yaratmağa kömək edir. Sintaktik vahidlər müxtəlif mühitlərdə bədii üslubu formalaşdıran qiymətli vasitələrdir. Sintaksis sənətkarın fərqli üslubunun qurulmasının əsasını təşkil edir. Bu vahidlər incə və ya açıq, mürəkkəb və ya sadə ola bilər, lakin bədii ifadənin müəyyən edilməsində onların rolu vardır.Bəxtiyar Vahabzadənin bədii dili onun sintaktik ustalığını təşkil edir. Sintaktik strukturlar şairin düşüncə tərzini, emosional dünyasını, ictimai-siyasi mövqeyini ifadə etməkdə mühüm rol oynayır, onu fərqli üslub sahibi kimi təqdim edir.

Nəticə

Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərinin linqvistik təhlili göstərir ki, bədii üslubda sintaktik vahidlərin rolu əvəzolunmazdır. Onlar yalnız dilin quruluşunu deyil, həm də əsərin estetik təsirini, oxucunun təxəyyülünü və emosional vəziyyətini formalaşdırır. Sintaktik vahidlər vasitəsilə şair həm ideyalarını, həm də hiss və duyğularını dərinlən və zəngin şəkildə ifadə edir. Bədii ədəbiyyatın sənətkarlıq tərəfi, dilin təbii və adi quruluşlarını daha təsirli və mənalı şəkildə inkişaf etdirməkdən keçir. Bu məqsədin reallaşmasında sintaktik vahidlər mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Şərq-Qərb, 424 s.
2. Abdullayeva X. (2016). Cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlə komponentləri sırasının nəzəri əsasları. (XIII-XIV əsr Azərbaycan ədəbi dil materialları əsasında). Avtoreferat. Bakı, AMEA mətbəəsi. 26s.
3. Alməmmədova S. (2010). Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili. Bakı, Elm, 76s.
4. Bəylərova A. (2008). Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, Nurlan, 212 s.
5. Əlizadə F. (1998) Cümlənin aktual üzvlənməsi. Bakı, Elm, 125 s.
6. Əsgərova Qənirə. (2015). Bəxtiyar Vahabzadə dilində söz ifadə yaradıcılığı məsələləri Filologiya məsələləri № 6, 452-457
7. Həsənova S. (2024). “Azərbaycan dilinin poetik linqvistikası” fənni haqqında. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, № 4 (282), 19 – 27.
8. Kazımov Q. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Təhsil, 468s.
9. Qasımova T. (2022). Sadə cümlənin məqsəd və intonasiya görə növlərində söz sırası. Elmi İş №10, cild 16., s. 55-61
10. Qurbanov A. (2019). Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, AMEA, 552 s.
11. Nağıyeva T. (2024) Cümlədə söz sırası sintaktik təkamülün aspektlərindən biri kimi. Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Elmi Jurnal. İmpakt Faktor: 1.172. Cild: 4 Sayı: 9 / 20-24.
12. Vahabzadə B (2004). Seçilmiş əsərləri, I c. Bakı, Öndər, 328 s.
13. Vahabzadə B (2004). Seçilmiş əsərləri, II c. Bakı, Öndər, 320 s.

Daxil oldu: 28.05.2025

Qəbul edildi: 11.07.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/47-55>

Fəxriyyə Cəfərova

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

<https://orcid.org/0000-0001-2345-67-89>

ceferova.fexriyye@mail.ru

Bəxtiyar Vahabzadə və ana dilimiz

Xülasə

Məqalədə Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığının ana xəttini təşkil edən ana dili məsələləri tədqiq edilir. Dilimizin qorunması uğrunda mübarizə aparan Bəxtiyar Vahabzadə bir çox şeirlərində ana dilinin saflığının qorunması kimi məsələlərlə çıxış etmiş, buna görə də ona “ədəbiyyatımızın ana dili şairi” adı verilmişdir. Məlumdur ki, sovet dönəmində milli respublikaların dillərinin inkişafına mənfi münasibət mövcud idi. Dövlət və partiya orqanlarında, orduda bütün sənədləşmə və ünsiyyət ancaq rus dilində aparılırdı. Rəsmi dövlət adamları məclislərdə ancaq rusca danışır. Rus dilli orta məktəblərin sayı süni surətdə artırılır və aşkar ruslaşdırma siyasəti aparılırdı. Bəxtiyar Vahabzadənin böyüklüyü onda idi ki, belə bir ağır şəraitdə, dilə mənfi münasibətin hökm sürdüyü bir zamanda öz yaradıcılığında ana dili problemini qaldırır və dilin alovlu təəssübkeşi kimi çıxış edirdi. B. Vahabzadə yaradıcılığında dil sanki özünün yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Müəllif dili məxsus olduğu xalqın tarixini özündə yaşadan bir vasitə kimi qiymətləndirir, bütün əsərlərində bu ideyanın təbliğçisi kimi çıxış edirdi. Şairin vətənə sevgisi, xalqına, onun dilinə böyük məhəbbət bəsləməsi əsərlərinin əsas ideyasına çevrilmiş, bu dildə yazmağın xoşbəxtlik olduğu fikrini sübut etmişdir. Milli öyanış, milli dərkən əsasında dil dayanır. Buna görə də şair məqalə və şeirlərində dil ilə bağlı olan ən mütərəqqi fikirləri dilə gətirir, ona görə də “ana dili” nə “ana köküm” deyirdi. O, bu yolda öz sələflərinin işini davam etdirərək, zaman keçdikcə inkişaf nəticəsində dəyişilən, inkişaf edən dilimizi qorumağa çalışmışdır. Ana dili məsələsi B.Vahabzadəni daima düşündürmüş, bu sahədə yorulmaq bilmədən mübarizə aparmışdır. Şair çox gözəl bilirdi ki, millətin bir millət kimi məhvinə yalnız bir yolla nail olmaq mümkündür – onun dilini əlindən almaqla. Ona görə də şair doğma ana dilinə hörmətlə yanaşmış, bu dildə yazıb-yaratmaqdan qürur duymuş, dilini sevməyənlərə, bu dildə danışmaq istəməyənlərə öz əsərlərinin dili ilə tutarlı cavablar vermişdir. Bir sözlə, B.Vahabzadə şair, ictimai xadim olmaqla bərabər, əsl

Azərbaycan vətəndaşı kimi ana dilimizin həm təbliğatçısı, həm qoruyucusu, həm də yaradıcısı olmuş, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında xüsusi xidmətlər göstərmişdir.

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə, ana dili məsələləri, milli dərk, dilin saflığı, mənəvi sərvət

Fakhriyya Jafarova

Nakhchivan Teachers Institute

Doctor of philosophy in philology, associate professor

[https:// orcid.org/ 0000-0001-2345-67-89](https://orcid.org/0000-0001-2345-67-89)

[ceferova.fexriyye@ mail.ru](mailto:ceferova.fexriyye@mail.ru)

Bakhtiyar Vahabzade and our mother tongue

Abstract

The article examines the issues of the mother tongue, which constitute the main line of Bakhtiyar Vahabzade's creativity. Bakhtiyar Vahabzade, who fought for the preservation of our language, wrote many issues such as preserving the purity of the mother tongue in their poems has spoken, therefore He has also been called "the poet of our mother tongue literature". It is known that the Soviet of national republics during the negative for the development of their languages attitude existed. The state and party in the authorities, in the army, all documentation and communication but Russian in the language was being carried out. Official statesmen in parliament but spoke Russian. The number of Russian-language secondary schools was artificial is increased by and obvious Russification black line was being carried out. Bakhtiyar Vahabzadeh His greatness was that in such difficult circumstances, negative your attitude verdict At a time when he was still young, he raised the issue of his mother tongue in his work. and the fiery tongue acting like a fanatic he/she is doing. B. Vahabzadeh In his work, language seems to have entered a new stage of its development. Step the author puts the language of the people to which he belongs history in itself He evaluates it as a means of survival, and this idea is reflected in his works. acting as a preacher The poet's love for his homeland, his people, his language big love feeding of his works main It has become an idea, proving the idea that writing in this language is a joy. National pride, national awareness language is based on. Therefore also poet article and The most important thing in his poems is related to language. progressive thoughts language brings, therefore He also called his "mother tongue" "my mother root". He continued the work of his predecessors on

this path, and as a result of development over time, to protect our changing, evolving language worked. The issue of mother tongue has always troubled B. Vahabzadeh, and in this field to get tired without knowing fight The poet is very He knew very well that the only way to destroy a nation as a nation was to take away its language. by buying. That's why also poet in his native language respectfully, in this language from writing - creating For those who are proud and do not love their language, in this language to speak for those who don't want to answers consistent with the language of their works gave. In short, B. Vahabzadeh is a poet, a public figure activist including equal, true Azerbaijan as a citizen of our mother tongue, propagandist, as well protector, both also creator, modern Azerbaijan special in the development of literary language services has shown.

Key words: *Bakhtiyar Vahabzadeh, mother tongue issues, national awareness, purity of language, moral wealth*

Giriş

Azərbaycan dili kimi doğma bir dilmiz var. Bu dil bizim milli sərvətimizdir. Xalqımız tarix boyu bu sərvətin - doğma Ana dilinin qayğısına qalmış, dilimizi qorumuş və gələcək nəsillərə ötürmüşdür.

Tədqiqat

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev deyirdi: “İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə malik olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalmış bu ən qiymətli milli sənəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur” (Hüseynova, 2004, s. 121).

Dildən bəhs edən tanınmış alim Cavad Heyət isə belə deyirdi: "Dil kulturun aynası və onun təməl rüknüdür, insanın düşüncə və duyğularını, xəyal və istəklərini bütün incəlikləri ilə açıqlayan və yaşamasına imkan hazırlayan dildir. Cəmiyyəti millət halına gətirən bağların ən güclüsü dildir" (Cavad, 2009, s. 34).

Əlbəttə, biz xoşbəxt bir xalqıq ki, bizim zəngin bir dilimiz var. Onu da qeyd edək ki, hər bir dövrdə dil məsələləri ilə məşğul olanların, demək olar ki, hamısı yazıçılar olmuşdur. Hər bir yazıçı və yaxud şairin ədəbi dilə münasibətini, fərdi dil xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, onun dilə gətirdiyi yenilikləri aşkar etmək təşəbbüslərini Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran aktual məsələlərdən biri hesab etmək olar.

Bu mənada, dilimizin qorunması uğrunda mübarizə aparan Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının tədqiq edilib öyrənməsi də öz aktuallığı ilə seçilir. Şair

bir çox şeirlərində ana dilinin saflığının qorunması kimi məsələlərlə çıxış etmiş, buna görə də "ədəbiyyatımızın ana dili şairi" adlandırılmışdır.

Xalqının tarixini, onun keçmişini, bu gününü dərinlən Bəxtiyar Vahabzadə poeziyası öz zənginliyi ilə seçilir. Şairin yaradıcılığı coşqun fikirləri, yüksək sənətkarlığı, fikir və düşüncənin dərinliyi ilə seçilir.

Bəxtiyar Vahabzadə ana dilimizin saflığı uğrunda mübarizə aparan, dilimizlə bağlı öz fikirlərini ifadə edən bir şairdir. Butun həyatı boyu bu amala sadıq qalan şair öz dili ilə qürur duymuş, əsərlərində ana dili məsələsini sevə-sevə təbliğ etmişdir. Şair haqqında deyilən bir fikri yada salaq: "Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasındakı bütün müsbət keyfiyyətlərin mayası doğma ana dilidir, milli leksikonumuzdur. Şair dilimizin inçəliklərindən, sözdən böyük məharət və incə zövqlə istifadə etmişdir" (Alməmmədova, 2010, s. 10).

B.Vahabzadənin öz dilini sevməsi, bu dili qorumasının nəticəsidir ki, şair dilə, dil tarixinə, onun saflığına, qorunmasına çoxlu sayda şeirlər yazmışdır. Müəllif dilin xalq üçün necə dəyərli mənəvi sərvət olması fikrini öz əsərlərində dənə-dənə əsaslandırılmış və dilimizin gözəlliklərindən ağızdolusu bəhs etmişdir.

Məlumdur ki, sovet dönəmində milli respublikaların dillərinin inkişafına mənfi münasibət mövcud idi. Dövlət və partiya orqanlarında, orduda bütün sənədləşmə və ünsiyyət ancaq rus dilində aparılırdı. Rəsmi dövlət adamları məclislərdə ancaq rusca danışır. Rus dilli orta məktəblərin sayı süni surətdə artırılır və aşkar ruslaşdırma siyasəti aparılırdı.

Ana dili məsələsindən bəhs edənlər isə millətçilik damğası ilə damğalanır və repressiya qurbanı olurdular. Belə bir ağır şəraitdə, dilə mənfi münasibətin hökm sürdüyü bir zamanda B. Vahabzadə öz yaradıcılığında ana dili problemi qoyur və dilin alovlu təəssübkeşi kimi çıxış edirdi.

Şair bu sahədə apardığı mübarizəni belə dəyərləndirirdi: "Sovet dövründə mənim əsas mübarizəm ana dilimizin rəsmi dövlət idarələrindən uzaqlaşdırılmasına görə idi. Bu dövrdə milli dillər sıxışdırılır, assimilyasiyaya uğramaq vəziyyətinə salınırdı. Xalqın milli varlığı ilk növbədə onun dili ilə bağlıdır. Dili olmayan xalqın özü də yoxdur. Gündəlik ünsiyyətdə Azərbaycan dilinin rus dili ilə əvəz edilməsi ömrüm boyu məni ağrıtmış və mən həm məqalələrimdə, həm də şeirlərimdə bu dilin müdafiəsinə qalxmışam" (Vahabzadə, 1985, s. 158).

B.Vahabzadə yaradıcılığında dili sanki özünün yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Müəllif dili məxsus olduğu xalqın tarixini özündə yaşadan bir vasitə kimi qiymətləndirir, bürün əsərlərində bu ideyanın təbliğçisi kimi çıxış edirdi. Şairin vətənə sevgisi, xalqına, onun dilinə böyük məhəbbət bəsləməsi əsərlərinin əsas ideyasına çevrilmiş, bu dildə yazmağın xoşbəxtlik olduğu fikri sübut edilmişdir.

“Ana dilim-ana köküm!”, ” Tarix, dil, ənənə”, ”Ana dili”, ”Dil haqqında sorğu”, ”Bir daha ana dili haqqında”, ”Dil və əlifba”, ”Dilimiz-ədəbiyyatımız”, ”Dildə təbiilik və gözəllik”, ”Ana dili dövlət dili” kimi məqalələrlə qəzet və jurnallarda çıxış edən B. Vahabzadə Azərbaycan dilini yüksək qiymətləndirmiş, bir şair kimi dilimizi bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zənginləşdirmişdir.

B.Vahabzadə şair, ictimai xadim olmaqla bərabər, əsl Azərbaycan vətəndaşı kimi ana dilimizin həm təbliğatçısı, həm qoruyucusu, həm də yaradıcısı olmuş, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında xüsusi xidmətlər göstərmişdir. Ədəbiyyatşünas R.Xəlilov B. Vahabzadəni bizlərə belə tanıdır: ”O, Azərbaycan dilinə məhəbbətlə yanaşmağı öyrədən, Füzulinin, Xətayinin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Sabirin, Səməd Vurğunun dil mədəniyyətinə varis çıxan, sadıq qalan şairlərimizdən biridir” (Xəlilov, 1966, s. 188).

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan dilinə, doğma ana dilimizə Allahın bizə verdiyi ən gözəl nemət kimi baxmışdır. Buna görə də şair yazırdı: ”Əgər məndən soruşsalar ki, dünyada ən gözəl nəgmə nədir? Mən tərəddüdsüz deyərdim: Ana laylası. Əgər məndən soruşsalar ki, dünyada ən maraqlı və ən gözəl kitab hansıdır? Mən deyərdim: Anamın danışdığı nağıllar. Əgər məndən soruşsalar ki, dünyada ən təhlükəsiz, ən gözəl sığınacaq haradır? Mən deyərdim: Ana qucağı” (Xəlilov, 2014, s. 53).

Şairin yaradıcılığında şeirləri üstünlük təşkil edir. Lakin şairin dil haqqında yazdığı şeirlər daha çoxdur və bu şeirlər sosial səciyyə daşıyır. O, bu əsərləri ilə oxucunu dil haqqında düşünməyə sövq edir. Çünki şairin bu şeirləri dilə sevgisi ilə yazılmış, dilimizdən qürurla bəhs edilmişdir.

Milli oyanış, milli dərkən əsasında dil dayanır. Buna görə də şair məqalə və şeirlərində dil ilə bağlı olan ən mütərəqqi fikirləri dilə gətirir, ona görə də “ana dili”nə “ana köküm” deyirdi. O, bu yolda öz sələflərinin işini davam etdirərək, zaman keçdikcə inkişaf nəticəsində dəyişilən, inkişaf edən dilimizi qorumağa çalışmışdır.

B. Vahabzadə yaradıcılığında dildən bəhs edilən şah əsərlərdən biri “Ana dili” şeiridir. Bu şeir şairin yaradıcılığının qayəsini, mayasını təşkil edir. Bu şeirdə şair dil üçün deyiləcək ən mütərəqqi fikir və ideyalarını dilə gətirmiş, dilin xalqımızın həyatında nə qədər vacib bir vasitə olmasını qeyd etmişdir. Şeir də ana - vətən vəhdəti, sevgisi hiss olunur:

Dil açanda ilk dəfə, ana söyləyirik biz,
Ana dili adlanır bizim ilk dərsliyimiz (Vahabzadə, 2004, s. 8).

Şair, eyni zamanda,”dili insanın anasından öyrəndiyi ən qiymətli sərvət, vətənə və millətə məhəbbətinin başlanğıcı kimi səciyyələndirir” (Vahabzadə, 1991, s. 65).

Şair öz fərqli baxışları ilə diqqət çəkir. Dilimizi o qədər gözəl tərənnüm edir ki, bu dildə danışmağı ar bilənlərə sanki dərs vermiş olur, şeirin dili ilə onları utandırmaq istəyir.

Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən,
Bunu iftixar bilən, modalı ədəbazlar
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar.
Qoy bunlar mənim olsun.
Ancaq vətən çörəyi, bir də ana ürəyi
Sizlərə qənim olsun (Vahabzadə, 2004, s. 9).

Şair dilimizin gözlliklərindən ağız dolusu bəhs edir. Dil, ana dili məsələləri Bəxtiyar Vahabzadənin bədii və publisistik yazılarının daimi, sabit mövzularından olmuş, dilin mənasını və əhəmiyyətini həm özünə, həm də başqalarına açmağa çalışmışdır:

Bu dil - bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil - bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil - tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi.
Bu dil - əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək
Qoryub nəsilərə biz də hədiyyə verək (Vahabzadə, 2004, s. 8).

Şairə görə, dil təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, dil insanların özlərini ifadə etmələrində, duyğu və hisslərini bölüşə bilməklərində də əsas vasitədir:

Mən bu dildə hiss eşitmişəm
Həm sevinci, həm də qəmi,
Bu dil ilə yaratmışam
Hər şeirimi, hər nəğməmi (Vahabzadə, 1977, s. 72).

Şair göstərir ki, tariximiz də, mədəniyyətimizdə dilimizdə yaşayır. Bu dil yaşadıqca biz də var olacayıq:

Ana dilim, səndədir xalqın əqli, hikməti,
Ərəboğlu Məcnunun dərdi səndə dil açmış.
Ürəklərə yol açan Füzulinin sənəti,
Ey dilim, qüdrətinlə dünyalara yol açmış.

Səndə mənim xalqımın qəhrəmanlıqla dolu
Tarixi varaqlanır.
Səndə neçə min illik mənim mədəniyyətim,
Şan-şöhrətim saxlanır.
Mənim adım-sanımsan,
Namusum, vicdanımsan! (Vahabzadə, 2004, s. 8).

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığına münasibət bildirən Ramazan Qafarlı yazır: “Dil məsələsində heç kəsə güzəştə getmir. Çünki dil ürəyinin açarıdır”. O açarı başqasına verəndən ne gözləmək olar? Dilinə xor baxan torpağına kor baxar. Ana südünü əməndə eşitdiyi layları qulaqlarında sırğa etməyənlər üçün müqəddəs şey yoxdur. Şair yeri gələndə heç ustad Şəhriyarı da bağışlamır, acısa da günahını üzünə deyir:

Məni bağışlasın
Şəhriyarım da,
Otuz il özgəyə “berader” dedi.
Öz doğma yurdunda, öz Diyarında
Doğma anasına o “mader” dedi.
Ele ki, yumruğu yere dirəndi,
Dərhal yada düşdü doğmaca kendi (Qafarlı, 2013, s. 507-531).

Bəxtiyar Vahabzadə öz dilini sevən vətəndaş kimi dilinin müstəqil bir respublikanın dövlət dili kimi işlənməsindən qürur hissi keçirdiyini belə qeyd edirdi:

Dilim ayaqlarda toz olan zaman
Ali məclislərdən qovulan zaman
Rahatsız deyildim ana dilimdən
Sənə güvənirdim, bilirdim ki, mən
Dilimdə danışan bir türk yurdu var,
Öz dilim yaşarsa, millətim yaşar! (Vahabzadə, 1998, s. 38).

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında diqqət çəkən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, şair dil, ana dili və onun taleyi məsələlərini öz əsərlərinin mövzusu etməklə kifayətlənməyib. Maraqlı faktlardan biri odur ki, şair bəzi dilçilik terminlərinin bədii təsvir vasitələri sırasına gətirilməsinə nail ola bilmişdir. O, bir şeirində “isim”, “sifət”, “fel” kimi nitq hissələrini qarşılaşdırmış, onların bəzi

təsəvvürləri təmsil etmə gücünü saf-çürük etmiş və belə bir gözlənilməz nəticəyə gəlmişdir:

İsim, sifət döyüşlərdə çox zaman,
karıxar...
Fellərsə döyüşlərdən həmişə
Qalib çıxar.
Çox sevirəm igid kimi döyüşən
Kəlməni mən, Sözü mən,
Fəl olmaq istəyirəm
Düzü, mən... (Vahabzadə 1983, s. 83).

Bəli, şair fəal olmaq, həmişə qalib olmaq arzusu ilə yaşamış, buna nail ola bilmişdir. Ona görə də əsərlərində ana dilini sevərək təbliğ etmiş, dilə sevgisini bəyan etmişdir.

Nəticə

B.Vahabzadə yaradıcılığı bir daha sübut etdi ki, ana dili məsələsi onu daima düşündürmüş, bu sahədə yorulmaq bilmədən mübarizə aparmışdır. Şair çox gözəl bilirdi ki, millətin bir millət kimi məhvinə yalnız bir yolla nail olmaq mümkündür – onun dilini əlindən almaqla. Ona görə də şair doğma ana dilinə hörmətlə yanaşmış, bu dildə yazıb-yaratmaqdan qürur duymuş, dilini sevməyənlərə, bu dildə danışmaq istəməyənlərə öz əsərlərinin dili ilə tutarlı cavablar vermişdir. Bir sözlə, dil, dilin saflığı, qorunması məsələləri Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının ana xəttini təşkil etmiş, şair bütün ömrü boyu bu ənənəyə sadıq qalmışdır.

Ədəbiyyat

1. Alməmmədova S. M. (2010). Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili. Bakı: "Elm", -76
2. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti.(1990). Elmi, rəsmi və eristolyar üslublar. Bakı: Elm,-212
3. Heyət Cavad. Kamillik zirvəsi. Bakı, AzərənəGr, 2009, 376 s.
4. Hüseynova İ.(2004). Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: "Təhsil",-472
5. Xəlilov B. (2014). Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşləri. Bakı: "Bakı çap evi" nəşriyyatı, -244
6. Xəlilov R. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Bakı: Yazıçı, -1966.

7. Vahabzadə B.(1977). Açıq söhbət. Bakı: Gənclik,- 172 s.
8. Vahabzadə B. (1983). Seçilmiş əsərləri. I c., B: Yazıçı, -429
9. Vahabzadə B. (1985). Özümlə söhbət. B: Azərnəşr, -264
10. Vahabzadə B. (1991). Şənbə gecəsinə gedən yol. B: Azərnəşr, -332
11. Vahabzadə B. (1998). Bir ömür yuxu. B: Azərnəşr, - 190
12. Vahabzadə B. (2004). Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. Birinci cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, -328
13. Qafarlı Ramazan “Bextiyar Vahabzade Türk Dünyasının İstiqlal Şairidir”. Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, s.507-531

Daxil oldu: 18.04.2025

Qəbul edildi: 09.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/56-65>

Səbinə Əliyeva

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı

<https://orchid.org/0000-0002-7071-7969>

sebineeliyeva2014@mail.ru

Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində ismin lüğəvi məna növləri

Xülasə

Türk dünyasının ilk ensiklopedik əsəri olan “Divanü lüğət-it türk” XI əsrdə yaşamış böyük türk alimi Mahmud Kaşğari tərəfindən yazılmışdır. Bildiyimiz kimi “Divanü-lüğət it türk” söz varlığının müxtəlifliyini və genişliyini əks etdirməklə yanaşı, o dövrdə türklərin maddi və mənəvi mədəniyyəti, insan və cəmiyyət həyatı ilə bağlı maraqlı qeydləri özündə əks etdirir. Əsərin türkcənin bizə məlum olan ən qədim lüğəti, antologiyası, ensiklopediyası, qiymətli və əhəmiyyətli toplu olması mütləq qeyd edilməlidir. M.Kaşğari “Divanü lüğət-it türk”də türk xalqlarının məskunlaşdığı coğrafi ərazilərə, bu xalqların adət-ənənələrinə, etnik, etnoqrafik xüsusiyyətlərinə nə qədər yer versə də, əsərin əsas ideyası türk dilləri haqqında məlumat verməklə yanaşı, onun leksik zənginliyini göstərmək və ərəb dünyasına türk dillərini təqdim etmək olmuşdur. Kaşğarının “Divan”ı qələmə almasından 950 il keçməsinə baxmayaraq bu əsər linqvistik, tarixi, etnoqrafik və coğrafi əhəmiyyəti ilə yanaşı, milli-mədəni düşüncəmizi özündə əks etdirərək türk genefondunu daşıyan abidə kimi öz aktuallığını və dəyərini hələ də saxlamaqdadır. Bununla yanaşı lüğətdə türklərin adət-ənənələrini, əxlaqi-mənəvi dəyərlərini, etnoqrafiyasını, mədəniyyətini özündə əks etdirən yemək, içmək, milli oyunlar və geyimlər, yüzdən çox türk qəbilələrinin adları, heyvan, bitkii və quş adları, dini, tibbi, hərbi və s. terminlər, həmçinin bədii nümunələr də verilmişdir. “Divan” XI əsrdə türk mədəniyyətini bu günümüzdə daşıyan dəyərli əsər kimi türk qəbilə və tayfalarının dilini, həyat tərzini, etnoqrafiyasını, həyata baxış fəlsəfəsini, folklorunu, mifologiyasını, əxlaqını özündə daşıyan ensiklopedik lüğət səciyyəli səkkiz kitabdan ibarətdir. Hər dövrdə öz aktuallığını qorumağı bacaran bu əsərin türk xalqları üçün əhəmiyyəti danılmazdır. “Divan” universal bir əsər olaraq bütün qrup, dil və ləhcələrin fəvqündə dayanan və onların arasında fərq qoymadan istisnasız olaraq hər birini əhatə edən və bununla özündə cəmləşdirən olduqca zəngin bir xəzinədir. Müasir Azərbaycan dilinin tarixi qatlarının öyrənilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət daşıyan “Divan”da sadə isimlər, ismin

kateqoriyaları hər zaman aktuallığını qoruyan məsələlərdəndir. Böyük türkoloq M.Kaşğarının “Divan”ında ismlərin lüğəvi məna qrupları, ona aid qrammatik kateqoriyaları, quruluşca məna növləri zəngin nümunə və izahlarla əks olunmuşdur.

Açar sözlər: “*Divani lüğət-it-türk*”, *isim, leksik-semantik təhlil, məna növləri.*

Sabina Aliyeva

Doctoral student of the Nasimi Institute of Linguistics, ANAS

<https://orchid.org/0000-0002-7071-7969>

sebineeliyeva2014@mail.ru

Types of dictionary meaning of the noun in the work “Diwani lughat-it-turk” by Mahmud Kashgari

Abstract

The first encyclopedic work of the Turkic world, “Diwani lughat-it-turk”, was written by the great Turkic scholar Mahmud Kashgari, who lived in the 11th century. As we know, “Diwani lughat-it-türk” not only reflects the diversity and breadth of vocabulary, but also contains interesting notes about the material and spiritual culture of the Turks at that time, human and social life. It should be noted that the work is the oldest dictionary, anthology, encyclopedia, and valuable and important collection of Turkish known to us. No matter how much M. Kashgari gives space to the geographical areas inhabited by the Turkic peoples in “Diwani lughat-it-türk”, the customs and traditions of these peoples, the main idea of the work was to provide information about the Turkic languages, as well as to show their lexical richness and introduce the Turkic languages to the Arab world. Despite the fact that 950 years have passed since the writing of Kashgari's "Diwan", this work, in addition to its linguistic, historical, ethnographic and geographical significance, still retains its relevance and value as a monument that reflects our national-cultural thought and carries its gene pool. In addition, the dictionary contains food, drink, national games and costumes that reflect the customs, moral-spiritual values, ethnography and culture of the Turks, the names of more than a hundred Turkic tribes, animal, plant and bird names, religious, medical, military and other terms, as well as artistic examples. "Diwan" is a valuable work that carries the Turkic culture to the present day in the 11th century and consists of eight books of an encyclopedic dictionary character that carries the language, lifestyle, ethnography, philosophy of outlook on life, folklore, mythology and morality of the Turkic tribes and tribes. The importance of this work,

which has managed to maintain its relevance in every era, is undeniable for the Turkic peoples. “Diwan” as a universal work is a very rich treasure that stands above all groups, languages and dialects and covers each of them without exception without making any distinction between them and thus incorporates them. In “Divan”, which is also of great importance in terms of studying the historical layers of the modern Azerbaijani language, simple nouns and noun categories are always relevant issues. In “Diwan” of the great Turkologist M. Kashgari, the lexical meaning groups of nouns, their grammatical categories, and structural meaning types are reflected with rich examples and explanations.

Keywords: “*Diwani lughat-it-turk*”, *noun, lexical-semantic, types of meaning.*

Giriş

Mahmud Kaşğari türk dünyasının dəyərli əsəri, ilk dil bilgisi, ilk lüğəti olan “Divani lüğət-it-türk” əsərini qələmə alan, türklərin dili, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyası və s. haqqında müfəssəl fikirlər formalaşdıran, XI əsrin görkəmli şəxsiyyəti, böyük türkoloqudur.

Qeyd etməliyik ki, M.Kaşğari türk, qırğız, oğuz şəhərlərini, bölgələrini, kəndlərini və çöllərini on ildən artıq qarış-qarış gəzmiş, nəhayət, onların lüğətini yazmışdır. İlk dəfə türk dillərini müqayisəli tədqiqata cəlb etmiş XI əsr Qaraxanilər dövrü mədəniyyətinin türkoloq alimi M.Kaşğari dünyaya səs salmağı, türkləri hərtərəfli tanıtmayı bacarmışdır.

Tədqiqat

“M.Kaşğarlı “Divan”ının qələmə alındığı 1072-1077-ci illər dünya mədəniyyəti arenasında Bizans-xristian hegemonluğunun aradan qaldırılması, islam mədəniyyətinin öz yüksək zirvəsinə çatması və bu mədəniyyəti yaradan bir çox müsəlman xalqları içərisində türklərin xüsusi çəkisinin artması ilə əlamətdardır. “Əslində “Divanü lüğət-it türk” əsərinin təyinatı da” (İsmayılova, 2024, s.55) türk mədəniyyətini islam mədəniyyətinin hegemon olduğu dövrdə ərəb dünyasına təqdim etmək olmuşdur... Böyük türkoloq, dahi dilçi olan Kaşğari bu dövrdə belə bir əsərin qələmə alınmasına ehtiyac olduğunu duymuşdur” (Cahangir, 2001, s.51).

Qeyd etməliyik ki, bu əsərlə Kaşğari türkologiya elminin və türkoloji dilçiliyin əsasını qoymuşdur. Bu səbəbdən “Divanü lüğət-it-türk əsərinin tədqiqatçıları Kaşğarini türkologiya elminin banisi adlandırırlar. Bu əsər ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə yazılsa da, yalnız türk dillərinin tədqiqini deyil, həm də mədəniyyət, ədəbiyyat, tarix, türk xalqlarının adət-ənənələri, mentaliteti, astronomiyası, kartoqrafiyası, coğrafiyası, toponim və etnonimləri və s. kimi olduqca dəyərli elmi məlumatları da özündə ehtiva edir.

Əsərdə türklərə məxsus dəyərli poetik nümunələrə də yer verilmişdir. Müəllifin özü bu barədə belə yazır: “Mən kitabda türklərin hər boyuna məxsus köklərin və onlardan yaranan sözlərin xüsusiyyətlərini və harada işlənməsini izah edib göstərmək üçün əlahiddə bir yol tutdum. Kitabda türklərin dünyagörüşlərini və bilgilərini göstərmək üçün onların şeirlərindən, qayğılı və sevincli günlərindən, yüksək düşüncələr ifadə edən hikmətli sözlərindən misallar da verdim. Bunlar nəsilərdən-nəsilərə keçərək gəlmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, kitabda bir çox mühüm sözləri də topladım və nəticədə bu kitab saflıqda son həddə, gözəllikdə son mərtəbəyə çatdı” (13, s. 98).

“Divanü lüğət-it-türk” əsərinin maraqlı məqamlarından bir də lüğətdə “Dünya xəritəsi” adlanan xəritənin yer almasıdır. Lüğətin sonunda verilən bu xəritədə türk xalqlarının yaşadığı ərazilərin təsvirinə yer verilmişdir. “Divan”ın sonunda verilən bu xəritə ilk türk xəritəsi olmaq baxımından da diqqətəlayiq və dəyərlidir. Xəritədə Balasaqun mərkəz seçilərək türk tayfalarının yaşadığı bütün ölkə və şəhərlər, türklərin məskunlaşdığı ərazilər, onların tərkibi, göllər, çaylar, dağlar kartoqrafik dəqiqliklə təqdim olunmuşdur.

Xəzərin şərq sahillərindən Lobnor göl meridianına və İli çayı enliliyindən Kaşğarın cənub sərhədlərinə qədər olan geniş ərazini tədqiq etmiş, türk xalqlarının məskunlaşdığı əraziləri, onların sərhədlərini və yerləşdikləri yeri dəqiqliklə təqdim etmişdir.

M.Kaşğari “Divan”ı türk dialektologiyasına aid abidə kimi də dəyərlidir. Müəllif kitabda 31 türk dialektinin adını qeyd etmişdir. Kaşğari Oğuz tayfasının kiçik boylarını qeyd edərək onların hər birinin istifadə etdiyi simvolların adını çəkir (Hüseynova, 2022, s. 56).

Əsərdə Kaşğari türk xalqlarının məskunlaşdığı ucsuz-bucaqsız ərazinin etnoqrafiyasını toplamış, dəyərli forklor antologiyası hazırlamışdır. Kaşğarının qeydlərinə görə onun topladığı məlumatlar yalnız yaşadığı dövrün deyil, ondan əvvəlki çox qədim zamanların tarixi-bədii sənət salnaməsidir.

“Kitabda türklərin görüşlərini, bilgilərini göstərmək üçün söylədikləri şeir nümunələrini səpələdim, qayğılı və şad günlərdə yüksək düşüncələrlə söylənmiş olan savları aldım. Onları ilk söyləyənlər sonrakılara bildirmişlər” (İsmayılova, 2024, s.53). Fikrimizcə, Kaşğari bu sözləri ilə açıq şəkildə topladığı məlumatları uzun əziyyətlərlə əldə edərək, yalnız dövrünün deyil, çox qədim tarixə aid olan nümunələrə də yer verdiyini vurğulayır.

Kaşğarının bu sözləri bizlərə türk forklorşünaslığının XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində deyil, XI əsrdən başladığını söyləməyə əsas verir.

Türkologiya tarixində bu möhtəşəm ensiklopedik əsərin ərəb dilində latın

qrafikası ilə ilk tərcüməsi məhz Xalid Səid Xocayevə məxsusdur. Xalid Səidin əqidəsi və məfkurəsi türkçülük idi. “Divan”ın türk dilinə tərcüməsi XX əsrin birinci rübünün əvvəllərinə təsadüf edir (Hüseynli, 2012, s. 228). «Divani lüğət-it-türk»ün Sovetlər dövründə, xüsusilə də stalinizm zamanı tərcüməsinə icazə verilsə də, təəssüflər olsun ki, nəşrinə icazə verilməmişdir. Nəhayət, 2024-cü ildə Xalid Səid Xocayevin tərcümə etdiyi “Divani lüğət-it-türk” əsəri nəşr olunmuşdur. Bu kitabın nəşrinin əsərin yazılmasının 950 illik yubileyinə təsadüf etməsi də olduqca maraqlıdır.

Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, keçmişdən bu günə “Divanü lüğət-it-türk” əsəri ilə bağlı çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır. Dövrün türkcə leksikasını əhatəli şəkildə təqdim edən bu əsər, isimlərin öyrənilməsi və müasir dövrümüzə uyğunluğu baxımından da maraqlıdır. Belə ki, “Divan”da isimlərin müxtəlif semantik növləri ilə qarşılaşırıq.

“Divan”da oğuz leksikasına aid olan bəzi sözlər Azərbaycan dilinə aid olan bəzi abidələrdə və Azərbaycan dilinin bir çox dialekt və şivələrində də işlənməkdədir. Bu faktlar M.Kaşğarının göstərdiyi və göstərmədiyi oğuz leksikasının Azərbaycan dilinin leksikasında mühüm rol oynadığını sübut edir. Lakin müəllifin oğuz leksikasına aid etdiyi sözləri müasir Azərbaycan dili ilə tutuşdurduqda qarşımızda yeni bir mənzərə açılır. Bu zaman Azərbaycan dilində daha qədim oğuz leksik qatının olması həqiqəti üzə çıxır. Belə ki, azərbaycanlılar “Divan”dakı oğuzlar kimi kayır deyir, qum, ayıt deyil, dedi, balık deyil, palçıq, bən deyil, mən və s. deyir.

Bildiyimiz kimi, Qaraxanlılar dövrünün dəyərli abidələrindən biri də “Qutadğu Bilig” poemasıdır. Hansı ki, bu poemada istifadə olunmuş isimlərin 21 kateqoriya üzrə təsnifatı verilmişdir. Ramiz Əskər kiçik bir düzəlişlə bu təsnifatın “Divan”a da şamil edilə biləcəyini qeyd edir (Hüseynova, 2022, s. 141).

Kateqoriyalar üzrə “Divan”da verilən isimlərin leksik-semantik mənalərini nəzərdən keçirmək olduqca maraqlıdır.

Divanda qohumluq münasibəti bildirən isimlərə tez-tez rast gəlinir. Bu isimlərin bəziləri müasir Azərbaycan dili ilə səsləşməsi baxımından olduqca maraqlıdır. Məsələn: aba - ata, ata - ata, ana - ana, oğlu-kızı tışı kamar - ata-anası turş alma yesə, içi - böyük qardaş, ini - kiçik qardaş, tünqür, kadhın - quda, qayın, kəlin, küdhəgü - gəlin, kürəkən və s (İsmayıloğlu, 2008, s. 95). Bu sözlər təbii ki, “Divan”da qohumluq anlayışı bildirən sözlərin bir hissəsidir. Gördüyümüz kimi, bu sözlərin arasında çağdaş dilimizlə tam eynilik təşkil edən sözlərin olması ilə yanaşı, bir hərf fərqi ilə müasir dilimizdən fərqlənən sözlərin də olduğunu deyə bilərik.

Zaman anlayışı bildirən sözlər: öd - zamanə, zaman, tün kün - gecə gündüz, kış - qış, imir - şər qovuşan vaxt (Cahangir, 2001, s. 83).

Daha bir kateqoriya isə səma cisimlərinin adlarını bildirən sözlərdir. Bu sözlər müəllifin özü tərəfindən “yulduz” adı altında təqdim olunmuşdur. Yulduz - ümumilikdə bütün ulduzlar, Ərəntüz - Mizan ulduzu, Sürəyya - Ülkər, Təmürkazuk - Qütb ulduzu, Yetigen - Yeddi qardaş ulduzu və s (İsmayılova, 2024, s. 64). Ulduz adlarına nəzər yetirdiyimiz zaman dəqiqliklə deyə bilərik ki, ulduz adlarının əksəriyyəti müasir dilimizlə səsləşmir.

Bununla yanaşı lüğətin müxtəlif yerlərində ulduz və planet adları ayrılıqda istifadə olunmuşdur. Məsələn: Kuyaş - Günəş, Bakırsokum - Mars, Yetigen - Böyük ayı bürcü və s (Kazımov, 2024, s. 64).

Vəzifə, sənət, peşə adları ilə bağlı verilən sözlər: ataçı - həkim, təmirçi - dəmirçi, tapuğçı - xidmətçi, umdıçı - dilənçi, tarıqçı - əkinçi, cütcü, yalwıçı - sehbaz və s (İsmayıloğlu, 2008, s.77). Sənət, peşə adlarını ifadə edən sözləri nəzərdən keçirdiyimiz zaman bu sözlərin əksəriyyətinin bugünkü dilimizlə uyğunlaşmadığı qənaətinə gələ bilərik.

İnsan fiziologiyası və anatomiyası ilə əlaqədar olan sözlər: Adhak - ayaq, tiz - diz, köz - göz, bağır - ciyər, qaraciyər, çəçələk - çəçələ barmaq. çıxamuk - adsız barmaq, tırnqak - dırnaq və s (Sadıqlı, 2022, s.78). İnsan fiziologiyası və anatomiyası ilə bağlı sözlərin əksəriyyəti müasir dilimizə yaxındır. Bir çoxu eynilik təşkil etməsə də, sözlərdəki yaxınlıq mənanı anlamağa imkan verir.

Heyvan adları ilə bağlı “Divan”da bir çox söz yer alır. Məsələn: ud - öküz, inək, katır - qatır, koy - qoyun, tayğan - tazi, eşgək, eşyək - eşşək, ıt - köpək, it (Hüseynli, 2012, s. 81). Heyvan adlarını bildirən isimlər öz daxilində sürünənlər, gəmiricilər, vəhşi heyvanlar, həşəratlar qrupuna ayrılır.

Bitki adlarını bildirən isimlər də say etibarı ilə az deildir. Bunlara misal olaraq yörgənç - sarmaşiq, çəçək - çiçək, ügür - darı, arpağan - arapaya bənzər bitki, buğday - buğda və s (İsmayıloğlu, 2008, s. 84).

Quş adları: çağrı - şahin, kaz - qaz, kösürgə - köstəbək, sundılaç - atquşu, yanqan - alacaqarğa, sanduvaç - bülbül, ular - kəklik, kuğu - qu, kəklik - kəklik, sığırçık - sığırçın, ubgük - hophop quşu və s (İsmayıloğlu, 2008, s. 88).

Lüğətdə hərbi leksikaya da yer verilməsi olduqca maraqlıdır. Okçı - oxçu, çərig - qoşun, tuğraq - xan tərəfindən əsgərlərə müvəqqəti olaraq verilən ad, batrak - nizə və s (İbayev, 2021, s. 56).

Lüğətdə isimlər arasında faydalı qazıntıların adlarına da yer verilmişdir. bakır - mis, altun - qızıl, kümüş - gümüş, təmür - dəmir və s (Hüseynova, 2022, s. 55). faydalı qazıntıları ifadə edən sözlərə nəzər yetirdiyimiz zaman müasir dilimizdən çox az fərqləndiyini deyə bilərik.

Təbiət hadisələrini bildirən sözlər: buz - buz, kar - qar, tüpi - boran, bulıt - bulut,

yaşın - şimşək və s (İsmayılova, 2024, s. 62). Təbiət hadisələrini ifadə edən bir çox söz vardır ki, demək olar çox az dəyişikliyə məruz qalmış olsa da buna baxmayaraq mənaları müasir dilimiz üçün kifayət qədər anlaşıqlıdır.

Coğrafi anlayışları ifadə edən sözlər: tadhun - böyük çay, tamğa - delta, köl - göl, ögüz - çay, gündoğar - şərq və s (İsmayıloğlu, 2008, s. 79).

Lüğətdə verilən isimlər arasında maraq doğuran məqamlarından biri də burada ərzaq, yemək adlarının da yer almasıdır. Belə ki, XI əsrdə istifadə olunan ərzaqlar, o dövrün yeməkləri haqqında da məlumat əldə etməyimizə imkan yaradır. Məsələn: yakrı - piy, iç yağı, sinçü - lavaşla kömbə arasında bir çörək növü, suvuk yoğurt - sulu yoqurt (Akalin, 2004, s 61).

“Divan”da məişət və mədəniyyətlə bağlı sözlərə də yer verilmişdir. Məişətlə bağlı verilən sözlər kifayət qədər çoxdur. Məsələn: kapu - bağlı qapı, ton - paltar, börk - papaq, bitik - kitab, yazı, bitig - məktub, əw - ev, kərəm - daxma, çuvaç - çadır və s (Hüseynova, 2022, s. 83). Məişət və mədəniyyətlə bağlı verilmiş sözlərin bir qismini nəzərdən keçirdiyimiz zaman belə bir qənaətə gəldik ki, bu sözlərin əksəriyyəti müasir dilimizlə səsləşmir. Müəyyən sözlərdə isə oxşarlıq və fonetik fərqlər müşahidə olunur.

İctimai həyatla bağlı verilən isimlər də diqqətəlayiqdir. Belə ki, bu isimlər XI əsrin həm dilçilik, həm də tarixi dövrün mənzərəsini əks etdirmək baxımından maraqlıdır. Bu kateqoriyaya aid isimlərdən xakan - xaqan, bəg - bəy, el - el, oba, ölkə, kul - qul və s (Hüseynova, 2022, s. 141).

Bildiyimiz kimi, müasir dilimizdə dini terminlər ərəb-fars mənşəli sözlərdən ibarətdir. Bu səbəbdəndir ki, “Divan”da verilən dini terminlərin demək olar ki, əksəriyyəti çağdaş Azərbaycan dili ilə uyğunluq təşkil etmir. Məsələn: tənqri-tanrı, idhi - sahib, tanrı, ağa, yalavaç - peyğəmbər, toyın - buddist rahibi, yumışcı - vasitəçi, mələk. və s (Quliyeva, 2010, s. 85).

Kaşğarının bizlərə miras qoyduğu, xəzinə qədər dəyərli olan, XI əsrin mənzərəsini əks etdirən “Divani lüğət-it-türk” əsəri toponim, etnonim və antroponimlərin öyrənilməsi baxımından bizlərə geniş imkanlar yaradır. Belə ki, lüğətdə verilən toponim, etnonim və antroponimlər yalnız dilçilik, türkologiya elmləri üçün deyil, tarix, coğrafiya və s. kimi elm sahələri üçün də böyük mənbədir.

Ümumiyyətlə, “Divan”da yer alan toponim, etnonim və antroponimlərlə bağlı çoxsaylı araşdırmalar aparılmış, hətta deyə bilərik ki, aktuallığını qoruyub saxlayan bu əsərdə təqdim olunan toponim, etnonim və antroponimlərlə bağlı tədqiqatlar müasir dövrümüzdə də davam etdirilməkdədir.

Ən qədim zamanlardan hər bir xalqın spesifik adqoyma ənənələri olmuşdur. Hər bir xalqın adlandırma sisteminin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğu kimi qədim

türklər də belə xüsusiyyətlərə malikdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri və türk dillərinə aid olan bir sıra başqa abidələr türk dillərində tarixin ibtidai dövrlərindən şəxs adlarının mövcud olmasına əsas sübutdur. Bu mənbələr türk xalqlarında şəxslərin adlandırılmasına və həmin adların qorunub saxlanılmasına son dərəcə əhəmiyyətli məsələ kimi baxıldığını göstərir.

Məlumat üçün qeyd etməliyik ki, lüğətdə istifadə olunan antroponimlərin sayı yüz səksəndir. İ.A.Batmanovun tədqiqatlarına nəzər yetirsək, Yenisey abidələrində antroponimlərinin sayını 70 olaraq qeyd edir. Orxon kitabələrində isə bu say 60-dır. Orxon kitabələrindəki antroponimlərin 58-i kişi, 2-si qadın adıdır. Bütün bu məlumatlar bizə əsaslı şəkildə “Divanü lüğət-it-türk” əsərində antroponimlərin sayının daha çox olduğunu deməyə imkan verir.

“Divan”da verilən bir sıra antroponimlərə nəzər yetirək. Utar - kişi adı, Utuş - kişi adı, Alp Ər Tonqa - Əfrasiyab, Budhraç - yabaku bəyi, Arslan - islam sərkərdəsi Arslan Qazi Təkin, Kümüş - qadın adı (İsmayılova, 2024, s.62).

“Divan”da verilən əhəmiyyətli söz qruplarından biri də etnonimlərin payına düşür. Belə ki, burda verilən etnonim adlarına əsasən tədqiqatçılar XI əsrdə yaşamış xalqlar, tayfa və millətlər haqqında araşdırmalar apara bilirlər. Lüğətdə oğuz, tuxsı/toxsı, karluq, çigil, türkmən, çəpni - bir oğuz boyu, bayandur - bir oğuz boyu və s (Hüseynova, 2022, s. 49) kimi etnosların adları qeyd olunmuşdur.

R.Arziyevin tədqiqatlarına əsasən deyə bilərik ki, “Divan”da 72 etnonimə rast gəlinir. Verilən bu say əsasən deyə bilərik ki, qədim abidələr arasında “Divanü lüğət-it-türk”də verilən etnonimlərin sayı üstünlük təşkil edir (Hüseynli, 2012, s. 93).

Qədim toponimlərin adlarının araşdırılması təkcə dilçilik üçün deyil, coğrafiya elmi üçün də olduqca əhəmiyyət kəsb edən bir məqamdır. Belə ki, burda da Kaşğarının “Divan”ı qədim toponimlərin daha dəqiq desək XI əsrin toponimlərini öyrənmək baxımından tədqiqatçılar üçün geniş imkanlar verir.

Beş Balık, Tərkan - Şaş, Kuz Ordu - Kaşğar, Kızıl öz - Kaşğarda bir qışlaq, Taşkənt, Udun, Ərtiş, Barsğan və s (İsmayıloğlu, 2008, s. 91). “Divan”da verilən toponimlərin bir qismidir. Yenə R.Arziyevin tədqiqatlarına əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, əsərdə 175 toponimə yer verilmişdir.

Beləliklə, lüğətdə təqdim olunan isimlər XI əsrin mədəniyyəti, ədəbiyyatı, ictimai-siyasi vəziyyəti, tarixi, coğrafiyası haqqında bizlərə əvəzsiz məlumatlar verməklə bugünkü gündə müxtəlif elm sahələrindəki araşdırmaların daha dərinlənəndən araşdırılmasına şərait yaradır.

Məqaləmizdə isimlərin leksik-semantik mənalalarının tədqiqi ilə yanaşı, müasir dilimiz ilə oxşar və fərqli məqamlarına da yer verilmişdir. Ümumilikdə desək, isimlər lüğətdə dövrün mənzərəsini əks etdirmək, türkologiya və dilçilik elmlərindən başqa

digər elm sahələri: tarix, ədəbiyyat, coğrafiya və s. üçün də tədqiqat materialı kimi əhəmiyyətliyədir.

Nəticə

Ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə yazılmış M.Kaşğarının “Divan”ı müasir dövrümüzdə elm aləminə türklərin mədəniyyəti, ədəbiyyatı, coğrafiyası, yaşadıqları ərazilər, mifologiyası, tarixi və s. haqqında məlumat verməklə yanaşı, türk xalqlarının müasir dövrdəki dillərini, qrammatikalarını XI əsr ilə müqayisədə öyrənmə bilmək imkanı da yaradır.

Böyük türkoloq, dahi dilçi Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərini yazmasından 950 il keçməsinə baxmayaraq “Divan” yalnız türk dillərinin müqayisəli təhlilini verən, dil öyrənmək üçün linqvistik abidə deyil, həm də çağdaş dövrümüz üçün siyasi aktualıq kəsb edən tarixi-etnoqrafik mənbə kimi də çox dəyərlidir.

Bildiyimiz kimi, müasir dövrümüzdə türk xalqları arasında istər mədəni, istərsə də siyasi əlaqələr getdikcə daha da inkişaf etməkdədir. Bununla yanaşı, hazırda türk xalqları arasında ortaq əlifba, ortaq dil yaradılması istiqamətində də mühüm addımlar atılmaqdadır.

Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar prosesində türk dillərinin mövcud vəziyyətinin müqayisəli şəkildə tədqiq edilməsi üçün türk dillərinin qədim dövrdə mövcud olmuş vəziyyətini də müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirmək vacibdir. Fikrimizcə, “Divan”ın XI əsrdə yazılması, lüğətdə 9000-dən çox sözün verilməsi, sözlərin hansı yarımqrupa aid olduğunun göstərilməsi ortaq türk dili ilə bağlı araşdırmalarda tədqiqatçılara əvəzolunmaz və ciddi qənaətlər verəcək.

Ədəbiyyat

1. Birtək F. En eski türk savları. Ankara, Türk Dil Qurumu, 1944.
2. Cahangir Ə. Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası. Bakı, Elm, 2001.
3. Hüseyinli N., Məmmədova J. Türk dillərinin genologiyası: Şumer və türk leksik paralelləri. Bakı, “Nağıl evi” 2012.
4. Hüseyinova M. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı, “ADPU”, 2022.
5. İbayev N. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində etnoqrafik leksika (Çağdaş Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə). Sumqayıt. 2021.
6. İsmayıloğlu C. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası (Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri əsasında). Bakı, “ELM”, 2008.
7. İsmayılova M. Türkologiya elminin banisi Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət - it türk” əsəri. “Mahmud Kaşğarlı” beynəlxalq elmi jurnal, cild II, № 2. Bakı,

ADPU, 2024

8. Kaşğari M. Divanü-lüğat-it-türk. Bakı, “Ozan”, I cild, 2006.
9. Kazımov İ. Mahmud Kaşğari “Divan”ı və çağdaş türk dilləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2024.
10. Quliyeva Y. Mahmud Kaşğarının Oğuz dünyası. Bakı, “Adiloğlu”, 2010.
11. Sadıqlı P. Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it-türk” əsəri etnoqrafik mənbə kimi. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 2022.
12. Şükrü Haluk Akalın. Kaşğarlı Mahmud ve Divanü luğat-it türk. Ankara, 2004.
13. Сборник сведений о кавказских горцах, вып. I-X Тифлис:1869-1881.

Daxil oldu: 20.04.2025

Qəbul edildi: 14.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/66-87>

Təyyar Salamoğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Filologiya elmləri doktoru, professor

<https://orcid.org/0000-0001-8364-1580>

tayyarsalamoglu@gmail.com

Milli istiqlal tariximizin salnaməçisi

Xülasə

Milli estetik düşüncə, bir qayda olaraq, ictimai düşüncəni qabaqlamışdır. Azərbaycan xalqının ictimai şüurunun milli azadlıq ideyasına köklənməsində ədəbiyyatımızın tarixi inkişaf yolunun mühüm rolu olmuşdur. Bu funksiyanı üzərinə götürüb onu ardıcıl surətdə həyata keçirən sənətkarlardan biri də B.Vahabzadədir. Məqalədə onun milli şüurun inkişafına, milli istiqlal düşüncəsinin formalaşmasına təkan verən əsərləri tarixilik prinsipilə araşdırılır. Sovet siyasi rejimi şəraitində bu ideyaları bədii əsərdə əks etdirməyin çətinliyindən söhbət açılır. Göstərilir ki, şairin estetik düşüncəsi köləlik psixologiyasına qarşı çevrilir. Şair köləliyi doğuran qorxu amilinə qarşı ruh azadlığını önə çəkir. Dönməzlik, əqidə, amal uğrunda ardıcıl mübarizə aparmaq fikri təlqin edir. İstiqlal düşüncəsi təbliğ edən əsərlərində birbaşa təsvir üsulundan imtina edir. Əsərlərinin mövzu-problematikasını başqa ölkələrin həyatından alır. Belə bir fikir formalaşdırmağa çalışır ki, o daha milli mövzulardan yox, daha çox beynəlxalq həyat problemlərindən bəhs etməyə üstünlük verir. Sənətkar beynəlxalq həyatdan o mövzuları seçib bədii təsvir predmetinə çevirir ki, assosiativ planda həmin əsərlər oxucu düşüncəsində milli həyat problemləri haqqında əhatəli təsəvvür yaradır. Milli şüuru oyatmağa və formalaşdırmağa istiqamətlənir. Bu məqsədlə sənətkarın “Yollar-ogullar”, “Mərziyə”, “Amerika gözəli”, “Bağışlayın, səhv olub”, “Ləyaqət” poemaları məqalədə geniş təhlil olunur. Poemaların alt qatlarında ifadə olunan ideya “yük”lərinin estetik funksiyası açılır. Şairin fərdi üslubunda metaforik-simvolik ifadə tərzinin daha artıq yer alması səbəbləri şərh edilir. Əsərlərin metaforik-simvolik məzmunu, estetik xüsusiyyətləri şərh edilir. “Gülüstan” lirik poemadır. Məqalədə adı çəkilən digər poemaların hamısından epik-lirik üslubda yazılmış əsərlər kimi bəhs olunur. Təsvir predmetinə çevrilən hadisələrin hər birinə sənətkar münasibəti Bəxtiyarın yaradıcılığının üslubi dominantı kimi ümumiləşdirilə bilər. Müəllif baş verən hadisələri şərh edərkən, lirik haşiyələrə çıxarkən “söz”ünü açıq demək yolu tutur. Şairin düşüncələrindən keçənlər haqqın qalib gələcəyinə, müstəmləkə rejiminin get-gedə aradan çıxacağına, azadlıq uğrunda

mübarizələrin mütləq müsbət nəticələr verəcəyinə inam aşılıyır. Məqalədə şairin “poetik təfəkkür mədəniyyətinin milliliyi”ni (Çingiz Aytmatov) aşkarlayan bu cəhətlərin estetik ifadəsinin aparıcı cəhətləri ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: estetik düşüncə, tarixilik, fərdi üslub, ictimai şüur, metaforik məzmun

Tayyar Salamoglu

Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philological Sciences, professor
<https://orcid.org/0000-0001-8364-1580>
tayyarsalamoglu@gmail.com

A chronicler of our national independence history

Abstract

As a rule, national aesthetic thought has led the way ahead of public consciousness. The historical development path of our literature has played an important role in tuning Azerbaijani people's social consciousness toward the idea of national freedom. One of the literary figures who embraced this role and carried it out with unwavering commitment was Bakhtiyar Vahabzadeh. This article examines his works through the lens of historical context, focusing on how they contributed to the evolution of national consciousness and the development of the idea of independence. It also addresses the challenges of embedding such ideas into literary works under the Soviet political regime. It shows that the poet's aesthetic vision stood in opposition to the psychology of servitude. In response to the fear that underlies enslavement, the poet emphasizes the freedom of the human spirit. He instills the idea of steadfastness, principled belief, and continuous struggle for one's cause. In his works that advocate for the idea of independence, he refrains from using direct narrative. He frames the subject matter of his works around the lives of other countries, crafting the impression that his focus lies more on international issues than domestic themes. Yet, the writer chooses such themes from international life that, when cast into literary form, awaken in the reader's mind a layered, associative understanding of national realities – ultimately serving the awakening and shaping of national consciousness. To this end, the article offers an in-depth analysis of the poet's narrative poems such as “Yollar-ogullar” (“Roads-Sons”), “Marziya”, “Amerika gozeli” (“American Beauty”), “Bagishlayin, sehv olub” (“Forgive Me, It Was a Mistake”) and “Leyaget” (“Dignity”). The article unpacks the aesthetic function of the underlying ideological

“burdens” embedded within the poems and examines the reasons behind the poet’s increasing reliance on a metaphorical-symbolic mode of expression in his personal style. Furthermore, it explores the metaphorical-symbolic content and aesthetic features of these works. “Gülüstan” is a lyrical poem and the remaining works mentioned in the article are discussed as examples of the epic-lyrical style. The poet’s stance toward each of the events depicted can be seen as a stylistic hallmark of Bakhtiyar Vahabzadeh’s creative approach. As the author interprets events, in his lyrical asides, he adopts a tone of open expression. The thoughts he conveys affirm a deep belief in the triumph of justice, the eventual collapse of the colonial regime, and the inevitable success of the struggle for freedom. The article summarizes the key aesthetic features through which the poet’s “national character of poetic thinking culture” (Chinghiz Aitmatov) is revealed.

Key words: *aesthetic thought, historicism, personal style, public consciousness, metaphorical content.*

Giriş

B.Vahabzadə bədii yaradıcılığa 40-cı illərdə gəlmişdir. 40-cı illərin sonu, 50-ci illərdə onun bir neçə şeir kitabı çap olunmuşdur. “Mənim dostlarım”, “Bahar”, “Əbədi heykəl”, “Dostluq nəğməsi”, “Çinar”, “Sadə adamlar”, “Ceyran” adlı kitabları onun poetik ilhamının gücünü, fərdi üslubunun bəzi əlamətdar cəhətlərini sezməyə imkan verirdi. Bununla belə demək lazımdır ki, məşhur “Gülüstan” poeması (1959) B.Vahabzadənin poetik təfəkkür tipi və üslubunun fərdiliyi və bənzərsizliyini aşkarladı. “Gülüstan”la 34 yaşlı şair milli ədəbi prosesin fenomeninə çevrildi. Milli ictimai şüurun formalaşdırılması uğrunda mübarizənin yeni tarixi bu əsərlə başlayır. Qətiyyəən təsadüf sayıla bilməz ki, bu həm də estetik düşüncə tariximizin yeni mərhələsinin başlanğıcı ilə üst-üstə düşür.

Tədqiqat

50-ci illərin sonu, 60-cı illərdə ədəbiyyatımızda yeni keyfiyyət mərhələsinin estetik funksiyaları sırasında milli ictimai şüuru oyatmaq məqsədi də yer alırdı. Bu “missiya” B.Vahabzadə şeirinin aparıcı xəttinə çevrildi. “Gülüstan” milli-ictimai şüuru oyatmaq və formalaşdırmaq uğrunda estetik düşüncədə başlanan mübarizə hərəkatının ilk qığılcımı oldu. “Gülüstan”la başlanan ədəbi hərəkatın tarixi, “Gülüstan”ın tarixi taleyi indi də yaddaşlarda, şifahi ənənədə yaşamaqdadır. Rüstəm Kamal doğru yazır ki, “bu poemanın o zaman doğurduğu əks-səda hələ də yaddan çıxmayıb, xatirələrdən silinməyib. Əsərin üzünü köçürürdülər, gizlicə yayırdılar, əzbərləyirdilər. Yaralara duz, ürəklərə od qoyulurdu” (Kamal, 1995, s. 6). Poemanın yaratdığı rezonansın miqyası böyük idi. Miqyas etibarı ilə onun yaratdığı təsiri “Molla Nəsrəddin”in ilk nömrəsinin,

“Ölülər”in ilk tamaşasının yaratdığı təsirlə müqayisə etmək olar. Çünki “Ölülər” kimi “Gülüstan” da “baltanı dibindən vuran bir əsər” (Ü.Hacıbəyov) idi və eynən “Ölülər” kimi “paslanmış beyinləri pasdan təmizləyib, ölmüş ruhlara can verməyə” (N.Nərimanov) hesablanmışdı. “Gülüstan”dan sonra yazdığı poemalardan birində - “Mərziyə”də şair uca səslə elan edirdi:

Qorxu bizə nə verər, qorxu bizdən nə alar,
Qorxu adlı o iblis doğar kölə balalar.
Kölə balalar isə mütiliyi balalar (Vahabzadə, 1995, s. 302).

B.Vahabzadənin estetik ideali milli vətəndaşlıq düşüncəsi formalaşdırmağa hesablanmışdı. O, yaxşı bilirdi ki, milli azadlığa gedən yol vətəndaşlıq düşüncəsindən keçir. Vətəndaşlıq düşüncəsinin formalaşması üçün isə vətən övladına ruh azadlığı lazım idi. Ruh isə o zaman azadlığa qovuşacaqdı ki, içindəki qorxu hissini – rejimin yaratdığı vahiməni dəf edə bilsin. Millətin şairləridir onun qabaqda gedənləri. Ən əvvəl onlar bu azadlığa qovuşmalı, qorxu hissini birdəfəlik dəf etməli idilər.

“Gülüstan”ın qələbəsi, ilk növbədə, şairin öz içindəki qorxu hissini bir yolluq dəf edib ruhi azadlığa qovuşması ilə müəyyənləşir. Bu mənada ədəbi tənqiddə səslənən bir fikrə haqq qazandırmaqla bərabər, qeyd etmək lazım gəlir ki, həmin fikir B.Vahabzadə yaradıcılığının fəlsəfəsinə nüfuz etmək gücündədir: “B.Vahabzadə Azərbaycanda ruhən azad olan tək-tük şairlərimizdən biri, bəlkə də, birincisi idi. Mən təkrar edirəm: Şair ruhunun azadlığı. Çünki ruhun azadlığı – nəfəsin azadlığıdır” (Kamal, 1995, s. 6). Poemada şair “Gülüstan” sülh müqaviləsi əsasında Azərbaycanın ikiye parçalanmasına etiraz edir, bu hadisəni tarixi ədalətsizlik və xalqın tarixi faciəsi kimi dəyərləndirirdi. Mövzu tarixi planda işlənmişdi. Mövzu işlənəndə biz “azad sovet respublikası”nda yaşayırdıq. Bu mənada əsəri çar rejiminin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı yazılmış əsər kimi də mənalandırmaq olardı. Ədəbiyyatın təbliğ gücünü, başqa sözlə, ictimai şüura təsir imkanlarını yaxşı bilən siyasi rejim, baxmayaraq ki, özünün “siyasi yumşalma dövrü”nü yaşayırdı, əsərin nəşrinə çox sərt reaksiya vermişdi. Siyasi rejimi qorxudan mövzudan çox, qoyulan problemdən çox müəllifin bütün varlığı ilə azadlıq ruhuna köklənməsi, bu ruhu əsərin ümumi pafosuna hopdura bilməsi idi. “Gülüstan” köləliyə nifrət və etiraz ruhunda yazılmışdı:

Bu xalq əzəl gündən düşüb zillətə,
Öz doğma yurdunda yoxsa kölədir? (Vahabzadə, 1995, s. 131).

V.Yusifli yazırdı: “B.Vahabzadə poeziyamızda milli birliyin, vahid Azərbaycançılığın liderinə çevrildi... Milli birlik, Azərbaycanı vahid görmək ideyası sovet dönəmində Bəxtiyar Vahabzadədən başlayır” (Yusifli, 2009, s. 190).

Poemada köləliyə nifrət və etiraz ruhu vəziyyətlə barışmamaq, əsarətə qarşı ümumxalq mücadiləsi, mübarizəsi aparmaq əzmi ilə birləşir, xalqın köləliyə qarşı üsyan bayrağı qaldırması zərurətini şüurlara yeridirdi:

Hanı bu ellərin mərd oğulları?
Açın bərələri, açın yolları.
Bəs hanı bu əsrin öz Koroğlusu –
Qılinc Koroğlusu, söz Koroğlusu? (Vahabzadə, 1995, s. 130).

Ç.Aytmatov B.Vahabzadə şeirinin poetik öznəməxsusluğundan danışanda yazırdı: “Vahabzadənin başqa kamil cəhətlərindən biri də odur ki, şair öz əsərlərində tarixi müasirlik qədər yaşada bilir. Keçmişə görə əzab çəkmək, ona bu günün gözüylə baxmaq – Bəxtiyarın mövzu dairəsinin genişliyindən, mürəkkəbliyindən və zənginliyindən xəbər verir” (Aytmatov, 1987, s. 9). Ç.Aytmatovun fikrinin davamı kimi qeyd etmək lazım gəlir ki, B.Vahabzadənin poemalarında tarix tarix kimi yazılır. Tarixə həssas münasibət, mövzuya tarixdən gəlmək B.Vahabzadə üslubunun əlamətdar cəhətlərindən biridir. B.Vahabzadə poeziyasında tarix öz dərsləri ilə ibrətlidir. Bu tarix “obyektiv sosial və milli inkişafın tarixi məntiqini, onun fəlsəfi konsepsiyası”nı (Y.Qarayev) inikas edir, bədii təcəssümünü verirdi. Lakin tarix həm də şairin estetik idealını gerçəkləşdirməyin vasitələrindən biri idi. Tarixilikdə müasirliyin ifadəsi, tarixin sözünü içində yaşadığı zamanın “söz”ünə çevirməkdə B.Vahabzadə həqiqi sənətkardır. “Gülüstən”in qadağan olunması da, onun nəşrinə şərait yaradanların tutulması da, şairin həbs olunmaq təhlükəsi, başına gətirilən sonsuz məşəqqətlər də bilavasitə poemanın ifadə etdiyi müasirliklə, Y.Qarayevin təbircə desək, milli şüura təsirinin “məzmununa görə, onu bilavasitə oyandırmaq gücü” ilə (5) bağlı idi. Bu bir həqiqətdir ki, “B.Vahabzadə ömrü boyu xalqının, millətinin istiqlalını arzulamış, bu amal yolunda təqiblərdən, hətta təhqirlərdən belə çəkinməmişdir” (Axundlu, 1998, s. 32).

“Gülüstən”dan sonra B.Vahabzadə bir-birinin ardınca “Ağlar-güləyən”, “Yollar oğullar”, “Həyat – ölüm” və “Təzadlar” poemalarını yazır. Bu poemalar şairin 60-cı illər yaradıcılığının ideya-estetik istiqamətini müəyyənləşdirmək üçün ciddi material verir. Məlum olur ki, “Gülüstən”la bağlı şair iradəsinin sınağa çəkilməsi rejimin istədiyi nəticəni verməmişdir. Siyasi rejimin kölə xislətli məmurlarının hədə-qorxusu, təzyiqləri şairin əzmini qıra bilməmiş, siyasi rejim onu öz ideoloji konveyerindən keçirib özünüküləşdirə bilməmişdir. Şairin ram edilə bilməməsi, şübhəsiz ki, onun xarakterinin dönməzliyi, bütövlüyü və milli tarixi varlığa qırılmaz tellərlə bağlılığı ilə əlaqədar idi. B.Vahabzadənin vətəndaş xarakteri tarixin “qoç Koroğlusu”ndan çağdaş zamanın “söz Koroğlusu”na qədər tarixi təkamül

yolu keçmişdi. Bu, gün kimi aydın bir həqiqət idi. Amma başqa bir danılmaz həqiqət də var idi: B.Vahabzadənin “poetik mən”inin vətəndaş Bəxtiyarın düşüncəsinə sirayət edən gücü. Onun “poetik mən”i estetik düşüncənin tarixi xarakterindən güc alırdı. İstedadının xarakteri və gücü onu tarixin Sabirlərinə, Mirzə Cəlillərinə tərəf çəkirdi. Ç.Aytmatov B.Vahabzadə yaradıcılığı haqqında danışarkən yazırdı: “Poeziyanın meyarı hər şeydən əvvəl, sənətkarın yetkinlik meyarıdır, onun kollektiv təcrübəməzlə həmahəng olan fəlsəfi və mənəvi müdrikliyinin meyarıdır və bundan sonra şəxsiyyətin harmoniyası, epitetlərin gözəlliyi və daha sonra *dövrün əsən yellərinə istedad yelkəni ilə sinə gərmək bacarığı* gəlir” (Aytmatov, 1987, s. 7). B.Vahabzadənin şair təbiəti ilə istedadının xarakterinin yaratdığı harmoniyadan irəli gələn və yuxarıdakı sitatda kursivlə fərqləndirdiyimiz cəhət – dövrün əsən yellərinə istedad yelkəni ilə sinə gərmək bacarığı həm də estetik düşüncənin tarixi ənənəsi ilə bağlı idi. B.Vahabzadə bu ənənəyə ehtiramla yanaşırdı. “Ağlar-güləyən” poeması bu ənənəyə ehtiramın nəticəsi kimi yaranmışdı. Lakin yalnız bu ehtiramın nəticəsi kimimi? Şübhəsiz ki, yox! B.Vahabzadənin “Sabir mövzusu”na müraciəti daha çox onun estetik idealının təlqinləri, sənətkar stixiyası, poetik düşüncəsinin istiqaməti və xarakteri ilə bağlı idi. Sabir mövzusu Bəxtiyarı stixial olaraq özünə çəkirdi. Bu, mübahisəsiz həqiqətdir ki, “milli şüuru oyatmaq, vətəndaş birliyinə və düşüncəsinə nail olmaq Sabirin sənət kredosu, sənət konsepsiyası idi” (Salamoğlu, 2015, s. 51).

B.Vahabzadə milli ənənənin bu tarixi missiyasını çox yaxşı bilirdi və məhz bu münasibətlə yazırdı:

Sözüylə, şeirilə hey zaman-zaman
Donuq şüurlara o, toxum əkdı.
Dəmir çəkil altda fəryad qoparan
Dəmir parçası tək o, nalə çəkdi (Vahabzadə, 1995, s.142).

“Sabir əfəndi millətdən ötrü çalışırdı. O, aşiq idi” (A.Səhhət). “Hophopnamə”nin ilk nəşiri Sabir satirasının “İran inqilabına bir ordudan artıq xidmət etməsi”ni diqqət mərkəzinə çəkməklə onun ictimai şüura təsir imkanlarının gücündən söhbət açırdı. Ancaq Sabir satirası, heç şübhəsiz ki, həm də milli ictimai şüura nəhayətsiz təsir imkanları ilə qeyri-adi və cazibədar idi. Ədəbiyyatşünas M.Məmmədli yazırdı: “Sabir və Mirzə Cəlil başda olmaqla XX yüzilliyin əvvəlki onilliklərində böyük öndərlərimizin memarı olduqları milli-mənəvi intibah kəmiyyətcə çox az miqdarda fikir və zəka nəhəngləri yetirdi. Ancaq onlar millət üçün indiki akademiya və institutlardan qat-qat artıq iş gördülər. Qənirsiz vicdan və irfan sahibi olan həmin adamlar çəkdikləri Tantal əzabının dəhşətlərinə baxmayaraq, kütləni millətə çevirə bilmədilər. Əsrin doğuş çağında “millət” sözünü siyasi lirikaya,

ümumiyyətlə, ədəbi-bədii leksikona gətirən də Sabir oldu. Sabir korazehin və ələbaxım rəiyyəti millət mərtəbəsinə qaldırmaq istəyirdi. Ona görə də poeziyasının bütün atəş gücünü kölə zəhniyyətinə tuşlamışdı. O bilirdi ki, kölə həyatına yalnız kütlə dözüür. Millət isə dözümsüzlüyü ilə seçilir. Əsrin ilkin çağlarında eyni sosial-ədəbi funksiyanı B.Vahabzadə, M.Arazla birlikdə X.Rza yerinə yetirməyə başladı” (Məmmədli, 2004, s. 564).

“Hophopnamə” müəllifi həm də bu satiraların möhtəşəm poetik qəhrəmanı idi və millət uğrunda mübarizədə o, sözün birbaşa mənasında qəhrəman idi. “Ağlar-güləyən” poemasında bu qəhrəmanın poetik obrazı yaradılır və müasirliyə tarixdən gələn müəllif onun xarakterində millətin milli mücadilə tarixini yazırdı. Bu, bir həqiqətdir ki, “tarixi nəsrə (Oxu: tarixi mövzuda yazılmış əsərdə - T.S.) milli keçmişin ən böyük sənədi – milli xarakterdir” (5). M.Ə.Sabirin obrazı “Ağlar-güləyən”ə milli xarakter kimi daxil olur və öz xarakterinin müasirliyi və əbədiyaşarlığı ilə XX əsrin əvvəllərinin tarixi həqiqətlərini – milli varlıq uğrunda mücadilə hərəkətini sənətin predmetinə çevirirdi. Sabirin və onun məsləkdaşlarının obrazlarının simasında XX əsrin əvvəllərində milli şüuru tərbiyə etmək, ona milli bütövlük və özgürlük düşüncəsi aşılamaq üçün başlanan mübarizə hərəkəti poemada əhatəli bədii təhlil predmeti olur. “Məsələ burasındadır ki, ictimai şüuru milli mənafeyə kökləmək zamanın tələbi, zamanın istəyi idi. Burjua münasibətləri bu cür düşüncə tərzini formalaşdıracaq ideoloqlar yetirirdi. Bu mənada Mirzə Cəlil də, Sabir də, Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu da, A.Səhhət və Hadi də burjua münasibətlərindən doğulmuşlar idi” (Salamoğlu, 2015, s. 96-97). Poemada Sabirin böyüklüyü və ölməzliyi tarixi xarakterinə uyğun olaraq onun amalının ucalığında, vətəndaş məramının dönməzliyində axtarılır. Böyük şairin cəsur vətəndaş xarakteri ilə vətəndaşlıq qayəsinin bir-birini tamamlaması tarixin ibrət dərsi kimi xatırlanır.

“Ağlar-güləyən”də XX əsrin əvvəllərinin tarixi həqiqətləri və vətəndaş şairin tarixi obrazı simvollaşır və müasirliyin ifadə vasitəsinə çevrilir. “Bütünlükdə bizim milli poeziyanın simvolu olan sənətkar” (Qarayev, 1980, s. 214) milli azadlıq uğrunda mücadilə hərəkətinin də simvoluna çevrilir. “Ağlar-güləyən” poemasında o, “yazıçı-vətəndaş tipinin, mənəvi intibah, milli qürur və bəşəri vicdan təcəssümü olan sənət və sənətkar tipinin yeni təzahürü və həqiqi davamı” (Qarayev, 1980, s. 214) kimi obrazlaşdırılır. “Şairin öz əsərlərində tarixi müasirlik qədər yaşada bilmək” (Aytmatov, 1987, s. 9) keyfiyyəti, başqa sözlə, tarixi müasirlik işığında mənalandırmaq bacarığı assosiativ düşüncəni hərəkətə gətirir. Oxucu düşüncəsində XX əsrin əvvəlləri ilə sonunun ictimai-siyasi prosesləri, mənəvi-əxlaqi sferası, vətəndaşlıq məramı dialoji münasibətə girir, müqayisə müstəvisinə gətirilir. Çağdaş oxucu öz zamanına tarixin gözü ilə baxmaq zərurəti qarşısında qoyulur, müqayisələr aparıb nəticələr çıxarmaq məcburiyyəti qarşısında qalır:

Haqsız hücumlardan, təhqirdən hər gün
Onun sinəsində neçə ox yanıb.
Sənət yollarında bir amal üçün
Bizmi çox yanırıq, omu çox yanıb?

Biz hara gedirik gül, çiçək, alqış,
O hara gedibsə, min təhqir, hədə (Vahabzadə, 1995, s. 149).

R.Kamal yazır ki, “Gülüstan” dan sonra yollar bağlanmışdı. Mütləq başqa üsul, başqa deyim tərzı seçilməliydi. Başına gələn bəlalardan ibrət dərsi götürən şair içində hayqıran, varlığını saran, yandırır yaxan həqiqətləri dilləndirmək üçün müxtəlif ədəbi fəndlərə əl atdı, hadisələri gah tarixə köçürdü, gah da coğrafi məkanları dəyişərək, xarici məmləkətlərə keçirməyə məcbur oldu” (Kamal, 1995, s. 6). Yenə də R. Kamalın dəqiq ifadə etdiyi kimi “klassik ədəbiyyatımızda sınaqdan keçirilmiş” bu üsul şairə mövzunun əhatə dairəsini genişləndirməyə, problemə ən müxtəlif rəqurslardan yanaşmağa imkan verirdi. Siyasi irtica şəraitində sənət həmişə simvolik təsvir üsulundan, şərti-metaforik düşüncənin imkanlarından yararlanmağa üstünlük verir. “Şərtilik real varlığın bədii dərkı formalarından biri kimi, socialist realizmi poetik sisteminə daxil olur və onu zənginləşdirir” (İsmayılov, 1989, s. 64). Sosrealizmin ideoloqları, əslində, bunu da məqbul saymır, dolayısı təsvir üsulunu realizmdən uzaqlaşmaq kimi mənalandırırdılar. Lakin sənət diktatura rejimləri şəraitində belə “öz ədəbi qanunları” ilə istənilən ideoloji diktəyə müqavimət göstərmək gücündədir. Məsələ burasındadır ki, şərti-metaforik təsvirə meyil, ilk növbədə, şairin bədii düşüncə sisteminin xarakterindən qidalanırdı. Yaradıcılıq təcrübəsi artdıqca, dünyagörüşü genişləndikcə şair həyatın daha dərin qatlarına nüfuz edir və bütün bunları inikas və ümumiləşdirmək istəyi sənətkarı yeni bədii üsullar axtarışı zərurəti qarşısında qoyurdu. Məhz bu zaman onun bədii təfəkkürünün zəngin imkanları açılır, şair dolayısı təsvir üsulunun imkanları ilə birbaşa təsvir üsulunun üzvi sintezinə nail olurdu. “Yollar-oğullar”, “Amerika gözəli”, “Bağışlayın, səhv olub”, qismən də “Mərziyə” poemaları qarışıq təsvir üsulunda yazılmış, şairin sənət konsepsiyasının fəlsəfəsini gerçəkləşdirməyə şərait yaratmışdı.

B. Vahabzadənin sənət konsepsiyası sırf milli xarakter daşıyırdı. Lakin bu “milli xarakter” öz mahiyyəti etibarlı ilə bəşəri məzmunla malik idi. Məhz bu mənada Ç. Aytmatov çox haqlı yazırdı ki, “...Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti daha üstün mahiyyət kəsb edir və millilikdən ümumbəşəri səviyyəyə qalxır” (Aytmatov, 1987, s. 8). Sənətdə qanunauyğunluq belədir ki, həqiqi millilikdə bəşəriyyət vardır və milli olan həm də bəşəridir. Milli olmayanın bəşəriyyətdən söhbət gedə bilməz. Ancaq burası da var ki, B. Vahabzadənin insan və zaman kontekstindəki düşüncələri

milli tale ilə bərabər bəşərin, ayrı-ayrı millətlərin də taleyini öz içərisinə alır və onun “yaşamaq yanmaqdır” fəlsəfəsi bəşər övladının bu günü və gələcəyi ilə bağlı narahat düşüncələrdən qidalanır.

B. Vahabzadənin millətin və bəşəriyyətin taleyi – insanın vətəndaşlıq missiyası haqqında düşüncələri onu “kamil insan” haqqında düşüncələrə gətirib çıxarır. Şairin bütün varlığı milli azadlıq düşüncəsinə bağlı olsa da, o, milli taleyi bəşərin taleyindən ayrı təsəvvür etmir. Daha doğrusu, bunun mümkünsüzlüyünü dərk edir. Bəşəriyyət kamillik yolunu bütövlükdə keçməlidir – qənaəti onun varlıq fəlsəfəsindən qırmızı xətlə keçir. Şübhəsiz ki, onun bədii düşüncəsində “kamil insan” a ayrılan yer klassik estetik fikirlə də bağlanır. B. Vahabzadənin Nəsimiyə həsr edilmiş “Fəryad” pyesi onun böyük hərfli İnsan konsepsiyasının yüksək ideya-bədii və fəlsəfi dildəki ifadəsidir. İ. Hüseynovun təbircə desək, “Nəsimidən yazaraq nəsimiləşmək” keyfiyyəti eynən B. Vahabzadəyə də aiddir. “Fəryad” da II Nəsiminin dilindən səslənən fikirlər və bütövlükdə pyesin oxucuya təlqin etdiyi qayə insanın uca məqama yetişməsi zərurəti və buna aparan yollar barədədir. Poemada oxuyuruq:

İnsanı ucaldan ulu bir eşq, dəyanət,
Alçaldan isə... Qorxu, xəyanət.
Qorxduqsa ölümdən və əcəldən,
İnsanlığı verdik demək əldən.
Qorxduqsa əgər zülmədən, haqdan keçər olduq,
Qorxduqsa əgər, zülmə qul olduq, nökrər olduq (Vahabzadə, 1995, s. 51).

İnsanla insanlığın taleyini vəhdətdə götürmək və onun yolunun azadlıqdan keçməsinə inam, belə görünür ki, Bəxtiyarın ümumən şair fitrətindədir. Çünki “Fəryad” ı qələmə almamışdan çox-çox qabaq, altmışıncı illərdə də o, insanı bəşəriyyətin taleyinin cavabdehi kimi təsəvvür edir və azadlıq idealına məhz bu kontekstdə bədii həll verirdi. “Yollar-oğullar” poemasında milliyyətçə fransız olan Anrı Əlcəzair oğulları ilə bir cəbhədə haqq işi uğrunda mübarizənin önündə gedir. Anrı öz məramını belə ifadə edir:

Mənim eşqim azadlıq, mənim millətim insan,
Ərəbə də qardaşam, firəngə də qardaşam,
Axı, o kim, bu kimdir?
İnsan azadlığına kəc baxan, düşmən olan
Mənim də düşmənimdir! (Vahabzadə, 1995, s.181).

Əlbəttə, “ərəbə də qardaşam, firəngə də qardaşam” düşüncəsi estetik fikir tariximiz üçün yeni deyil. XX əsr milli romantizmində bu qayə yüksək səviyyədə

bədii ifadəsini tapmışdır. A. Şaiqin:

Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz,
Həpimiz bir günəş pərvərdəsiyiz –

misralarını xatırlamaq kifayətdir. Bununla belə, B.Vahabzadənin məsələyə münasibəti ənənənin təkrarı deyil. Bəxtiyarın bədii konsepsiyası ənənədən gəlməkdən çox, zamanın şair düşüncəsinə birbaşa təlqinləri ilə bağlıdır. Ona görə də sənətkar İnsan və cəmiyyət kontekstində məsələyə yeni baxış bucağı əks etdirə bilir. Klassik romantik şeir “həpimiz bir günəş pərvərdəsiyiz” deyəndə daha çox insanın təbii varlığını nəzərdə tutur, həmcins kimi bütün insanların təbiət və cəmiyyət qarşısındakı bərabərliyindən söhbət açır.

B. Vahabzadə isə insanın sosial təbiətini önə çəkir və onun sosial düşüncəsinə nüfuz və təsir edirdi. Sənətkar elə bir qardaşlıq dünyasından söz açırdı ki, burada bütün insanlar və millətlər azad idi. Tarixi kontekstdə yanaşanda bu cür baxış müstəmləkəçilik siyasətini hədəf alırdı və ictimai şüuru bu əqidəyə kökləməyi nəzərdə tuturdu. Sovet ədəbiyyatşünaslığında xarici ölkə xalqlarının həyatından bəhs edən əsərlər beynəlxalq mövzuda yazılmış əsərlər kimi qəbul və təhlil edilir, qiymətləndirilirdi.

Elmi ədəbiyyatda oxuyuruq: “Xüsusilə dramaturgiyamızda (oxu: ədəbiyyatımızda – T.S.) beynəlxalq mövzuların işlənməsi, azadlıq hərəkatının və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizənin əks edilməsi ənənələrinin davam etdirilməsi daha çox diqqətəlayiqdir. Bu da təsadüfi deyildir. Bu dünya hadisələrinin müasir mərhələdə kəsb etdiyi xüsusiyyətlə və bununla əlaqədar olaraq ədəbiyyatın hazırkı vəzifələrindən biri iki bir-birinə zidd siyasi, sosial-iqtisadi, ideoloji sistemin – sosializmlə kapitalizm arasındakı sinfi mübarizənin bilavasitə göstərilməsidir” (5, s. 92).

Sovet ideologiyası “beynəlxalq mövzu” ya kapitalizmi ifşa, onun iç üzünü açmaq məqsədilə yaşıl işıq yandırır. “Beynəlxalq mövzu” da yazılan əsərlər struktur baxımından və inikas olunan ideya nöqtəyi-nəzərindən elə qurulurdu ki, kapitalist dünyasının müstəmləkəçi siyasəti ifşa olunsun, müstəmləkə əsarəti altında yaşayan xalqların taleyindən çox, müstəmləkəçi rejimin amansızlığı önə çəkilsin. Məqsəd oxucu düşüncəsində sovet rejiminə rəğbət oyatmaq, kapitalizmlə müqayisədə sovet sisteminin üstünlüklərini beyinlərə yeritmək idi. Ancaq estetik düşüncə heç də hər zaman siyasi ideologiyanın əli-qolu bağlı quluna çevrilmirdi. Zəhəri planda kapitalizmi ifşa məqsədilə yazılmış əsərlər əsl mahiyyətdə xalqların öz milli azadlıqları uğrunda mübarizəsinin bədii inikası kimi meydana çıxırdı. B. Vahabzadənin “Yollar-oğullar” poeması da ideoloji nöqtəyi-nəzərdən kapitalizmi, onun müstəmləkəçilik siyasətini ifşa məqsədini nəzərdə tuturdu. Ancaq bədii mətnin

ifadə etdiyi həqiqət bu “məqsəd”in dar çərçivəsindən çox kənara çıxır, “beynəlxalq mövzu” milli və ümumbəşəri dəyərlərin ifadə vasitəsinə çevrilirdi. Əsərdə kapitalizmin müstəmləkə siyasətini ifşa pərdəsi altında ümumən müstəmləkəçiliyə etiraz ruhu, onun antihumanist mahiyyəti açılır, bu siyasətin bəşəriyyəti tərəqqiyə yox, geriye çəkdiyi düşüncələrə yeridilirdi. Məhz bu mənada, bəşəriyyəti geriye çəkən qüvvə kimi müstəmləkəçiliyin tarixə qovuşmasının bir zərurət olduğu təlqin edilirdi. Əlcəzair xalqının fransız müstəmləkəçiliyinə qarşı uzun müddət davam edən mübarizədəki qələbəsi müstəmləkəçiliyin ümumən tarixə gömülməsini, ictimai-tarixi hərəkət kimi onun sonunun yetməsinə simvollaşdırırdı:

Artıq yer kürəsində
Əsarətin tarixi
qapanır varaq-varaq... (Vahabzadə, 1995, s. 190).

Bu, təkcə şairin bir xalqın müstəmləkə boyunduruğundan xilas olması ilə bağlı sevincinin ifadəsi deyildi.

Tarixdən məlumdur ki, “5 iyul 1830-cu ildə Əlcəzair şəhərinin ələ keçirilməsi ilə fransızların Əlcəzairdəki müstəmləkəçilik dövrü başladı”. Lakin Əlcəzair xalqı heç vaxt azadlığının əldən getməsi ilə barışmadı. Fransız müstəmləkə rejiminə qarşı Əlcəzair xalqının ardıcıl mübarizəsi düz 132 il sonra – 1962-ci ildə öz nəticəsini verdi. Xalq öz müstəqilliyinə qovuşdu. “Yollar-oğullar” poeması bu tarixi həqiqətin təsviri və ona alovlu sənətkar münasibəti ilə başlayır:

Vuruşdun, gecəni gündüzə qatıb,
Alıb öz haqqını, şərəfə çatdın!
Yüz otuz iki il qılınc oynadıb,
Bu bayraq yolunda sən qan axıtdın (Vahabzadə, 1995, s. 12,152).

B.Vahabzadə poemada 132 illik zamanda Əlcəzair xalqının başına gətirilən fəlakətləri göstərir, lakin düçar olduqları bu sonsuz məşəqqətlər qarşısında xalqın azadlıq ruhunun ölmədiyini, xalqın müstəmləkəçi rejimlə heç vaxt barışmadığını, bütöv bir tarixi mərhələdə öz istiqlalı üçün dəfələrlə mübarizə meydanına atılmasını, məğlubiyyətlərini, vətən oğullarının qanının su yerinə axıdılmasını, anaların vətən yolunda can verən oğulların cənazəsi üstündə ağlamadığını və nəhayət, xalqın azadlıq əzminin qalib gəldiyini bədii-publisistik bir dillə, lakin konkret həyatı və canlı lövhələrdə əks etdirir. Tarixi reallığa sədaqət hissini gözləyən sənətkar azadlıq uğrunda mübarizənin ardıcılığına, dönməzliyinə mane olan milli satqınların – “milli gəda” ların (X.Rza) da obrazını yaradır. Şair Ben Osman obrazında qul

psixdologiyasının, milli azadlıq düşüncəsindən məhrumluğun acı nəticələrini və milli mübarizə hərəkətinə mənfi təsirini qələmə alır. Eyni zamanda vətənin azadlığını, milli istiqlalını özünün həyat amalına çevirən Mustafa kimi xalq qəhrəmanlarının da obrazını yaradır. “Milli gəda” ların satqınlıq mövqeyi müqabilində içi milli istiqlala inamla dolu, xalqın azadlıq düşüncəsini simvollaşdıran qəhrəmanların nümayiş etdirdikləri dönməzliyin təsviri “azadlıq verilmir, alınır” ideyasını oxucu düşüncəsinə yeridir. Əlcəzayir xalqının azadlıq uğrunda vuruşmalarının təsviri zamanı şair milli istiqlal uğrunda mübarizənin himnini bəstələyir, marşını yazır:

Eşit, eşit, ay ata,
Bax, bu güllə səsləri
“Mən də bir xalqam” deyən millətimin səsidir,
Azadlıq nəğməsidir.

Bu atəş arzuların
Tüfəng lülələrində alışan məşəlidir.
Bax, bu atəş xalqımın
Fransa dövlətilə hesab çəkən dilidir.

Bax, bu atəş zillətin
Ocağını söndürən nəfəsidir xalqımın,
BMT məclisində öz səsidir xalqımın!
Bax, bu atəş, bu atəş haqqın qəhqəhəsidir!
Bax, bu güllə səsləri,
Qolumuzdan qırılan zəncirlərin səsidir (Vahabzadə, 1995, s.180).

“Yollar-oğullar” poeması yazılanda, başqa sözlə, Əlcəzayir xalqı Fransa müstəmləkə rejiminin müqavimətini qırıb öz müstəqilliyinə qovuşanda və B.Vahabzadə:

Bax, bu güllə səsləri,
Qolumuzdan qırılan zəncirlərin səsidir –

deyib “milli azadlıq” marşı yazanda Azərbaycanın öz istiqlalını itirib sovet müstəmləkə rejimi altına düşməsindən 42 il keçirdi. Azərbaycanın sovet müstəmləkə əsarətinə düşdüyü illərdə şair A. İldırım yazırdı:

Millətləri qızıl oraqla biçmək üçün
Xortlayan barbarlığın əskisindən farkı nə? ...

Hüriyyətmə deyirsən? Yalan... Onun əksi yox,
Milyonu beş paradır orda gəmiğin, ətin...

Bu həqiqəti B. Vahabzadə də yaxşı bilirdi. Cavadların, Cavidlərin, Müşfiqlərin repressiya məngənəsindəki məhvindən, İldırımların, Abidlərin mühacirətindən sonra sönməkdə olan azadlıq odunu üfürüb məşələ çevirənlərdən biri də B.Vahabzadə idi və o, A. İldırımın yuxarıdakı şeirində ifadə olunan həqiqəti bütün varlığı ilə duyur, hissi ilə yaşayır, beyni ilə düşünürdü. Bəxtiyar üçün Aprel inqilabı Gülistan müqaviləsinin daha amansız, daha dəhşətli bir formada təkrarı idi və ona görə də mübarizə davam etməli idi. “Yollar-oğullar” da Əlcəzayir xalqının keçdiyi yolu həm örnək kimi bədii təsvirin predmetinə çevirir, azadlıq və əsarət haqqında bədii-fəlsəfi düşüncələrini oxucularla bölüşür, onların ürəyinə azadlıq toxumu səpir, bu toxumun tezliklə cücərib meyvə verəcəyinə, Mustafanın milli istiqlal uğrunda mübarizə taleyinin Azərbaycan oğullarının taleyindən də keçəcəyinə inanırdı. B.Vahabzadəni azadlıq yolunda dönməz mücahidə çevirən də bu inam idi. “Mən inamın övladıyam; Yaradıbdır inam məni” deyən ölməz sənətkar qələmini bu yolda süngüyə çevirməkdən çəkinmir, içindəki azadlıq odu onu yeni yaradıcılıq üföqlərinə səsləyirdi.

B.Vahabzadənin milli azadlıq konsepsiyası bütöv bir sistemə malik idi. Bu sistemin metodoloji və fəlsəfi əsasını vətəndaş düşüncəsi təşkil edirdi. Milli azadlığa – müstəmləkə zəncirinin qırılmasına gedən yol vətəndaş düşüncəsindən keçirdi. Şair yaxşı başa düşürdü ki, soydaşları hələ bu milli yetkinlik səviyyəsinə gəlib çıxmayıb. 37-nin xofu da öz işini görür, azadlığa gedən yolu dalana dirəyirdi. 37 Sabirlərin, Mirzə Cəlillərin, Əli bəylərin düşüncələrdə yaratdığı “çəmənzar” ı darmadağın etmiş, fidanlarla bərabər bağbanları da dar ağacına çəkmişdi. Millət can qorxusu ilə yaşayır, qorxu havasına köklənirdi. Siyasi rejim belə bir fəlsəfəyə söykənirdi ki, “nə qədər ki bəşər övladının qarnında qorxu ağrısı var, ürəyində şöhrət azarı, bir gündə yüz şair başı kəsilsə də, heç kəs və heç bir zaman hökmdarın üzünə ağ ola bilməz” (Səmədoğlu, 1987, s. 158).

Estetik düşüncənin qənaətləri heyvətamiz dərəcədə üst-üstə düşürdü. Xəlil Rza yazırdı:

Qorxu hər mikrobdan təhlükəlidir,
Söndürür idrakı, korşaldır beyni.

B. Vahabzadənin “Mərziyə” poeməsindən acı bir həqiqət keçir və əsərin əsas leytmotivlərindən birinə çevrilirdi:

O biri yandan da mütləqiyyətin
Qorxusu canında yaşar millətin (Vahabzadə, 1995, s. 308).

Şairə görə “qorxu ağrısı” millətin canından çıxmalıydı. Əks halda heç bir mübarizə uğurla nəticələnə bilməzdi. Bir-birinin yolunu davam etdirən, ənənəsinə sadıq qalan müstəmləkəçi rejimlər əsrlərlə milləti öz tarixi varlığından uzaqlaşdırıb, əxlaqını, mənəviyyatını pozmaqda idi. Xalq öz milli mənliliyindən uzaq düşməkdə idi. Əsrlər boyu mərdlik, kişilik qanunları ilə yaşayıb, bu qanunları özünün həyat fəlsəfəsinə çevirən bir xalq indi “qorxu azarı” içində çabalayırdı. “Böyük şairləri zaman öz xəlbirində üyüdə bilmir. Onlar üçün zaman hər dəfə yenidən doğulur, belə demək mümkünsə, millət ağır sınaqlarla, keşməkeşlərlə üzləşəndə zaman dahilərə hamilə olur” (Məmmədli, 2004, s. 564).

B. Vahabzadəni 50-ci illərin tarixi-siyasi şəraiti yetirmiş və üzərinə taleyüklü missiya qoymuşdu. Şairə görə, millət öz gələcəyinə inanmalı, ayaq üstə qalmaq, millətlər içində öz imzasını saxlamaq üçün azadlığa qovuşmağın – müstəmləkə rejiminə “yox” deməyin zərurətini başa düşməli idi. Millət hürriyyəti halva payı kimi yox, keçilməsi zəruri olan, onu yaşadacaq ictimai-siyasi proses kimi dərk etməli idi. B. Vahabzadənin bədii-estetik düşüncəsi, ilk növbədə, buna hesablanmışdı və işin ən çətinini də bu hesab edilirdi:

Hələ azadlığı hiss edir bu xalq
Şirin arzu kimi, xoş niyyət kimi.
Hələ azadlığı dərk etmir ancaq
Bir ehtiyac kimi, zərurət kimi (Vahabzadə, 1995, s. 308-309).

B. Vahabzadə qəti əmin idi ki:

Zərurət bilməsə azadlığını,
Xalq onun yolunda ölümə getməz (Vahabzadə, 1995, s. 309).

Buna görə də şair taleyüklü zamanın milli varlıq uğrunda mübarizəsində ictimai və estetik düşüncənin qarşısında duran ən ali vəzifəni belə müəyyənləşdirirdi:

Budur ilk borcumuz, ilk vəzifəmiz:
Demişəm, qardaşlar, deyirəm yenə,
Xalqın nəzərində azadlığı biz
Qaldıraq zərurət səviyyəsinə (Vahabzadə, 1995, s. 309).

Heç şübhəsiz, azadlığın zərurət səviyyəsində başa düşülməsi milli şüurun inkişafı ilə birbaşa bağlı idi. Milli şüurun formalaşdırılmasında isə milli ruhun tərbiyəsi vacib şərt idi. 60-cı illərin estetik düşüncəsində özünə əhəmiyyətli yer alan

bu mövqe mahiyyətə yeni deyildi. Məsələyə bu tip yanaşma milli ənənədən gəlir, XX əsrin əvvəllərində milli intibah uğrunda aparılan mübarizənin davamı kimi səslənirdi. XX əsrin romantiklərinin də, realistlərinin də yaradıcılığında bu məsələ konsepsiya şəklində qoyulmuşdu. B. Vahabzadə də bu ənənəni davam etdirir, öz müasirləri ilə birlikdə yarımçıq qalmış, başa çatdırılmamış missiyanı tamamlamaq istəyirdi. Milli ənənədə olduğu kimi, B. Vahabzadə də “öz sənət kredosu uğrunda mübarizə və mücadiləyə “işin ibtidası” ndan – tərbiyədən başlamışdı” (Salamoğlu, 2015, s 51). “Mərziyə” poeması (1984) bütövlükdə şairin milli ruh uğrunda mübarizə idealını təcəssümləndirir. Poemanın leytmotivində oxucuda vətənə və ana dilinə sevgi hissini formalaşdırmaq tendensiyası dayanır. Şairin belə bir ideyanı Cənubi Azərbaycan mövzusunda yazılmış əsərdə gerçəkləşdirmək düşüncəsi çox ciddi ictimai-siyasi və estetik qanunauyğunluğa söykənir. Birincisi, hadisələrin cərəyanı üçün Cənubi Azərbaycanın bədii məkan kimi seçilməsi fars şovinizmi və İranın müstəmləkəçilik siyasətinin mahiyyətini açmağa, ikincisi, senzuranın fikrini yayındırmağa imkan verirdi. Ən mühüm cəhət isə bu idi ki, fars şovinizmi və İranın müstəmləkəçilik siyasəti assosiativ planda rus şovinizmi və sovet imperiyasının müstəmləkəçi xarakteri haqqında tam təsəvvür yaradırdı. Digər tərəfdən, ikiye bölünmüş xalqın bir hissəsinin milli özgürlük savaşına çıxmasının bədii ifadəsi Şimali Azərbaycanda da – xalqın Sovetlər Birliyində yaşayan hissəsinin də milli azadlıq düşüncəsinin formalaşmasına təkan verirdi. Əlbəttə, arada tikanlı məftillərdən çəkilməmiş sərhəd olsa da, hər iki tərəfin milli ideoloqları çətinliklə də olsa əlaqə saxlayır, xalqı milli intibaha hazırlamaq, milli azadlıq uğrunda mübarizəyə səfərbər etmək üçün bir-birlərinə mənəvi dəstək olur, bir-birindən güc alırdılar. “Siyasi yumşalma dövrü” ndə ədəbiyyat ideologiyasının yedəyindən açılıb, öz tarixi missiyasına qayıdanda millətin gələcək taleyi ilə bağlı narahatlıq hissi estetik fikri daimi narahat edən bir mövzuya çevrildi. “Gülüstan” ın yaranması, ilk növbədə, məsələnin bu tərəfi ilə şərtlənirdi. “Gülüstan” ın meydana çıxmasında əlamətdar cəhətlərdən biri bu idi ki, o, milli özgürlük uğrunda mübarizəni bütöv Azərbaycan müstəvisində qoyurdu. Qətiyyəni diqqətdən yayına bilməz ki, B. Vahabzadə poemanı Şəhriyarın ölməz “Heydərbabaya salam” poemasından parça ilə bitirir. Bu parçada xalqın milli bütövlüyü də, bu bütövlüyə salınan rəxnələr də, milli taleyin faciə ilə üzləşməsi də, birləşmək zərurəti də, ayrılığı salanlara qarşı mübarizə ideyası da ifadə olunub. Bu parçaya istinad – “Heydərbaba...” – “Gülüstan” bağlılığı simvolik planda qüvvələrin artıq birləşdiyini, birləşərək mübarizə meydanına atıldığını nümayiş etdirir. “Heydərbaba...” – “Gülüstan”, Şəhriyar – Bəxtiyar əlaqələri təsadüf deyildi. Estetik düşüncənin milli ictimai şüuru oyatmaq uğrunda mübarizədəki vəhdətindən doğurdu. Bu əlaqələr ciddi qanunauyğunluq əsasında baş verirdi. “Və bir sıra siyasi-ideoloji, ədəbi-bədii materialların sistemli öyrənilməsi göstərir ki, XX əsrin

əvvəllərində Azərbaycan ədəbi-ictimai təfəkküründə Cənubun payı Şimalın payından az deyil... Bu isə o deməkdir ki, millətin qarşısına global problemlər çıxanda ona Şimal bir cür, Cənub isə başqa cür reaksiya verməmiş, ümumi ideoloji, ədəbi-estetik mövqedən çıxış edilmiş, vahid (ümummilli) düşüncə mədəniyyətində hər iki Azərbaycan üzvi əlaqədə təmsil olunmuş, bütün bunların nəticəsi olaraq bütöv Azərbaycan ideyası (əsasən, mənəvi-mədəni baxımdan!) formalaşmış yayılmışdır.

Və Azərbaycan sonrakı illərə bu cür mənəvi-mədəni (və müəyyən qədər də ideoloji!) bütövlükdə gedir” (Cəfərov, 2004, s 149).

“Mərziyə” poeması məhz “mənəvi-mədəni (və müəyyən qədər də ideoloji!) bütövlük” ü simvollaşdıran əsər kimi meydana çıxır.

Şair 1972-ci ildə Tehrandə başlanan Çerik (partizan) hərəkətinin fəalı kimi çıxış edən və irticanın amansız bir şəkildə məhv etdiyi azərbaycanlı qızını poemanın baş qəhrəmanı kimi alır. Onun milli azadlıq uğrunda mücadilədə Səttar xan, Xiyabani kimi ölümə qədər getmək əzmini alqışlayır, milli varlıq uğrunda tökülən qanların hədəf getməyəcəyinə, Vətənin istiqlalına ancaq bu yolla nail olmağa dərin inamını ifadə edir:

Tökülən qanların qızartısından

Vətənin dan yeri qızaracaqdır (Vahabzadə, 1995, s 311).

Poemada Mərziyə vətəninə və millətini sevən bir gənc qız kimi təqdim olunur. O, milli şüurca yetkindir. Vətənin taleyinin vətəndaş düşüncəsinə bağlı olduğunu yaxşı başa düşür. Mərziyə məktəbdə müəllim işləyir. O, intellektual düşüncə sahibidir. Xalqının müstəmləkə şəraitində yaşadığını, ən adi insani hüquqlardan məhrum olduğunu, hətta dogma vətəninə ana dilində danışmaq hüququnun olmadığını da başa düşür. Lakin siyasi rejimin qadağaları onu qorxutmur. Vətəninə və millətinə azadlığı uğrunda mübarizə meydanına atılır. Dərs dediyi məktəbdə uşaqları milli ruhda tərbiyə edir, onları gələcək mübarizəyə hazırlayır. Vətəninə övladlarını qorxmaz, cəsur, vətənə və millətinə sdaqət ruhunda tərbiyə etmək onun həyat amalına çevrilir. Şair qəhrəmanın öz amalı uğrunda mübarizəsini onun əməllərində əyaniləşdirir. Bu baxımdan çox ibrətli bir səhnə diqqəti cəlb edir. Şair təsvir edir ki, Mərziyə uşaqlara A. Şaiqin məşhur “Keçi” şeirini öyrədir. Klassik uşaq poeziyasının qızıl fonduna daxil olan bu şeirin uşaqlarda təbiətə dərin məhəbbət hissi oyatması, onları təbiət haqqında biliklərlə silahlandırması, fantaziyasını inkişaf etdirməsində misilsiz rolu kimə məlum deyil? Lakin Mərziyə şeiri İnsan – təbiət kontekstindən çıxarılıb, İnsan və cəmiyyət münasibətləri kontekstində təqdim edilir, ona siyasi motiv aşılayır. Şeirin bu kontekstdəki təqdimi Vətəni müstəmləkə əsarəti altında inləyən uşaqda mübarizə əhvali-ruhiyyəsi, cəsurluq tərbiyəsi baxımından

xeyli maraqlı görünür. Poemada oxuyuruq:

Dogma ana dilində şeir əzbərlədərdi:
“...Bir qurd çıxsa qarşına,
Sən nə edərsən ona?”
Şeiri burda saxlayıb, bir də təkrar edərdi
sonuncu misraları.
Uşaqların qəlbində
Naxışlanıb durardı “qurdun” ayrı çaları:
Bir qurd çıxsa qarşına,
Sən nə edərsən ona?
Burda şeiri qırardı,
Başqa cür qurtarardı:
“Var gücümü toplaram,
Buynuzumu o qurdun
Sinəsinə saplaram” (Vahabzadə, 1995, s 301-302).

Azadlıq uğrunda mübarizə idealını əməli işi ilə təsdiq edəndə Mərziyə öncə “sapı özümüzədən olan balatlar”la, qul-köləlik psixologiyası bütün varlığına hopmuş “milli gəda” larla qarşılaşır. Poemada get-gedə gərginləşən dramatizmin əks qütblərində fərqli dünyagörüşlərinə sahib millət nümayəndələrinin dayanması baş verən ictimai-siyasi proseslərdəki qanuna uyğunluğu dəqiq əks etdirir. Çünki milli özgürlük savaşılarına müstəmləkəçi rejimlər, hər şeydən qabaq, milləti daxilən parçalayaraq müqavimət göstərməyə çalışırlar. Mərziyənin müəllim işlədiyi məktəbin direktoru fars şovinizminin əli-qolu bağlı quluna çevrilmiş, kölə düşüncəsini simvollaşdıran soydaşlarımızın obrazıdır. Milli mücadilə hərəkətində şairi narahat edən, qorxudan məhz bu kölə düşüncəsinin, qul psixologiyasının milli varlığa sirayətidir:

Atılıb-düşməkdən axı nə fayda,
Neyləyə bilər ki, filə qarışqa?
Şahın savakı var əjdaha təkin,
Ona dişi batmaz, axı heç kəsin (Vahabzadə, 1995, s 305).

Məktəb direktoru ilə Mərziyə arasındakı dialoq milli varlığın iki əks qütbünün dünyagörüşünü bütün təfərrüatı və incəliyi ilə bədii-fəlsəfi təhlil müstəvisinə gətirir və bu müstəvidə biz vətən mücahidinin – Mərziyənin birmənalı qələbəsinə, qələbəyə aparan əzmini, eyni zamanda onun qələbəyə gedən yolun məhz şüur azadlığından, iradə bütövlüyündən, ən ümdəsi isə “can qorxu”suna üstün gəlməkdən keçməsi haqqında düşüncələri ilə tanış olur, azadlıq uğrunda ölümü haqq işi, şəhidlik zirvəsinə

ucalmaq kimi qəbul etdiyini görürük. Mərziyənin düşüncələri onun xarakterindəki yenilməzliyin psixoloji əsaslarını açır, onu əzəmi qəhrəman kimi qavramağımıza əsas verir:

Bir xalq üçün səfalət,
Ya aclıq, ya fəlakət
Bir elə zillət deyil.
Amma millət qul olsa,
Fikirçə yoxsul olsa,
O, hələ millət deyil.
Millətin millətliyi yaşar ləyaqətində -
Eşqində, qeyrətində,
Şərəfində, adında
Bir də... azadlığında (Vahabzadə, 1995, s 302).

Mərziyənin azadlığa təşnə ürəyi ilə vətən pərvanəsinə çevrilməsi “yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək” deyən şairin arzularından doğur, qarşısız alınmaz istəklərini gerçəkləşdirməyə hesablanır.

Şairin “Həyat-ölüm” poemasındakı Gəray, Karbışev, Xosrov Ruzbeh obrazlarında, “Təzadlar”dakı yazıçı Lao-Şen obrazında, Vyetnam xalqının azadlıq uğrunda mübarizəsini təsvir edən səhnələrdə vətən pərvanələrinin gündə yüz yol ölüb-dirilməsi B.Vahabzadənin estetik düşüncəsində, poetik “mən”ində bütün hadisələrə, bütün insanlara “ruhun azadlığı – nəfəsin azadlığı”, Vətənin azadlığı, bəşəriyyətin azadlığı düşüncəsindən qiymət və dəyər verildiyi, özünün də həqiqi azadlıq pərvanəsinə çevrildiyi danılmaz bir həqiqət kimi meydana çıxır.

N.Cəfərov yazır: “Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza və Sabir Rüstəmxanlı xüsusilə məlum hadisələrin qızgın vaxtlarında döyüşən qüvvə idilər” (Cəfərov, 2004, s 198). Bu həqiqətdir. Ancaq bu da həqiqətdir ki, adı çəkilən sənətkarlar “məlum hadisələrin (Qarabağ hadisələrinin – T.S.) qızgın vaxtları”nın “döyüşən qüvvələr”inə çevrilmək üçün uzun bir “döyüş yolu” keçmişdilər. Bu mənada görkəmli alimin “Azərbaycan xalqının həqiqətini son zamanlar nə ideoloqlar, nə hərbcilər... nə də diplomatlar müdafiə etmişlər” (Cəfərov, 2004, s 199) mülahizəsinin məntiqi bizi belə bir fikrə gətirir ki, bu həqiqət, bir qayda olaraq, estetik düşüncədə müdafiə olunmuş, qorunub saxlanmış, gələcək nəsillərə ötürülmüşdür. Azərbaycan həqiqətlərinin milli düşüncəyə ötürülüb real məzmun, həyatı qüvvə kəsb etməsində B. Vahabzadə aramsız çalışmışdır. Məhz bu mənada desək ki, 60-cı illərdən üzü bəri şair qələmini “süngüyə çevirmişdir”, bizə elə gəlir ki, onda bu kontekstdə qələmin süngüyə çevrilməsi sovet ədəbiyyatı və müharibə mövzusunun ifadəsində trafaret məcaza çevirdiyimiz “qələmi silaha çevirmək”, yaxud “süngüyə çevirmək” deyimini ilə -

“ancaq çox az hallarda vulqarlığını (demək olar ki, mənasızlığını) dərk etdiyimiz ifadə” (N.Cəfərov) ilə eyni məzmunu əks etdirməz. Axı sadə bir məntiq də var: “Döyüşən qüvvə” varsa, onun qələmi süngüyə çevirməsi də qaçılmazdır.

Batdı həqiqətin, batdı haqq səsi,
Haqqı tapılmadı onlardan soran.
Qırana verdilər marşal rütbəsi,
Prezident taxtına çıxdı qırdıran.

B.Vahabzadənin, təbii ki, 20 Yanvar hadisələri ilə bağlı qələmə alınmış bu misralarını nümunə gətirən prof. N.Cəfərov yazır: “Bu cür sözü birbaşa deməyin, bəlkə də, poeziyaya az dəxli var, amma bunun əlahəzrət həqiqətə çox böyük dəxli var” (Cəfərov, 2004, s 199). Düşünürük ki, şeir yazmaq məqsəd deyil. Məqsəd həqiqətin ifadəsidir. Hər kəsin deyə bilmədiyi həqiqət, bilavasitə milli tale ilə bağlı həqiqət sənət dilinə çevrilib səslənəndə o həqiqətin poeziyasına çevrilir. B. Vahabzadənin sözünü “məcaz” tülündə yox, çılpaq həqiqət kimi dilə gətirməsi zamanına görə bədii sözün çılpqlaşmasına yox, həyatı güc qazanmasına xidmət edir. Digər tərəfdən, B. Vahabzadənin döyüşkən poeziyasında metaforik düşüncə ilə sözün birbaşa ifadəsi bəzən elə qaynayıb qarışır ki, nəinki sərhədləri ayırmaq çətinləşir, hətta mövzunun özü aktualıq və müasirlik mənasında intellektual oxucu düşüncəsini belə kifayət qədər çətinliyə salır. Şairin “Amerika gözəli” (1982), “Bağışlayın, səhv olub” (1985) poemaları bu mənada olduqca səciyyəvidir. İlk baxışda, bu poemaların süjet xəttinin əsasında duran hadisələr Azərbaycan gerçəkliyi üçün heç bir səciyyəvilik kəsb etmir. Birincidə, Amerikada “1973-cü il müsabiqəsində “Amerika gözəli” adını almış” Emma Haytın sərgüzəştləri nəql olunur. İkincidə isə, İslam dini əleyhinə çıxdığı üçün müctəhidlərin ölümünə “fətva” verdiyi Səlim adlı bir gəncin taleyindən bəhs açılır. Bu əsərlərin yazıldığı dövərdə nə gözəllik müsabiqələrinin keçirilməsi, nə də dini əqidəsinə görə insanın ölümünə fətva çıxarmaq Azərbaycan mühiti, gerçəkliyi üçün heç cür səciyyəvi sayıla bilməz. Bu tipli mövzu və sujetlər öz birbaşa məzmununda B. Vahabzadə yaradıcılığı üçün nəinki tipik hesab edilə bilməz, hətta yazıçı məqsədinin ciddiliyinə, ictimai amalların ifadəsinə köklənmiş sənət idealına şübhə ilə yanaşmağa belə əsas verə bilər.

Hər iki poemada mövzu və süjetin şərtiliyini nəzərə almaq lazım gəlir. Əslində, metaforik süjet daxilində müəllifin hadisələrə münasibəti, sosial-fəlsəfi mühakimələri məsələnin məğzini başa düşməkdə oxucuya açar verir. “Bağışlayın, səhv olub” poemasında elə “bir ölkə” dən söhbət gedir ki, orda “məhkəməsiz, sübutsuz Səlim edam edildi”. Məlum olur ki, bu ölkədə mütləqiyyət hakimiyyəti hökm sürür, əvvəlki mütləqiyyət üsuli-idarəsinin başqası ilə əvəz olunması da vəziyyəti dəyişməyib:

Köhnə mütləqiyyəti məmləkətdən sürdülər,
Amma arxa qapıdan
Köhnəsindən yüz dəfə qəddar mütləqiyyəti
Ölkəyə gətirdilər (Vahabzadə, 1995, s 310).

Bu ölkədə insana ölüm hökmü çıxarmaq üçün heç bir sübut-dəlilə ehtiyac olmur. Hökm verilir və icra olunur. Səlimin də ölümünə belə hökm verilib. Ancaq son nəticədə məlum olur ki, onun heç bir günahı yox imiş. Hökm sahibləri üzr istəyir: “Bağışlayın, səhv olub”.

Bu “üzr istəmə” lər düşüncələri hərəkətə gətirir, ancaq böyük fırtına sənətkar qəlbindən qopur:

Məgər insan çibinmi,
Harda gördün qırasan,
Sonra da üzr istəyib səhvdən dəm vurasan?
Yuxarının bir səhvi aşağıda min olur,
Yuxarının səhvini düzəltmək çətin olur.
Min-minlərin ömrünü siz əlindən aldınız,
Min-min yetim balanı küçələrə saldınız (Vahabzadə, 1995, s 310).

Poema şərti-metaforik planda 30-cu illər repressiyasını hədəfə alır. “Bağışlayın, səhv olub” motivi Stalin rejiminin çöküşündən sonra qırmızı imperiyada günahsız yerə məhv edilən milyonların günahsız olduğunun etiraf edilməsinə, onlara bəraət verilməsinə işarədir. Poema sovet imperiya əxlaqının (sosial, siyasi, mənəvi sferalarda) dərinliklərinə nüfuz etməyi, humanizm tülünə bürünmüş antiinsani xarakterini açmağı qarşısına məqsəd qoyur. Aşağıdakı misralar sovet imperiya siyasətinin hərəkət xəttinin, yalan və xəyanət üstündə qurulduğunu, insanların bir-birinə inamının məhv etdiyini, bütövlükdə bu siyasətin insanlığa, bəşəriyyətə xəyanət olduğunu sənətkar qələminin bütün gücü ilə ifadə edir:

Quldarlıq yada düşdü:
Kölələr gecə-gündüz tər töküblə işləyirdi,
Bir doyumluq çörəyə min yol “şükür” –
deyirdi.

Çağdaş kölələrə
Ac qarına, lüt-üryan şükrü dedizdirirlər,
Hazır qalıblardakı fikri dedizdirirlər.
İçində ağlasan da oynayıb gülməlisən,
Qara günün içində “ağ günlüyəm” qışqırıb

Ağa bükülməlisən.
Qışqırırlar adamı,
Özünü öz üstünə qışqırırlar adamı (Vahabzadə, 1995, s 313).

Şair öz buxovsuz, sərhədsiz düşüncələri ilə qızmış pələng kimidir. Öz ovunu sanki bir anın içində parçalamaq əzmindədir. Hiss olunur ki, bu imperiya dağılana qədər şairə heç bir ruhi-mənəvi rahatlıq yoxdur. O, bütün düşüncəsini, idrakını, hissini-hissiyyatını səfərbərliyə alır. İlhamının, poetik təfəkkürünün bütün gücünü bu istiqamətə yönəldir. Bunun məhz belə olduğunu “Amerika gözəli”ni də, “Ləyaqət” i də oxuyanda açıq-aşkar hiss edirik.

Birinci poemada hadisələrin cərəyan etdiyi bədii məkan kimi Amerika seçilsə də, əslində, elə bir ölkədən söhbət gedir ki, orada azadlıq məhkumluğun, düzlük yalanın, saflıq rəzalətin əsarəti altındadır. İki rəfiqənin – Emmanın və Merinin başına gələnlər mövcud cəmiyyətdə insanın əxlaqsızlığa, səfalətə sürüklənməsini, sürüklənməyə məcbur olmasını, insanlığın öz yerini rəzilliyə tərk etməsini, insanın insanlıqdan çıxıb “qulyabanıya çevrilməsi”ni (Y.Səmədoğlu) simvollaşdırır.

Poema Emmanın yüksək mənəvi dəyərlərlə yaşaya bilməyib özünü satmaq məcburiyyətində qalmasını cəmiyyət əxlaqından irəli gələn cəhət hesab edir. “Amerika gözəli” oxucunu assosiativ düşüncə axarında içində yaşadığımız cəmiyyətə bəsirət gözü ilə baxmağa istiqamətləndirir. O cəmiyyətə ki, orada:

Həqiqət axtarsan, yalandan yapış,
Azadlıq axtarsan, əsarəti gör.
Yaxşılıq axtarsan, yamandan yapış,
Səadət axtarsan, fəlakəti gör (Vahabzadə, 1995, s 292).

Nəticə

Ədəbiyyatın milli intibaha gedən yolda ən təsirli vasitələrdən biri olduğu, ictimai şüuru formalaşdırmaq imkanı nəhayətsizdir. Ancaq ədəbiyyat cəmiyyəti xoşbəxtliyə - azadlığa qovuşdurmaqda mütləq güc deyil. B.Vahabzadənin bir sənətkar kimi xoşbəxtliyi onda idi ki, ona yalanı həqiqətlə, əsarəti azadlıqla, yamanı yaxşılıqla, fəlakəti səadətlə əvəzləyə biləcək bir cəmiyyəti – bizim milli müstəqil dövlətimizi görmək nəsim oldu. Müstəqilliyə qovuşduğumuz məqamda verdiyimiz sayısız şəhidlərə ilk və “əbədi heykəl” qoymaq da ona nəsim oldu. B. Vahabzadə bir də ona görə xoşbəxt idi ki, istiqlal uğrunda mübarizədə şəhidlik zirvəsinə qədər ucalanlar arasında onun da “qəhrəmanlar” ı var idi.

Ədəbiyyat

1. Axundlu Y. İstiqlal şairləri. Bakı. Elm, 1998.
2. Aytmatov Ç. “Yaradıbdır inam məni. Mən inamın övladıyam” (Ön söz). B. Vahabzadə. Axı dünya fırlanır. Bakı. Azərənəşr., 1987.
3. Cəfərov N. Klassiklərdən müasirlərə. Bakı. Çaşıoğlu. 2004.
4. Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı, elm, 2007.
5. Ədəbi proses-81,82. Bakı. Elm, 1987.
6. İsmayılov R. Sosialist realizmi ədəbiyyatında bədii şərtlilik / Yaradıcılıq metodu məsələləri (məq. məc.). Bakı. Elm, 1989.
7. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı. Elm, 1980.
8. Məmmədli M. Xəlil Rza fenomeni / Müasirləri Xəlil Rza haqqında. Bakı. Çinar-Çap, 2004.
9. Rüstəm Kamal. Ruh azadlığı- nəfəs azadlığı (Ön söz) / B. Vahabzadə. Fəryad. Bakı. 1995.
10. Salamoğlu T. M.Ə. Sabirin milli intibah ideali. Bakı. 2015.
11. Səmədoğlu Y. Qətl günü. Bakı. Yazıçı, 1987.
12. Vahabzadə B. Fəryad. Bakı. Azərbaycan nəşriyyatı, 1995.
13. Yusifli V. Poeziyanın yolları və illəri. Bakı. Mütərcim, 2009.

Daxil oldu: 17.05.2025

Qəbul edildi: 22.07.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/88-96>

Yeganə İsmaylova

Bakı Dövlət Universiteti

Filologiya elmləri doktoru, professor

<https://orcid.org/000-0003-3836-2229>

yegane-n@mail.ru

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında “Dədə Qorqud” ideya və motivləri

Xülasə

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan yazarları «Dədə Qorqud» motivlərinə daima müraciət etmişlər: onların yaradıcılığında Qorqud ədəbi ruhu həmişə var olmuş, daim milli poetik düşüncəni qidalandırmışdır. XX əsrin birinci yarısında «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun çap olunaraq cəmiyyətimizdə məşhurlaşması, yaranan «Dədə Qorqud» coşqusu müasir ədəbiyyatımızda bu günə kimi davam etməkdədir. Müasir poeziyada «Kitabi-Dədə Qorqud» motivlərindən istifadə ənənəsi dövrün ab-havasına uyğun olmuşdur. Repressiyalar dövründə ona maraq zəifləmiş, lap sönmüş, sonralar yenə güclənmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» mövzusu sovet dövrü Azərbaycan poeziyasında 50-ci illərdən başlayaraq getdikcə genişlənmiş, çoxlu şeir və poemalar yazılmışdır. B.Vahabzadə, N.Xəzri, İ.Səfərli, H.Arif, A.Abdullazadə, Hidayət, V.Cəbrayılzadə, N.Kəsəmənli, R.Z.Xəndan və b. şairlər «Dədə Qorqud» motivləri əsasında maraqlı poeziya nümunələri yaratmışlar. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun müasir Azərbaycan şeirinə təsirinin öyrənilməsində «Dədə Qorqud» motivləri əsasında yazılmış poemalar xüsusi yer tutur. Azərbaycan poeziyasında «Kitabi-Dədə Qorqud» motivləri ilə bağlı poemaları iki qismə ayırmaq mümkündür. Birincisi, eposla qismən (məəyyən elementlərlə) bağlı olan poemalar. İkincisi, «Dədə Qorqud» motivləri üstündə yazılmış poemalar. Birinci qismə aid poemalara çoxlu nümunələr gətirmək mümkündür. Bu əsərlər birbaşa «Dədə Qorqud» motivləri ilə əlaqədar deyildir. Həmin poemaların əksəriyyətində Dədə Qorqud obrazına, eposun digər qəhrəmanlarına, «Dədə Qorqud» deyimlərinə, bədii təsvir və ifadə vasitələrinə fraqmentar şəkildə, (yəni yeri gəldikcə) rast gəlinir. Ümumiyyətlə, şairlərimiz xüsusilə öz lirik qəhrəmanlarını tərənnüm edərkən igidlik simvolu kimi Salur Qazan, Beyrək, Qaraca Çoban kimi qəhrəmanların adlarına, eləcə də müdriklik simvolu kimi Dədə Qorqud adına tez-tez müraciət etmişlər. Lakin belə məqamlara əsaslanıb, həmin poemaları «Dədə Qorqud» mövzusunda yazılmış əsərlər hesab etmək olmaz. İkinci qismə aid poemalara gəldikdə bunlar, əsasən, N.Xəzri, B.Səhənd, A.Abdullazadə,

Z.Yaqub, N.Kəsəmənli, T.Elçin, R.Təhməzoğlu və s. kimi sənətkarların yaradıcılığını əhatə edir. Bu sənətkarların yazdığı poemalarda «Dədə Qorqud» eposunun obraz və ideyalarının müxtəlif bədii məzmun və formalarda təsviri ilə qarşılaşırıq.

Açar sözlər: «Kitabi-Dədə Qorqud», dastan, poema, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, qorqudşünaslıq, epos, araşdırıcı alimlər

Yegana Ismailova

Baku State University

Doctor of Philology, Professor

<https://orcid.org/000-0003-3836-2229>

yegane-n@mail.ru

The ideas and motifs of Dade Gorgud in the creativity of Bakhtiyar Vahabzadeh

Abstract

The research presented in this article clearly shows that Azerbaijani poets have long drawn inspiration from the motifs of Dede Gorgud in their works. After its publication in the first half of the XX century, the epos gained popularity and became a source of inspiration for skilled reciters. The tradition of incorporating Dede Gorgud motifs into modern poetry naturally evolved in line with the cultural and historical atmosphere of the time. During periods of repression, interest in the epos declined significantly, almost fading away. However, it later regained attention and became even more influential. From the 1950s onward, Kitabi-Dede Gorgud emerged as an important theme in Azerbaijani poetry during the Soviet era, leading to the creation of numerous poems and epic works. Poets such as B.Vahabzada, N.Khazri, I.Safarli, H.Arif, A.Abdullazada, Khidayat, V.Jabrailzada, N.Kesemenli, and R.Z.Khandan produced compelling poetic works inspired by Dede Gorgud. Poems influenced by Kitabi-Dede Gorgud hold great significance in understanding how this epos has shaped modern Azerbaijani verse. Generally, these poems fall into two categories:

1. The poems of the first category:
2. Poems that incorporate elements of the epos.

These works are not directly based on Dede Gorgud but reference its characters and themes. In many of these poems, figures such as Salur Kazan, Beyrek, and Garaja Choban symbolize bravery, while Dede Gorgud represents wisdom. However, simply mentioning these names does not necessarily make a poem fully centered on Dede

Gorgud. The poems of the second category: Poems deeply rooted in the motifs of the epos – These works, written by poets like N.Khazri, B.Sahand, A.Abdullazada, Z.Yagub, N.Kesemenli, T.Elchin, and R.Tahmazoglu, explore the themes, ideas, and characters of Dede Gorgud in various artistic forms and styles.

Key words: *Kitabi-Dede Gorgud, poem, history of Azerbaijani literature, ethnography, epic, scholars and researchers*

Giriş

Müasir poeziyada «Kitabi-Dədə Qorqud» motivlərindən istifadə ənənəsi daha sonra dövrün ab-havasına uyğun olmuşdur. Repressiyalar dövründə ona maraq zəifləmiş, lap sönmüş, sonralar yenə güclənmişdir. Ümumiyyətlə isə «Dədə Qorqud» ruhu Azərbaycan ədəbiyyatını heç vaxt tərk etməmişdir. Tədqiqatçı G.Babaxanovanın yazdığı kimi, «Dədə Qorqud kitabı» və 1920-30-cu illər Azərbaycan sovet poemaları (ümumən poeziyası - Y.İ.) arasında mövzu, motiv, obraz, ideya, bədii ifadə vasitələri baxımından istənilən qədər paralellər aparmaq, səsləşmələr, bəhrələnmələr, təsirlənmələr aşkara çıxarmaq mümkündür» (Babaxanova, 2007, s. 63-64).

Tədqiqat

N. Ələkbərli eposun ədəbiyyata təsirinin çoxplanlı, mürəkkəb və geniş tədqiqat tələb edən iş olmasına işarə edərək yazır ki, ədəbiyyatımızda «Kitabi-Dədə Qorqud»un təsiri təkcə birbaşa deyil, həm də dolayısı ilədir. «Kitabi-Dədə Qorqud» poeziyasının, nəsrinin, bədii-fəlsəfi hikmətinin, orijinal poetikasının təsiri bir çox sənətkarların yaradıcılığında öz izlərini qoymuşdur. Bu təsirin izlərini onlarca şeirdə, hekayədə, miniatür və epik əsərlərdə müşahidə etmək mümkündür. «Kitabi-Dədə Qorqud» mövzusu sovet dövrü Azərbaycan poeziyasında 50-ci illərdən başlayaraq getdikcə genişlənir, çoxlu şeir və poemalar yaranır. B.Vahabzadənin, N. Xəzrinin, İ.Səfərlinin, H.Arifin, A.Abdullazadənin, Hidayətin, V.Cəbrayılzadənin, N.Kəsəmənlinin, R.Z.Xəndanm və b. şairlərin yaradıcılığında «Kitabi-Dədə Qorqud» motivlərinə çox rast gəlirik» (Ələkbərli, 1999, s. 16).

Maraqlıdır ki, Azərbaycan poeziyasında xüsusilə görkəmli şairlərin yaradıcılığında «Dədə Qorqud» motivlərindən istifadə kiçik janrlardan (şeirlərdən) monumetal janrlara (poemalara) doğru istiqamət götürmüşdür. Bu cəhətdən B.Vahabzadə, N.Xəzri, B.Səhənd, A.Abdullazadə, Z.Yaqub, N.Kəsəmənli, V.Asan və b. şairlər Dədə Qorqud ruhunda təkcə kiçik həcmli şeirlər yox, eləcə də iri poemalar yazmışlar. Ədəbiyyatdakı bu prosesi bir dalğa hesab edən tədqiqatçı H.Həşimli göstərir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» motivlərinin yazılı ədəbiyyatda yeni bir dalğa ilə qüvvətlənməsi... (XX əsrin - Y.İ.) 1970-ci illərdən başlanır. Bunun müəyyən obyektiv və subyektiv səbəbləri də vardır. O doğrudur ki, dastan Azərbaycanda ilk

dəfə altmış il bundan əvvəl çap edilmiş, lakin stalinizm dövründə yayılmamış, qərəzli münasibətə hədəf olduğundan ədəbi prosesə təsirsiz qalmış, yalnız 60-cı illərdən sonra dastan yenidən ədəbi həyatda öz qanuni yerini bərpa etməyə başlamışdır (Müasir Azərbaycan Ədəbiyyatı, 2007, s. 13-17).

Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında «Kitabi-Dədə Qorqud» motivlərindən istifadə bütün hallarda milli-mənəvi dəyərlərlə bağlıdır. Şairlər eposa bu dəyərlərin qaynağı kimi müraciət etmişlər. Bunun belə olması isə qanunauyğun idi. Çünki «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarında tədqiqatçı İ.Rüstəmovun yazdığı kimi, səxavət, qeyrət, sədaqət, ədalət, humanizm, gözəlliyin tərənnümü, musiqinin mahiyyəti, azadlıq problemi, sadə insanların səciyyəsi, ana müqəddəsliyi, vətənpərvərlik, doğruluq, əxlaqi saflıq, etibar kimi bəşəri problemlərlə qarşılaşırıq» (Rüstəmov, 1978, s. 18). Eposdakı bu milli-mənəvi, milli-əxlaqi keyfiyyətlər onun Azərbaycan xalqının etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini inikas edən abidə olması ilə bağlıdır. Prof. Ə.Bayramov yazır ki, «Dədə Qorqud» dastanlarında öz əksini tapan etnik xarakter əlamətləri ümumən oğuz etnosunun «psixi sima»sının aynası kimi çıxış edir (Bayramov, 2000, s. 27).

Yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək,
Həyatın mənası yalnız ondadır.
Şam əgər yanmırsa, yaşamır demək,
Onun da həyatı yanmağındadır! (Vahabzadə, 2004, s. 6).

Şairlərimizin, yazıçılarımızın eposa coşqun marağının əsasında elə bu amil durur. Özünü bir milli şəxsiyyət və sima kimi axtaran, milli özünütəsdiq ideyaları üçün alışıb-yanan yaradıcı subyektlər bütün bu ideya və idealları məhz «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında tapırlar. Bu cəhətdən görkəmli şair B.Vahabzadənin dastanın obraz və ideyalarından istifadəsinin kökündə məhz milli ideyalar, milli özünütəsdiq idealları durur.

«Azərbaycan oğluyam» şeirində «anasının torpaq», «atasının od olduğunu» və «oddan yarandığını» milli özünütəsdiqin ən ali və ülvəi səviyyəsi kimi bəyan edən B.Vahabzadə milli varlığımızın «hünər» keyfiyyətini vəsf edərkən «Kitabi-Dədə Qorqud»dan məşhur adalma motivinə istinad etmişdir:

Hünər göstərməyincə
Adsız yaşamışam mən.
Dədəm Qorqud ad verdi
Mənə öz hünərimdən (Vahabzadə, 2008, s. 197).

Şair Qarabağ atını tərənnüm edərkən onu elimizin igidlik simvolu səviyyəsinə qaldırır və bu zaman ulu Bayandur xanı yada salır.

Qarabağın kürən atı –
Döyüşlərdə arxasıdır
Koroğlunun,
Bayandurun (Vahabzadə, 1979, s. 46).

Başqa bir (adsız) şeirində ulu Dədə Qorqud sənətkarın ürəyini içəridən didən fikirləri, milli arzu və istəklərini bölüşdüyü həmsöhbət - həmdərddir:

Tutuşmuşam, çaxmaq yoxdur alışmağa.
Qaynayıram, təpərim yox, nə coşmağa, nə daşmağa.
Ürəyimin sözlərini oba-oba danışmağa
Dədə Qorqud timsalında ozan ola,
Bir qəribə yuxu gördüm, istəyimcə yozan ola! (Vahabzadə, 1979, s. 46)

Filosof şair B.Vahabzadənin poeziyasında dastana bütün hallarda milli dəyərlər aspektində müraciət etməsinin səbəbləri onun bir məqaləsində belə izah edilmişdir: «Hər bir xalq üçün öz kökünü, ilkini və qaynağını bilmək vacibdən vacibdir. Ona görə ki, haradan gəldiyini bilməyən hara gedəcəyini də bilməz. Bu gün böyük xarüqələr yaradan, qəhrəmanlıqlar göstərən xalqımız bu qüdrəti və bu gücü haradan almış - deyə düşündüyümüz zaman keçmişə baxır, ilkimizi araşdırmalı oluruq. Bugünkü qəhrəmanlar kökləri əsrlərin dərin qatlarına işləyən nəhəng bir ağacın əsrimizdəki budaqlarıdır. Bu ağacın adı «Qorqud» ağacıdır (Vahabzadə, 1979).

Müasir Azərbaycan poeziyasında elə məqamlar var ki, birbaşa «Dədə Qorqud» poetik ruhunun varlığına bağlıdır (onun ifadəsidir). Belə şeirlərdə «Dədə Qorqud» zahiri planda olmasa da, bir ruh, daxildən, arxaik yaddaşdan gələn enerji simvolları kimi poetik mətnə daxil olur. Tədqiqatçı G.Əliyeva bu barədə Azərbaycan poeziyasında xüsusi poetik üsluba malik olan B.Vahabzadə poeziyasının nümunəsində yazır: «70-90-cı illər poeziyasında Dədə Qorqud boylarından əksər hallarda ritorik və patetik (həddən artıq duyğusal) istiqamətdə deyil, estetik yönümdə istifadə edilmiş, dastanların heyvətəməz sənətkarlıq xüsusiyyətləri çağdaş poetik fikrimizi zənginləşdirmişdir (Babaxanova, 2007, s. 60-64).

Azərbaycan şairləri «Dədə Qorqud» motivlərinə geniş şəkildə müraciət etmişlər. Qorqud ədəbi ruhu həmişə var olmuş, daim milli poetik düşüncəni qidalandırmışdır. XX əsrin birinci yarısında «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun çap olunaraq

cəmiyyətimizdə məşhurlaşmasından yaranan «Dədə Qorqud» coşqusu müasir ədəbiyyatımızda bu günə kimi davam etməkdədir.

B.Vahabzadənin müəllim-tələbə münasibətlərinin mənəvi meyarlarından bəhs edən «Qiymət» poemasında (1970) müəllim adının məsuliyyətindən belə bəhs edir:

Mənə tapşırdılar şərəfli, çətin
Qiymət vermək kimi bir vəzifəni.
Özümdən soruram, bəs sən neylədin?
Gör necə aldılar özündən səni!
Niyə tapılmadı o qüdrət məndə,
Verim qiymətini, verim hər kəsin?
Saxsını almazla bir eyləyəndə,
Günahkar sərrafdır, almaz neyləsin?
Qorqud adamlara ad qoyanda da
Əməli düşündü,
Dəyəri gördü...
Güvənib Dədədən aldığı ada
Hər kəs o ad ilə ömrünü sürdü.
Mən verə bilmədim, ay Qorqud Dədə,
Doğru qiymətini burda hər kəsin (Vahabzadə, 2008, s. 524).

Göründüyü kimi, şair poemanın baş qəhrəmanı olan müəllimin mənəvi ağrıların təsviri zamanı Dədə Qorqudun ad verməsi motivindən insana qiymət verməyin ideal nümunəsi kimi istifadə etmişdir. Halbuki poema mövzusu etibarilə heç bir halda «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu ilə bağlı deyildir.

B.Vahabzadənin stalinizm repressiyalarının milli mənəviyyatda doğurduğu eybəcərliklərdən bəhs edən «İki qorxu» adlı poemasında (1988) da bir məqamda oxuyuruq:

De, hara sığışar, hara ey zaman,
Bu boyda təhqirə xalqın dözməsi -
Dədə Qorqud kimi dədəsi olan
Millətin özünə dədə gəzməsi (Vahabzadə, 2004, s. 568).

B. Vahabzadə dramaturgiya sahəsində də özünəməxsus fəal vətəndaşlıq mövqeyi nümayiş etdirmişdir. “İkinci səs”, “Yağışdan sonra”, “Yollara iz düşür”, “Qızıl alma”, “Dar ağacı”, “Atamın kitabı”, “Fəryad”, “Özümüzü kəsən qılınc” (“Göy

türklər”) və b. dramlarının mövzu dairəsi, bu əsərlərdə qaldırılan milli, bəşəri problemlər, onların bədii həlli şairi mahir bir dramaturq kimi təsdiqləməkdədir. Şairin dramlarında poeziyasında olduğu kimi lirik-psixoloji və epik-fəlsəfi üslub özünü göstərir. Tədqiqatçılar onun müxtəlif növ və janrlarda yazdığı əsərlərinin leytmotivini belə xarakterizə edirlər: “Ümumiyyətlə, B. Vahabzadənin yaradıcılığında lirik, epik və dramatik əsərlərinin hamısı üçün bir leytmotiv xarakterikdir: mümkün qədər insanın iç dünyasına, daxili-mənəvi aləminə baş vurmaq, onun görünməyən, qapalı, aysberqə bənzəyən tərəflərini kəşf etmək” (Vahabzadə, 2008, s. 36).

Bəxtiyar Vahabzadənin sırf tarixi mövzuda yazdığı üç pyesi vardır: “Dar ağacı” (Babəkə həsr olunub) “Fəryad” (Nəsimiyə həsr olunub), “Özümüzü kəsən qılınc” (“Göytürklər”). “Dar ağacı” pyesində Babəkin edamına nail olmuş Aqşinin də (Ərəb xilafətinin valisi kimi Azərbaycana qayıtmışdı) ömrünün dar ağacında bitməsi ibrətamizdir. İmadəddin Nəsimiyə həsr olunmuş “Fəryad” mənzum tarixi faciəsində fikir və şəxsiyyət azadlığı problemi qaldırılmışdır. Tədqiqatçılar Bəxtiyar Vahabzadənin pyeslərinin onun poeziyası ilə bağlılığını insan psixologiyasının ziddiyyətləri ilə vəhdətdə izlədiyini, daxili aləmin təhlilinə qüvvətli meyilliliyin şairin yaradıcılığı üçün səciyyəviliyini qeyd edirlər.

B. Vahabzadə tarixi mövzuya müraciət edərkən “tarixi dürüstlüyü tam mühafizə etməyi”, “tarixi şəxsiyyəti həyatda olduğu kimi” verməyi vacib hesab etmir. Qəhrəmanlarının əlamətdar cəhətlərini, tərcümeyi-halının mühüm nöqtələrini tarixin inkişaf qanunları baxımından ümumiləşdirib, onun yaşadığı dövrü, bu dövrün pafosunu, qabaqcıl ideyalarını əks etdirir. Hər tarixi dramını yazmazdan əvvəl müəllif qələmə aldığı dövrü dərinlən öyrənir, ona bu günün gözüylə nəzər salmağı, dövrlər arasında kontakt yaratmağı bacarır, bu günün tamaşaçıları ilə ulu əcdadlarımız arasında bir növ körpü yaradır (Vahabzadə, 2008, s.46).

B. Vahabzadənin müstəqillik illərində qələmə aldığı tarixi dramlarından biri də “Özümüzü kəsən qılınc” adlanır. “Özümüzü kəsən qılınc” pyesi müstəqillik dövrü Azərbaycan dramaturgiyasının payına düşür. “Kitabi-Dədə Qorqud” un motivləri əsasında yazılmış bu dramda türklərin şanlı, ulu tarixi mövzu obyektini kimi götürülmüş, türk xalqlarının birliyi məsələsinin vacibliyi əsas ideya mərkəzinə gətirilmişdir. Tarixiliklə müasirliyi özündə təcəssüm etdirən “Özümüzü kəsən qılınc” (“Göytürklər”) dramı əsl mənada tarixin ibrət dərslidir: “Nə qədər ki, qılıncımız düşməni deyil, özümüzü kəsəcək, biz kiçiləcəyik, böyük türk ola bilməyəcəyik”. Əsər VII əsrdə mövcud olmuş Göytürklərdən, onların torpaq uğrunda apardığı mübarizədən, əsərin qəhrəmanı Gur-Şadın qəhrəmanlığından bəhs edir. Ana xəttini vətən, torpaq, azadlıq təşkil edən “Özümüzü kəsən qılınc” pyesində bədii boyalarla B. Vahabzadə tarixilik və müasirliyin vəhdətini yaratmışdır.

Bu əsərləri milli keçmişimizə qoyulan möhtəşəm abidə hesab etmək olar.

Böyük şair, akad. B. Vahabzadə eyni zamanda ana dilimizin keşiyində duran ən böyük təəssübkeşlərdən biri olmuşdur.

Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən,
fasonlu ədabazlar
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar.
Qoy bunlar mənim olsun.
Ancaq Vətən çörəyi,
Bir də ana ürəyi
Sizlərə qənim olsun! (Əzizov, 2015, s. 25).

Nəticə

B.Vahabzadənin “Özümüzü kəsən qılınc” pyesi “Dədə Qorqud” dastanlarındakı motivlər əsasında yazılmışdır. Pyesin əsasında qədim türk tayfaları arasındakı düşmənçilik və müharibələr mövzusu durur: özümüzü kəsən qılınc məhz budur. Şair tarixi mövzu ilə xalqımızı birliyə çağırır, tayfaçılıq və yerliçilik kimi eybəcər halların xalqımızın gələcəyi üçün təhlükə olduğunu vurğulayır.

Ədəbiyyat

1. Babaxanova G. 1920-30-cu illər Azərbaycan poemalarında “Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlılığı. // “Dədə Qorqud” jurnalı, 2007, №2, s.60-64
2. Ələkbərli N. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan ədəbiyyatında // “Azərbaycan” jurnalı, 1999, №9, s.13-17
3. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik. 2 cildə. II cild, B., 2007, 564s.
4. Rüstəmov İ. “Dədə Qorqud” da insan gözəlliyi. Bakı, Bilik Cəmiyyəti, 1978, 48s.
5. Bayramov Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası. Bakı: Nurlan, 2000, 148s.
6. Vahabzadə B. Əsərləri (1960-1969). 12 cildə. II c., Bakı, Elm, 2008, 616s.
7. Vahabzadə B. Açılan səhərlərə salam. Bakı: Yazıçı, 1979, 230s.
8. Vahabzadə B. Qorqud obrazı və tarixi-ictimai hadisələr // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1979, 29 iyun
9. Vahabzadə B. Əsərləri (1970-1979). 12 cildə, IV c. Bakı: Elm, 2008, 662 s.
10. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild, Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004, 328s.

11. Vahabzadə B. Əsərləri (1980-1989). 12 cildə, V c. Bakı: Elm, 2008, 584 s.
12. Əliyeva X. Müasir Azərbaycan dramaturgiyası. Dərs vəsaiti. Sumqayıt, 2019.127s.
13. Elbrus Əzizov. Bəxtiyar Vahabzadə və ana dili / Görkəmli ictimai xadim, xalq şairi, akademik Bəxtiyar Vahabzadənin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş «Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri» mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 28 oktyabr 2015-ci il. s.25.

Daxil oldu: 30.05.2025

Qəbul edildi: 29.07.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/97-109>

Minaxanım Nuriyeva Təkləli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Filologiya elmləri doktoru, professor

<https://orcid.org/0000-0002-4985-8134>

proftomris@gmail.com

Bəxtiyar Vahabzadənin yüz illiyinə:

Bəxtiyar Vahabzadənin insan və həyat konsepsiyası söz aynasında

Xülasə

Bəxtiyar Vahabzadə istər vətəni Azərbaycanda, istərsə də daha geniş aləmdə - Türk Dünyasının çağdaş ədəbi-bədii, ictimai-siyasi həyatında şəxsiyyət olaraq tanınmışdır. O, ədəbiyyatımıza vətəndaş ruhuna çökən, onu özünə bağlayan milli istiqamətdə gərəkli, aparıcı gücə malik dəyərli təmayüllər daxil edə bilmişdi. Aydın olur ki, həqiqi sənətkar gözəl bədii zövqün inkişafında, zahirən çox sadə görünən, həqiqətdə isə dərin bir məna ifadə edən bədii sözün qüdrətini duymaq hissini tam mənası ilə yüksəltməyə kömək etməlidir. Əlbəttə, başqa ədəbi növlərə nisbətən söz şeirdə daha çox bədiilik tələb edir və bu mənada poeziya dili xüsusi obrazlılığa, ifadəliliyə malik olur. Şair poeziyada uzun illər mövcud olan və bərkiyən sözlərdən, eyni zamanda ritorik pafosdan uzaqlaşmaqla təbii poetik hadisə və detallara üstünlük verməklə, hətta vəsf və tərənnümdənsə obrazlı düşüncə vəziyyətlərinə keçidlərlə buna nail olur. Onun istifadə etdiyi dil vahidləri obrazların səciyyələndirilməsi, təhkiyə üsulunun cazibəsi, təsvir edilən hadisələrin reallığı üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Fəlsəfi-bədii qabıq içində toplanan mənalara ifadəçisi sözlər artıq çoxdan xalqın dilində hikmətli sözlər səciyyəsində istifadə olunmaqda və üstün dil-nitq elementləri kimi bədii dil xəzinəmizi zənginləşdirməkdədir. Bu mənada bədiiliyə, obrazlılığa xidmət edəcək bir kəlməni, fikrin sərrast ifadəsinə şərait yaradan hər hansı bir deyimi, uğurlu sözü, yerinə düşən sözü belə bədii tapıntılar adlandırmaqda haqlıyıq. Bədii tapıntılar isə həyatı öyrənmənin, dərin müşahidənin nəticəsində əldə edilir. Bəxtiyar Vahabzadə milli keçmişimizə, milli-mənəvi aləmə, tariximizə, doğma Vətənə, dilimizə, mədəniyyətimizə qırılmaz bağlarla bağlı olub və bu dəyərləri yaradıcılığında təbliğ etməklə bənzərsiz və rəngarəng yaradıcı fəaliyyət nümunələri miras qoymuşdur. Biz bu məqaləmizdə Vahabzadənin dili – üslubu barədə danışmağı qərarlaşdırmışıq. Çünki onun dili fenomendir, çoxpilləli bir nəhəng sistemdir, düşünməli, mübahisə etməli, çox yazılmalı nəhəng tədqiqat sahəsidir.

Açar sözlər: *Vətən, ana dili, poeziya, insan, obrazlılıq, fəlsəfi*

Minakhanim Nuriyeva

Azerbaijan State Pedagogical University

Doctor of Philology, Professor

<https://orcid.org/0000-0002-4985-8134>

proftomris@gmail.com

**To the centennial birthday of Bakhtiyar Vahabzade:
Bakhtiyar Vahabzadeh's concept of man and life in the mirror of words**

Abstract

Bakhtiyar Vahabzade concept of man and life in the mirror of words Bakhtiyar Vahabzade is known as a personality both in his homeland Azerbaijan and in the wider world - in the contemporary literary-artistic, social-political life of the Turkic World. He managed to introduce into our literature those valuable trends that are necessary in the national direction and have a leading force that penetrates the civil spirit and binds it to itself. It becomes clear that a real artist must contribute to the development of excellent artistic taste, to raise the feeling of hearing the power of an artistic word, which outwardly seems very simple, but in fact expresses a deep meaning, with its full meaning. Of course, compared to other literary genres, the word in poetry requires greater artistry, and in this sense, the language of poetry has a special imagery and expressiveness. The poet achieves this by moving away from words that have existed and solidified in poetry for many years, and at the same time from rhetorical pathos, giving priority to natural poetic events and details and even moving to imaginative states of thought rather than to praise and singing. The linguistic units used are of great importance for the characteristics of images, the attractiveness of the development method, and the reality of the events described. Expressive words of meaning, collected in a philosophical and artistic shell, have long been used as wise words in the language of the people and enrich our artistic linguistic treasure as the highest linguistic and speech elements. In this sense, we have the right to call any word that serves as an artistic, figurative image, any phrase that creates conditions for the precise expression of an idea, a successful word, a word that falls into place, artistic finds. Artistic discoveries are obtained through the study of life and deep observation. Bakhtiyar Vahabzadeh was connected by inextricable ties with our national past, national-spiritual world, history, Motherland, language, culture and, promoting these values in his work, left unique and colorful examples of creative activity. In this article we decided to talk about the language and style of Vahabzade. Because his language is a phenomenon, a huge multi-level

system, a huge field of research about which you need to think, discuss and write a lot.

Key words: *Motherland, native language, poetry, person, imagery, philosophical.*

Giriş

Böyük Azərbaycan şairi Bəxtiyar Vahabzadə bu torpağın yetirdiyi ən böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Bəxtiyar Vahabzadə adı təkcə respublikamızda deyil, onun sərhədlərindən çox-çox uzaqlarda da mütəfəkkir şair, lirik dramaturq, istedadlı alim və publisist, qeyrətli və cəsarətli ictimai xadim, sadə və səmimi insan kimi çəkilməkdədir. Ədəbiyyatımızın, bütövlükdə XX əsr poetik fikrinin görkəmli nümayəndəsi, Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə təkcə Azərbaycanın deyil, böyük Türk Dünyasının şairidir. 80-ə yaxın şeir kitabının, 20-dən çox poemanın, 10-dan artıq elmi-publisistik, iki monoqrafiya və yüzlərlə məqalənin müəllifidir. Tək əsrimizin deyil, zamanın şairidir, bütün zamanlarda yaşayacaq əqidə və yol, məslək şairidir. Hazırda nəinki dünya azərbaycanlılarının, habelə böyük türk dünyasının milli birliyi və mütəşəkkilliyinin əldə olunmasında Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərinin əhəmiyyətini görməmək mümkün deyil. Onu Türkiyədə də tanıyır və sevirilər, o bir tək Azərbaycanın deyil, bütün Türk dünyasının şairidir. Əminliklə demək mümkündür ki, hər bir kəsə, xüsusən filoloq gəncə “Vəxtiyar Vahabzadə sənün üçün kimdir” sualına təminədicə cavab almaq mümkün olacaqdır. Hər bir sənətkarın fəaliyyət əsasını təşkil edən baş istiqaməti, maraq dairəsi və mövzuları olur. Bəxtiyar Vahabzadənin əsas mövzusu Vətəndir! İnsandır! Həyatdır! Ana dilidir, yenə Vətəndir, onun insanlarıdır, həyatıdır, onun dilidir, onun taleyidir, Vətəndən türk dünyasına şirin ana dili ilə açdığı yoldur. Onun şeirlərində, dram əsərlərində, hekayələrində, qələmindən çıxan nə varsa hamısı insan, onun taleyi, onun qayğıları, ürək çırpıntıları ilə bağlıdır. Hər zaman – həyatının əvvəlindən sonunadək, son nəfəsinədək onu Azərbaycanın, bütün Türk xalqlarının taleyi, müqəddəratı düşündürdü. Bəxtiyar Vahabzadə böyüklüyü məhz bunda idi. Onu milyonlara sevdiren cəhət də hər şeydən öncə sənətkarın səmimiyyətində, vicdani təmizliyindədir. Azərbaycan xalqı öz şair oğlunu təbliğ etdiyi böyük ideallara görə, azadlıq ideallarına görə sevdi, bir də bəsləyib heç zaman itirmədiyi səmimiyyətinə görə sevdi, onun dəvət etdiyi mübarizəyə, şeirlərinin işığı ilə açdığı yola, onun şair əqidəsinə, vicdan səsinə inandı.

Tədqiqat

Sənətkarın fərdi üslubu hər şeydən əvvəl, “onun təhkiyə ustalığı, xalq dilindən necə bəhrələnməsi və hansı bədiilik prinsipinə əsaslanması ilə şərtlənir. Onun dil mədəniyyəti, bir tərəfdən, onun dil-nitq normalarına necə əməl etməsi ilə, digər

tərəfdən, dilin təbii imkanlarından istifadə ustalığı ilə bağlıdır (Kazımov, 1997, s.10). Bəxtiyar Vahabzadə hər bir misra üzərində, fikrin aydın və təsirli ifadəsi məqsədilə yorulmadan çalışan sənətkarlarımızdandır. Sözün başqa ədəbi növlərə nisbətən şeirdə daha çox bədiilik tələb etməsi və bu baxımdan şairin xüsusi obrazlılığa, ifadəliliyə malik olan poeziya dili örnəkləri sübut edir ki, həqiqi sənətkar gözəl bədii zövqün inkişafında, zahirən çox sadə görünən, həqiqətdə isə dərin bir məna ifadə edən bədii sözün qüdrətini duymaq hissini tam mənası ilə yüksəltməyə kömək etməlidir (Təkləli, 2024, s. 83). Vahabzadə poeziyasının təsir gücü də elə bundadır. Şair canı və qanı ilə, bütün nəfəsi ilə bağlandığı ana dilinin sonsuz, hüdudsuz imkanlarından sənətkarcasına istifadə etmişdi. Əlbəttə, başqa ədəbi növlərə nisbətən söz şeirdə daha çox bədiilik tələb edir və bu mənada poeziya dili xüsusi obrazlılığa, ifadəliliyə malik olur. Poeziyanın təsir gücü də elə bundadır. Şair poeziyada uzun illər mövcud olan və bərkiyən sözlərdən, eyni zamanda ritorik pafosdan uzaqlaşmaqla təbii poetik hadisə və detallara üstünlük verməklə, hətta vəsf və tərənnümdənsə obrazlı düşüncə vəziyyətlərinə keçidlərlə buna nail olur. Onun istifadə etdiyi həyatla bədii fikrin sıx bağlılığını əks etdirən dil vahidləri obrazların səciyyələndirilməsi, təhkiyə üsulunun cazibəsi, təsvir edilən hadisələrin reallığı üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Yaradıcılıq prosesində səmimiyyətin tərəfdarı olan şair (Gündoğdu, 1910, s. 175). “Dil açanda ilk dəfə ana söyləmişik biz. “Ana dili” adlanır bizim ilk dərsliyimiz” (Vahabzadə, 2004, I c s. 8) kimi bir səmimi tərzdə etirafla deyən şairin dilində “ana” sözü bir çox sözlərin təyinedicisinə çevrilir: ana vətən, ana südü, ana laylası, ana arzusu, anasızlıq dərdi ifadələrilə bərabər, ana dili bir lüğəvi vahid olmaqla bərabər şairin daim qəhrini çəkdiyi, eyni zamanda hörmət və məhəbbətinin hədəfidir. Ana dilinə gözəl misralar, şeirlər həsr edən şair üçün dil, söz, ana dili – vəsfindən yorulmadığı, həmişəlik bir sevgidir. Ümumiyyətlə, fədakarlığın, sevgidə sədaqətin dili varmı? Deyirlər var. Bunun kimi:

Başımı qoyaram gündə yüz kərə
Bir yol ayağını qoyduğun yerə.
Eşqindir ucaldan məni göylərə,
Bu eşqin gücünə minnətdaram mən (Vahabzadə, 2004, I c s.280).

Bu mənada bədiiliyə, obrazlılığa xidmət edəcək bir kəlməni, fikrin sərrast ifadəsinə şərait yaradan hər hansı bir deyimi, uğurlu sözü, yerinə düşən sözü belə bədii tapıntılar adlandırmaqda haqlıyıq. Bədii tapıntılar həyatı öyrənmənin, dərin müşahidənin nəticəsində əldə edilir. Sənətkarın şeirlərinə və digər bədii parçalara qoyduğu “Gülüstan”, “Şəbi-hicran”, “Etiraf”, “Muğam”, “Ağ atlı oğlan”, “Həyat, sən

nə şirinsən”; “Körpü çaydan uzaq düşüb”; “Bir ürəkdə dörd fəsil”, “Bir ömür yuxu”, “Kölgəm qədər yaxınsan”; “Açılan səhərlərə salam”, “Özümüzü kəsən qılınc” və s. adlar sözlə cızılan, nəqş olunan mənəvi rəsmlərin bütövləşməsinə, tamlanmasına yardım etməklə həm də milli dilin sambalını, dəyərini artırmağa xidmət edir. Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti təbiətə millidir (Həsənov, 2012, s. 6). Klassikləri yalnız keçmişdə axtaranlara qarşı Çingiz Aytmatovun gəldiyi ədalətli nəticə budur.

Şairin əsərlərində nəzərə çarpan rəngarəng obrazlılıq şairin bilavasitə canlı xalq dilinin zənginliklərindən yaradıcı surətdə istifadə etmək bacarığı ilə bağlıdır (Hüseyn, Azərbaycan jurnalı, 1963, s. 22). “Eynəkli cənabla təsbehli ağa” Gülistan sülhü zamanı Rus və İran tərəflərinə işarədir. Məhz gözəçarpıcı xüsusiyyətlərlə, daha çox geyim detalları ilə şəxsi adlandırmaq bizim xalq danışığına xas olan bariz cəhətdir. Yəni şair istəsəydi həmin eynəkli və təsbehli şəxsiyyətlərin rəsmi adlarını da yaza bilərdi. Yaxud, ana dilində danışmağı ar bilən fasonlu ədəbazar deyə şairin müraciətindən aydın olan odur ki, kimsə pis geyimi və ya geriliyi özünə ar bilsə də öz doğma dilində danışmağı ar bilənlər ənənəsi ədəbiyyatımızın canlı qolundan gəlir. Bunun nümunələrinə Üzeyir Hacıbəyov, Mirzə Cəlil, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaradıcılığında kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. Türk dünyasının böyük dəyəri, qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov “Azərbaycanın zəngin ədəbi ənənələri var” (Aytmatov, 2004, s. 7) deyəndə şübhəsiz, bu milli miras pleyadasını nəzərdə tuturdu. Elə buna görə də bütünlüklə milli hadisə olan B. Vahabzadə şəxsiyyəti, tədrisən də olsa, şərh edilməli, açılmalı, müxtəlif yönələri ilə milli professional idrakın predmetinə çevrilməlidir (Cəfərov, 2015, s. 12).

Poeziyanın meyarı hər şeydən əvvəl sənətkarın yetkinlik meyarıdır, onun kollektiv təcrübəmizlə həmahəng olan fəlsəfi və mənəvi müdrikliyinin meyarıdır və bundan sonra şəxsiyyətin harmoniyası, epitetlərin gözəlliyi və daha sonra dövrün əsən yellərinə istedad yelkəni ilə sinə gərmək bacarığı gəlir (Həsənov, 2012, s. 6). Demək, sənətdə yetkinlik olmayanda sözsüz ki, fikrin kasadlığı ortaya çıxacaqdır. Poetik fikrin kasadlığı sözün də bəsitliyinə səbəb olacaqdır – bu bəlli bir həqiqətdir. Əlbəttə şair fikrin konkret, həm də obrazlı ifadə tərzinə üstünlük verir... Beləliklə, parlaq, aydın fikrin ifadəçiləri olan ayrı-ayrı sözlər, ifadələr hikmətli ifadələrə çevrilir: “görüş qışdan sonra gələn bahardır”, “görən hara gedir bu millət, Allah”, “yeklər cövlan edir şeş xanəsində.”, “şeytan başqa, mələk başqa”, “torpaqdan pay olmaz”, “zaman ömrü əridər”, “gül başqadır, çiçək başqa” kimi hikmət, ibrətamiz nəticələr, sözdə məğz və mənə Vahabzadə şeiriyyətini səciyyələndirən əsas amillərdir. İctimai mündəricə, bədii dolğunluq daşıyan bu hikmətləri yazarkən şair hələ gənc idi... məhz həmin zamanlarda görkəmli tənqidçi Mehdi Hüseyn bu fəlsəfəni

həyatdan doğan, sağlam fəlsəfə adlandırmışdı (Hüseyn, 1958, s. 74). İnsan və həyat konsepsiyası hər zaman fəlsəfi düşüncə prizmasından – bədii həqiqətin, psixoloji təhlilin bütünləşməsindən yorumlanır. Bu mövzularda düşüncə, bərkimiş məfkurə təzahürləri özünü hökmən dərin fəlsəfi təsvirlərlə aşkara çıxaracaqdı. Məhz buna görə də şairin yaşlı vaxtına aid şeirləri də onun gənclik illərindən qoruyub saxladığı səmimi, təmiz deyə insana həsr edilmiş qiymətli, dərin hisslərinin tərcümanıdır. Hüseyn Mehdi şairin poeziyada çətin bir yol sayılan psixoloji təsvir və təhlil yolu ilə getdiyini göstərir və “Bəxtiyar Vahabzadə insan psixologiyasının dərinindən-dərinə açanda oxucu burada zərərli meyl olan “fəşəfəçilik” lə deyil, şairin həyat haqqında sağlam mühakimələrinin xoş təsirli nəticələri ilə qarşılaşır. Müəllif həyat və hadisələr haqqında aforizmlər işlədərkən də biz onları sonradan əsərə əlavə edilmiş parçalar kimi yox, hadisələr haqqında poetik mülahizə və mühakimələr kimi oxuyuruq. Bəxtiyar Vahabzadə dilində, ifadə tərzində də bir axıcılıq, lirizm və ahəngdarlıq görürük” (Hüseyn, Azərbaycan jurnalı, 1963, s.19) Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərində mövzular aləminin təbiiliyi, tipikliyi, hissi-idraki təsir gücü, səmimilik, mədəni əxlaqi dəyərlərin təbliği şairin qayəsini, amalını əks edir. Belə olan halda - şair üçün müqəddəs nədir, nələrdir? – dedikdə tərəddüdsüz olaraq göz önünə ana, ana dili, Vətən, xalq, ana torpaq, sevgi dünyası sandığı türk elləri, insanlıq, ləyaqət... gəlir, bəli, bunlar “etnik psixologiyamız”ın, milli xarakterimizin əsas atributları olmaqla. (Hüseynov, 1983, s.132) həm də onun mövzularıdır. Ümid, arzu, mənəvi-əxlaqi sınaqlar, daxili təlatümlü dünya, əsrin adamı, zamanənin şəxsiyyəti, müşahidənin miqyası, sevilmək, var olmaq eşqi... bunlar da – hamısı mövzudur. Mövzu həyatdan gəlir və ya belə demiş olsaq, mövzunu həyat diqtə edir:

Qatil gülləsinə qurban gedirkən gözünü sabaha dikdi şəhidlər.

Üç rəngli bayrağı öz qanlarıyla Vətən göylərinə çəkdi şəhidlər. (Vahabzadə, 2004, II c. s. 315)

Poema 90-cı ilin ilk günlərində yazılmış və çap olunmuşdu. Baxın bu düşüncə tərzini saxta kommunist ideyalarının hələ nəfəsini alıb verdiyi bir zamanda meydana çıxmışdı. Demək ki, mövzunu “köhnəlməyə” qoymayan şairin əlüstü reaksiyası onun vətəndaş mövqeyini göstərir. Şairin öz millətinin bu “təzə” faciəsinə “qəfil güllə”, “qurban getmə”, “gözünü sabaha dikmək”, “bayraq çəkmək” kimi bircə bənddən götürə bildiyimiz ifadələri isə qədim söz yadigarlarıdır. Bu ürəkdə kök salan bir ağrıdır, təkcə bir adamın dilində yox, millətin dilində ağrıdır... poemadakı rəngarəng nitq detalları: söz, məcaz, müqayisələr – hamısı bunu deyir. Bədii fikrin həyata, müasirlərimizin daxili aləminə, ideallarına nə dərəcədə nüfuz etməsi – sənətin sosial-

mənəvi mündəricəsini və sənətkarlıq səviyyəsini, idraki-emosional təsirliliyini şərtləndirən başlıca amildir (Hüseyn, Azərbaycan jurnalı, 1963, s. 9). Bəxtiyar Vahabzadə təbiətdən, mənzərədən, onun təsvirindən çox hal-vəziyyət, insanın arzusu, qəlb həyəcanları ilə maraqlanır. İnsan dağ kimi əzəmətli, qaya kimi möhkəm, axar su kimi yumşaq, həlim, yaxud qış kimi sərt, düşüncəli, payız tək tutqun, yaz kimi şən, nikbin...təbiət mənzərələrini seyr edərkən kimi olursan; amma sözlə cızılmış mənzərələr sanki daha mənalı... Bəxtiyar Vahabzadə müəllim idi, müəllimliklə məşğul olurdu; həyata müəllim kimi baxırdı. Bu təcrübə sanki həyat haqqında, cəmiyyət, təbiət haqqında təsəvvürlərin genişləndirilməsinə, dərinləşdirilməsinə kömək etməyə sərf olunurdu. Şair bir növ hikmət və fəlsəfə ilə bu dünyanı ələkdən keçirirdi (Hüseyn, 1958, s. 223). Bununla insani həyat təcrübəsi, ovqat, ənənəyə sadıqlığı, daim önəm verdiyi adətlər, müddəalar...mənəvi-ruhi dəyərlər misralara köçürülür, daha bundan sonrası isə göz önündə vərəqlənir, yaddaşlara yazılır. Şeirlərin ruhuna hopmuş hikmətlər, xalq ifadələri, aforizmlər-deyimlər, emosional məcazlar, fikir-obrazlar, qanadlı ifadələr dərin həyat müşahidələrinin, ixtiyar bir dünyagörüşün (bu mənada şairin gənclik və ahıl çağlarının şeirlərini ayırmaq olmur) məhsuludur. Şairin poetik dünyasında eşqin məzmunu, mündəricəsi hüdudsuzdur:

Ömrün payızında sevdim, sevildim,
Elə bilirəm ki, ilk baharam mən.
Arxanca sürünən kölgənəm sən,
Harda qərar tutsan, orda varam mən (Vahabzadə, 2004, I c. s. 280).

B.Vahabzadə öz fikrini ifadə etmək üçün zəruri olan gerçəkliyi – xalq ruhunun, xalq həyatı və məişətinin qədim, mümkün qədər xalis, ilkin təzahürünü” (Hüseynov, 1983, s.167) etnoqrafik, nə də ekzotik təfəsilatlara girmədən xalqın öz dilindən tapıb götürür. Beləliklə, şairdə bizim ulu babalarımıza xas olan həyat hadisələrini mənalandırma qüdrəti, kiçik həyat epizodlarını belə ümumiləşdirmə qabiliyyəti güclüdür. Məhz bu qabiliyyətin gücü ilə ayrı-ayrı sözlər, adi ifadələr hikmətli ifadələrə çevrilir; şair özü, müəllif isə, simvolik mənada haqq-ədalət obrazında görünür: “gah göyə yüksəlir, gah enir insan”, “görüş qışdan sonra gələn bahardır”, “yeklər cövlan edir şeş xanəsində.”, “bir salama dəyməyən eşqə ölüm yaraşır”; “çox əyilən görmüşəm əyilməyən başları”; ”öz hissini dustaq eləyən bəxtiyar olmaz”; “şeytan başqa, mələk başqa”... kimi mənəvi varlığı dolğun əks edən ifadələr məsəllərdən, atalar sözlərimizdən seçilmir. Onların vasitəsilə də dərhal etnoqrafik cizgilər, xətlər aydınlaşır.

Bir qələm əsrlik hicran yaratdı, bir xalqı yarıya böldü qılinc tək.
Öz sivri ucuyla bu lələk qələm, dəldi sinəsini Azərbaycanın
(Vahabzadə, 2004, II c. s. 76)

Burada diqqəti əsasən “qılinc” və “qələm” sözləri cəlb edir; adi situativ məqamda bunlar əks sözlərdir, hər zaman zidd tərəflərin, xarakterlərin və keyfiyyətlərin daha da kəskin şəkildə ifadəsinə yardım edir. Bəs burada? Burada isə bu lüğəvi vahidlər daha çox sinonimik məqamda çıxış edir. “Gülüstan” poemasından aldığımız bu nümunədə qələm qılincdən də müdhiş yaralar açır: qılinc (xalqı) yarıya böldüsə də qələm – hər zaman ünsiyyətə, insani münasibətlərə vasitəçi, “istəklərin, gizli dərdlərin tərcümanı olan” qələm isə Azərbaycanın köksünü dəlir, xəncərin başlatdığı işi tamamlayır. Şair qələmin xəncərdən artıq gücə malik olduğu fikrini, əgər təbiri caizsə, xalqdan əxz etmişdi. Ümumxalq nitqində qələm barədə: “qələmi qırılsın”, qələm belə yazmış”, “qələm çalmaq”, “qələm düşməni əlində”, “yazıya pozu yoxdur” və s. inanclar və hökmlər bu fikri təsdiqləyir. Demək əsas məsələ işıqlı fikirlərin dil cildinə salınma ustalığından gedir (Hüseyn, 1958, s. 225) Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin fədakar araşdırmaçısı Əli Yavuz Akpınar da bunları nəzərdə tutub Türkiyədə xalq və aşiq şeirindən gələn sadəliyin artıq zəifləməkdə olduğunu, türk oxucusunun bu xüsusda Azərbaycan şeirinin Bəxtiyar Vahabzadə örnəyində aradığı, özlədiyi şairini bulmuş olduğunu yazırdı: Azərbaycan türkçəsiylə yazmasına rəğmən, bir çox oxucu, onun dilini, Türkiyəli şairlərdən daha yaxşı anlayırdı. Vahabzadənin şeirləri xalqın şeir zövqünə, əxlaq anlayışına, mənəvi dəyərlərinə də uyğundu. Türk xalqı Bəxtiyar Vahabzadənin şəxsində özlədiyi, həsrət qaldığı bir səsə qovuşmuşdu. Üstəlik bu şair, millî və mənəvi duyğuların yox edildiyi iddia edilən Sovet cəmiyyətində yaşayırdı. (Akpınar, 2011, s.21)

Bəxtiyar Vahabzadənin bütün ədəbi təcrübəsinin çıxış nöqtəsini təşkil edən canlı müşahidələr və müşahidələrə dayanan təhlillər nəticəsində bizi əhatə edən aləmdəki fərqlər böyüyür, ziddiyyətə, əksliklərə çevrilir, uçurum dərinləşir. Mənəca zidd sözlər buna kömək edir: O qədər yaxın ikən, bu qədər uzaq oldun (yaxın-uzaq sözləri ilə zidd qütblər, münasibətin əks üzü) Kimimiz bal içər, kimimiz zəhər; Xəyal gah dağdadır gah da aranda Gah göyə yüksəlir, gah enir insan; Həyat səni güldürəndə gülmüsən, hünərin var ağladanda gül görüm...kimi dil-nitq elementləri – şairin əsərlərində əks mənəli sözlər mətnin bədii-estetik təsir gücünü artıran leksik vahid olaraq ciddi rola malikdir. Çünki bununla sənətkarın həm öz təhkiyə dilinə, həm də personajların nitqinə canlılıq gətirir, emosional təsir, qüvvətli kontrastlar yaradır, əşya və hadisələri daha inandırıcı, obrazlı, təsirli əks etdirir, müxtəlif anlayışların bir-birlərinə əks, əlamətlərini qarşı-qarşıya qoyur. Antonim sözlər şairin təsvir və

fikirlərində aydınlıq yaradan dil vahidləri kimi də qiymətlidir. Şair onların vasitəsilə rəngarəng mənə incəlikləri yaratmaqla əsərlərin ideya məzmununun açılmasına, obrazların hərtərəfli səciyyələndirilməsinə, konfliktlərin düzgün ifadəsinə müvəffəq olur. Müəllif başqa hallarda olduğu kimi, “antonimləri obrazların vəziyyəti və hadisələrin səciyyəsi ilə bağlı şəkildə, məqsədə müvafiq tərzdə işlədir (Həsənov, 2012, s. 29).

... “Bu günün fəlsəfəsini yaratmaq cəhdi” (Cəfərov, 2015, s.202) dünyanın dünya boyda əksliyini görmək, dərk etmək, onu mənalandırmağa gətirir. Məhz çağın, zamanın nəbzi onun anlayanın barmaqları altında daha tez duyular... Bu əsərlər bəs necə yaranmışdı, birdən-birəmi? Yox, şairin “göydəndüşmə” heç nəyi yoxdur. Vahabzadə qorxmamış, Gülüstən” yazmış, “Ana dili”ni yazmış. Yenə də yazmış... Şair qorxularla üz-üzə dayanmış, 37-ni dadmasa da repressiya dalğalarının müharibədən sonrakı illərdə qopardığı fırtınaların şahidi olmuşdu. Xəyanət etməmişdi, gəncikən bu xofu yaşamışdı, şər-böhtan onu da qorxutmuşdu, amma uzaq saxlamışdı onu hər bələdan. Lakin həddindən artıq olan bu müşahidələr həyatın ümumi inkişaf qanunlarını, fəlsəfəsini təhliletmə bəzən yanlış yola da gətirib çıxarar, nəticədə soyuq nəsihətlər, aqılana olmadan artıq saxta, həm də qulaq yoran fəlsəfəçilik meydana çıxır bilər. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında poetik sistemlilik mövcuddur. Məhz bu səbəbdəndir ki, “onun lirik şeirlərinin əksəriyyətində və poemalarında folklor fəlsəfəsi bu günün fəlsəfəsinə çevrilə bilər; xalq müdrikliyi zamanımızın idraki-qneseoloji məzmununu əks etdirməyə ustalıqla, poetik üslubi sənətkarlıqla yönəldilir (Cəfərov, 2015, s. 202). Bədii düşüncənin kamilliyi, itiliyi, sənətkar “tezfəhminin” nəticəsi olaraq göstərə bildiyimiz:

Barmaqlar pul sayır, çiçək də dərir,
Barmaqlar can verir kamana, tara
Barmaqlar, barmaqlar yol da göstərir
Nabələd yollarda yol azanlara (Vahabzadə, 2004, I c. s. 160)

Yaxud,
Şam əgər yanırsa, yaşamır demək,
Onun yaşaması yanmağındadır (Vahabzadə, 2004, I c. s. 154)

kimi. Demək ki, canlı, danışan mənzərələr yaradan misralar, əslində gerçək aləmin poetik ifadəsi sadədir, sadə olmalıdır. Və “bircə ondan razıyam ki, özümdən narazıyam” yaxşı yadımdadır, bu bizim gəncliyin hər gün təkrar etdiyi bir hikmətamiz söz idi. Saf duyğu və düşüncələr, hikmət və aqillik, tərəfsiz səmimi

yozum; bir sözünə mini, milyonu şərik edən ürək ... təfəkkür...

Şeirlərində insan sevgisi, həmrəylik duyğusu, vətəndaşlıq məsuliyyətinə çağırış məzmunu bədii mühakimənin gücü, poetik fəlsəfi ümumiləşdirmələr yolu ilə fikrin konkret ifadə tərzinə nail olmaq nəticəsində öz ifadəsini tapa bilir. Və qeyd edək ki, B. Vahabzadə yalnız gəlib çıxdığı həqiqətləri tərənnüm (təqdim!) etməklə məhdudlaşmır, onun çılğın təfəkkürü bəzən təzadlar arasında həqiqət axtarır, bəzən də tərəddüdlər içərisində qalır. Oxucu bunu görür, böyük düşüncə sahibinin arxasınca getməyə daxili ehtiyac hiss edir. (Cəfərov, 2015, s. 8-9)

Sənin güvəndiyin dünya əzəldən

Əkilən, biçilən zəmi deyilmi? (Vahabzadə, 2004, I c. s. 173)

Yaxud,

Yalan hakim olub, böhtan gözətçi,

Çürüyür zindanda həqiqət, Allah. (Vahabzadə, 2004, I c. s.285).

Və ya

Bir-birinə bənzəsə də,

Ətri də xoş, rəngi də xoş

Gül başqadır, çiçək başqa.

Haqqın yolu-öz yolumdur,

Əyilməyən düz yolumdur.

Xeyirlə şər sağ - solumdur

Şeytan başqa, mələk başqa (Vahabzadə, 2004, I c. s. 292).

Həqiqətən, çarpıcı ziddiyyətlər poetik bir təmasla sığallanır, həyatı qanun olduğuna bizi inandırır. Axı, “bədii fikir tərəvətli poetik nəfəs sevir, çünki onu həyatı daha dolğun, daha inandırıcı təcəssüm etdirmək sahəsindəki nəhayətsiz axtarışlar irəlilədir” (Hüseynov, 1986, s. 67). Bədiliyin ən mühüm əlaməti əsərin dilinin mükəmməlliyidir (Kazımov, 1997, s. 18). Güclü semantik dəyərə malik sözlər burada göstərəcəyimiz nümunədə insanı “daha inandırıcı təcəssüm etdirməyə” imkan yaratmışdır:

İnsanı tez yorar düşüncələr də,

Verib nəfəsini dərd udar insan.

Özündən başqası olmayan yerdə,

İnsan olduğunu unudar insan... (Vahabzadə, 2004, I c. s. 10)

İnsanın daxili aləminin, hiss və duyğularının güzgüsü olan bədii ədəbiyyatın, onun mənəvi təkamülündə əhəmiyyətli rolunu daim yüksək dəyərləndirən B.

Vahabzadəyə görə, ədəbiyyatın ən mühüm vəzifələrindən biri – müasir insanın mənəvi aləmini nəinki əks etdirməkdən, habelə onun təşəkkülünə təkan verməkdən ibarətdir. [Gündoğdu, 1910, s. 175] Şeir könül məlhəmidir demişlər... Burada danışan dil deyil, könüldür susmayan.... nümunələrdə məhz adidən adi sözün, fəqət öz sehri ilə hər bir sətri, misranı necə formalaşdırdığını görürük. Həyatın fikri, bədii və poetik dərkə qanadlı fikirlər, qanadlı ifadələr doğurmuş... Şair öz fikir hüdudsuzluğunu, duyğu-düşüncə dünyasının sonsuzluğunu:

Mənim sol əlimdə yanıq yeri var,
O, mənə töhfədir körpəliyimdən.
Odu odluğundan xəbərsiz vaxtlar,
Əlimi manqalda yandırmışam mən.
Mənə “cız!” - dedilər,
Ancaq qorxmadım.
Əlimi yandırıb tanıdım odu.
Mənim həyat ilə ilk tanışlığım,
Əlimi yandıran oddan başladı.
Oxşadı gözümlə hələ uşaqkən
Ocağın al-əlvən alovu, közü.
Dünyaya gələli, bilmirəm nədən,
Nəyə vurulduqsa, yandırdı bizi...
Mən oddan qorxmadım yanana qədər;
Mən qorxu bilmədim qanana qədər.
Elə ki, yandım
Odlu oynamaqdan qorxdum, dayandım.
Başlandı qorxu -
Başlandı ehtiyat -
Başlandı həyat... (Vahabzadə, 2004, I c. s. 169).

deyə dəyərləndirir. Şairin ayrıca “qəzəbim sel kimi aşırıb daşsa da”, “şığırmaq istəyirəm başsız küləklər kimi”, “səpilmək istəyirəm çöllərə lalələr kimi”, “açıq qəlbim kimi qapım-pəncərəm”, “dənizdə qovrular, göltək çalxanar”, “od kimi istiqanlı, sel tək dəliqanlıyam” qəbilindən olan bu bənzətmələri – bədii təyinləri kiçik çeşmələr tək qaynayır, coşaraq böyük və güclü türk dilinin və türk şeiriyyətinin nəhəng nəhrinə çevrilir. Şairin bədii fikrinin, estetik idrakının gücünün, eləcə də poetik nitqinin uğurlu bəhrələri sayılacaq: qüvvətli məcazlar, qanadlı ifadələr: “tarixdən qədimdir”, “zamandan qoca”, qaytar tariximin qızıl çağını”, “vicdan

şahidliyi”, “ac komalar, qızıl saraylar”, “gənclik müftə imiş, qocalıq baha”, “küçələr işıqlı, könüllər qara”; “özümdən narazıyam”, “ömürdən hədiyyə”, “mənfəət meydanı”, “vicdan güzgüsü”; “vicdan şahidliyi”; “könüllü dustaq”; “sözün yükü”, “könül gözü”; “həyat qədər qədiməm”, “ömrün fəsilləri” və qəlb həyəcanlarını ifadə edən və oxucuda təbədüllətlər, ruhi emosiyalar doğuran ritorik suallar və hökmlər: “hardadır səadət?”; “görən hara gedir bu millət?”, “yadlarını edəcək bu xalqa imdad?”; “zənciri kim vurdu şir biləyinə?”; “məzlumuq ya zalımıq biz?”; “ağıl namərd olar, ürək mərd olar”; “bir salama dəyməyən eşqə ölüm yaraşır”; “özümü zəlim ikən, başqasına məzlumuq biz”; “ləyaqət, mətanət sıxıldı küncə”; “əbədinə dünyada mən əbədi sanmadım”; “axı dünya fırlanır”; “yoxuşu düz yol bilmişik”; “biz yalanı körükləyib həqiqəti çıxdaş etdik”, “ümidə heykəl qoyun” və bu kimi söz örnəkləri həyat mənzərələrini mahirənə şəkildə nəqş etməklə bərabər ana dilimizin söz xəzinəsini də zənginləşdirməkdədir.

Nəticə

Bu gün yenə də müasir oxucu üçün Bəxtiyar Vahabzadənin əsərləri canlı mənbə və misilsiz bədii ifadə nümunəsi kimi xidmət etməkdə davam edir. Çünki onun dili fenomendir, çoxpilləli bir nəhəng sistemdir, düşünməli, mübahisə etməli, çox yazılmalı nəhəng tədqiqat sahəsidir. Onun istifadə etdiyi dil vahidləri obrazların səciyyələndirilməsi, təhkiyə üsulunun cazibəsi, təsvir edilən hadisələrin reallığı üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Fəlsəfi-bədii qabıq içində toplanan mənalardan ifadəçisi sözlər artıq çoxdan xalqın dilində hikmətli sözlər səciyyəsində istifadə olunmaqda və üstün dil-nitq elementləri kimi bədii dil xəzinəmizi zənginləşdirməkdədir. Elə bunlara görə bu gün də, dünən olduğu kimi şairin əsərləri masaüstü kitab olub əllərdən düşmür. İnanırıq ki, bu hər zaman belə olacaqdır. Çünki əsil şair ömrü cismani deyil, onun hafizələrdə və xatirələrdə yaşayan ömrüdür. Bəxtiyar Vahabzadə öz dövrünü önləyəcək dərəcədə böyük sənətkar, işıqlı, həm də coşqun amallar şairidir; bütünlüklə başdan-başa dili-üslubu, düşüncəsi, əqidəsi, məfkurəsi türklüklə, insanlıqla, onun bu günü, gələcəyi ilə bağlı olan böyük sənətkardır. Bəxtiyar Vahabzadənin əsərləri milli-mənəvi ideologiyanın inkişafında, təbliğində, gənc nəslin vətənpərvər ruhda tərbiyəsində böyük rol oynamış, şübhəsiz bundan sonra da yeni-yeni türk gəncliyinin istiqamətverici ideali olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Akif Hüseynov. Müxtəlifliyin birliyi, Bakı, Yazıçı nəşriyyatı, 1983
2. Akif Hüseynov. Sənət meyarı, Bakı, Yazıçı nəşriyyatı, 1986
3. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri (2 cildə), Bakı. Öndər nəşriyyatı, 2004

4. Çingiz Aytmatov. Yaradıbdır inam məni, mən inamın övladıyam Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri (2 cildə), Bakı. Öndər nəşriyyatı, 2004 kitabına Ön söz. səh. 6-7
5. Gündoğdu Bayram. Bəxtiyar Vahabzadənin ədəbiyyat və sənət düşüncələri – Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Dil və ədəbiyyat. 1(72), Bakı, 1910. s.173-177
6. Qəzənfər Kazımov. Sənət düşüncələri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, Bakı, 1997
7. Mehdi Hüseyn. Ədəbiyyat və sənət məsələləri, Bakı, Azərnəşr, 1958
8. Mehdi Hüseyn. Sənətkar həyatdan güc alır, “Azərbaycan” jurnalı, 1963, № 3, s. 3-22
9. Minaxanim Təkləli. Dil-sənət, poetika məsələləri, ADPU-nun nəşri, Bakı, 2024
10. Nizami Cəfərov. “Bəxtiyar Vahabzadə yaxud millətin şairi” - Bəxtiyar Vahabzadə: bibliografiya Bakı, 2015 s.5-13
11. Rüstəm Həsənov. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının sənətkarlıq məsələləri, - Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı, 2012, (73), s.202-204
12. Səbinə Alməmmədova. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili, Bakı, 2010
13. Yavuz Akpınar. Bahtiyar Vahabzade: Hayatı, Eserleri, Türkiye`de tanınması - Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, (Türk Dil Kurumunun hakemli dergisi). 2011, Sayı 31. s.11-22

Daxil oldu: 16.04.2025

Qəbul edildi: 13.07.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/110-122>

Nuray Əliyeva

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Filologiya elmləri doktoru, dosent

<https://orcid.org/0000-0003-0223-5199>

naliyeva22@mail.ru

Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında ana dili və milli kimlik problemi

Xülasə

Bəxtiyar Vahabzadə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük söz ustalarından biri kimi milli poeziyamızda xüsusi yer tutur. Onun yaradıcılığı milli-mənəvi dəyərlərimizin, ana dilimizin və xalq ruhunun poeziyada parlaq ifadəsi olmaqla, dilimizin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Şairin poeziyası mövzu və ideya baxımından olduqca zəngin olmaqla yanaşı, həm də bədii-estetik baxımdan yüksək səviyyədədir. Bəxtiyar Vahabzadə ana dili, vətən sevgisi, milli kimlik, azadlıq və ədalət kimi ali idealları daim poeziyasının mərkəzinə gətirərək bu mövzulara həm bədii, həm də ictimai-siyasi müstəvidə yanaşmışdır. Xalq şairinin ana dilinə münasibəti onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. “Ana dili”, “Latın dili” şeirlərində, poemalarında o, dil məsələsini sadəcə poetik hisslərlə deyil, həm də fəlsəfi və ideoloji baxış bucağından təhlil edir. Sovet dövründə ana dilinin sıxışdırılması, rus dilinin üstün tutulması və dilimizə laqeyd münasibət şairin yaradıcılığında dərin narahatlıqla əks olunur. O, dilə etinasızlıq göstərən insanları kəskin tənqid edir və dilin xalqın ruhu, kimliyi və yaddaşı olduğunu vurğulayır. Bəxtiyar Vahabzadə ana dilini xalqın qüruru kimi təqdim edir və onu qorumağı hər bir azərbaycanlının vətəndaşlıq borcu kimi dəyərləndirir. Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında xalq danışığı dili ilə ədəbi dilin harmoniyası, sadə və yığcam ifadə vasitələri, lirik duyğuların fəlsəfi düşüncə ilə birləşməsi onun poetik üslubunun əsas xüsusiyyətlərini təşkil edir. O, klassik və müasir ədəbi ənənələri ustalıqla sintez edərək, dilin sadəliyindən yararlanmaqla dərin mənəvi və təsirli poeziya nümunələri yaratmışdır. Xalq dilindən gələn obrazlı ifadələr, bayatı və muğam poetikası onun şeirlərinə xalq ruhunu və təbiiliyini qatmışdır. Cənubi Azərbaycanla bağlı yazdığı əsərlərdə, xüsusilə “Gülüstan” poemasında və digər şeirlərində isə şair iki yerə parçalanmış xalqın faciəsini, Cənubda dilin yasaqlanmasını və milli kimliyin sıxışdırılmasını böyük ağrı ilə ifadə edir. O, dilin sadəcə bir ünsiyyət vasitəsi olmadığını, eyni zamanda bir xalqın milli varlığının əsas dayağı olduğunu dönə-dönə vurğulayır. Şairin dil və millət məsələlərinə yanaşması

yalnız poeziyada deyil, publisistik yazılarında və ictimai çıxışlarında da öz əksini tapır. Parlament çıxışlarında və publisistik fəaliyyətində də o, ana dilinin qorunmasını dövlət səviyyəsində məsuliyyət kimi dəyərləndirmiş, bu məsələyə bütün xalqın cəlb edilməsinin vacibliyini bildirmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə yalnız söz sənətkarı deyil, həm də milli düşüncənin, ana dilinin və xalq ruhunun yorulmaz müdafiəçisi olmuşdur. Onun zəngin irsi bu gün də gənc nəslin mənəvi tərbiyəsində və dilə sevgi ruhunda yetişməsində əvəzsiz rol oynayır.

***Açar sözlər:** Bəxtiyar Vahabzadə, ana dili, milli kimlik, xalq dili, dil siyasəti, Cənubi Azərbaycan, vətəndaş şair, dil mübarizəsi*

Nuray Aliyeva

Nakhchivan Branch of ANAS

Doctor of philological sciences

<https://orcid.org/0000-0003-0223-5199>

naliyeva22@mail.ru

The issue of the mother tongue and national identity in the poetry of Bakhtiyar Vahabzade

Abstract

Bakhtiyar Vahabzade holds a special place in 20th-century Azerbaijani literature as one of the most prominent masters of poetic expression. His works vividly reflect national and spiritual values, the native language, and the spirit of the Azerbaijani people, playing a crucial role in the development of the Azerbaijani literary language. Vahabzade's poetry is rich in themes and ideas, while also being aesthetically and artistically powerful. Topics such as the mother tongue, love for the homeland, national identity, freedom, and justice are central to his creative vision. In poems like "Mother Tongue" and "Latin Language," as well as in his narrative poems, he approaches language not merely as a poetic subject, but also from philosophical and ideological perspectives. The suppression of the Azerbaijani language during the Soviet era, the dominance of the Russian language, and public indifference to the native tongue deeply concerned the poet. He strongly criticized those who were negligent toward their language, emphasizing that language represents the soul, identity, and memory of a nation. Vahabzade regarded the native language as a symbol of national pride and considered its protection a civic duty for every Azerbaijani. His poetic language combines literary and colloquial Azerbaijani, blending simplicity of expression with deep philosophical thought. Folkloric

elements such as bayatis and mugham poetry also enrich his style. In his works addressing South Azerbaijan, particularly in the poem “Gülüstan,” he reflects the pain of a divided nation, the prohibition of the Azerbaijani language in the South, and the suppression of national identity. His approach to language as the foundation of national existence is evident not only in his poetry but also in his public speeches and journalistic works. In parliamentary addresses, he emphasized the need for state-level protection of the language and called for national unity in this effort. Bakhtiyar Vahabzade was not only a literary figure but also a staunch defender of his people's language, spirit, and cultural identity. His legacy continues to inspire future generations with a deep sense of loyalty to their language and national values.

Keywords: *Bakhtiyar Vahabzade, mother tongue, national identity, folk language, language policy, South Azerbaijan, civil poet, language struggle*

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamış böyük söz ustalarından biri də Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadədir. Onun zəngin yaradıcılığı milli-mənəvi dəyərlərimizin, ana dilimizin və xalq ruhunun poeziyada təəcəssümüdür. B.Vahabzadə yalnız mövzu müxtəlifliyi ilə deyil, həm də dil və üslub orijinallığı ilə seçilən sənətkarlardandır. Onun əsərlərində dil bir tərəfdən milli ruhu ifadə edir, digər tərəfdən isə bədii-estetik zövq yaradır. Şairin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbi dilinin imkanlarını göstərmək baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqat

Akademik Bəxtiyar Vahabzadə XX əsr Azərbaycan poeziyasının ən parlaq nümayəndələrindən biri olmaqla yanaşı, həm də fəlsəfi fikirləri, milli ideyaları və ictimai mövqeyi ilə seçilən şairlərdəndir. O, yalnız lirika sahəsində deyil, eyni zamanda publisistika, dramaturgiya və elmi fəaliyyət sahəsində də mühüm işlər görmüşdür. Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyası dərin ictimai mahiyyətə malik olub, milli azadlıq, ana dili, vətən sevgisi, insanlıq, ədalət kimi ali ideallara xidmət etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Bəxtiyar Vahabzadə öz yaradıcılığında milli kimlik, vətən sevgisi və ana dilinə bağlılıq kimi mövzuları daim ön planda tutmuşdur. Onun poeziyasında ana dili sadəcə bir ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli ruhun, mədəni irsin və azadlıq arzusunun simvoludur. Bu baxımdan, B.Vahabzadənin əsərlərində ana dilinə münasibət xüsusi bir yer tutur. Bu mövzuya verdiyi dəyər onun ictimai mövqeyi ilə də sıx bağlıdır.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı ideya-məzmun və bədii forma baxımından zəngin olmaqla, Azərbaycan poeziyasında yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur.

Onun poetik təfəkkürü, dilə yanaşma tərzı, sözlə işləmə məharəti həm çağdaşları, həm də sonrakı ədəbi nəslin nümayəndələri üçün nümunə olmuşdur. Xüsusilə dil üzərindəki işləmələri, xalq danışiq dilindən ustalıqla istifadəsi, yaradıcılığı üçün xarakterik olan klassik və müasir üslub paralelliyi onun poetik sənətkarlığını fərqləndirən cəhətlərdəndir.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında ana dili mövzusu. Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında ana dili mövzusu əsas istiqamətlərdən biridir. Onun “Ana dili” şeiri əsl vətəndaş şairin öz doğma dilinə olan sevgi və bağlılığın bədii ifadəsidir:

Səndə mənim xalqımın qəhrəmanlıqla dolu
Tarixi varaqlanır,
Səndə necə min illik mənim mədəniyyətim,
Şan-şöhrətim saxlanır.
Mənim adım, sanımsan,
Namusum, vicdanımsan (Vahabzadə, 2004, I c. s.8-9).

Bu misralar şairin dilə olan münasibətini təkcə estetik deyil, həm də ideoloji və mənəvi baxımdan izah edir. Şairin digər əsərlərində də dil məsələsi və milli ruh qırılmaz şəkildə birləşir. B.Vahabzadənin fikrincə, dilini unudan xalq, kimliyini də unudar. “B.Vahabzadəni millət xadimi kimi həmişə narahat edən ən vacib məsələlərdən biri, bəlkə də birincisi ana dilinə münasibət olmuşdur; onun çoxcəhətli fəaliyyətinin təkcə bu qeyd edilən tərəfi, əslində kifayət idi ki, adı Azərbaycan tarixində əbədi olaraq qalsın” (Cəfərov, 1996, s. 68). Şairin fikrincə, ana dili insanın ruhunun ifadəsidir və onu qorumaq hər bir vətəndaşın borcudur. Onun dilə bu cür yanaşması təkcə dil ilə bağlı düşüncələrində, fikirlərində deyil, eyni zamanda əsərlərinin dilində də özünü göstərir. B.Vahabzadənin poeziyasında dil təkcə ifadə vasitəsi deyil, həm də estetik hadisə kimi çıxış edir. Onun yaradıcılığında dilin sadəliyi ilə dərinliyi bir arada təqdim olunur. Şairin dili, üslubu xalq danışiq dili ilə ədəbi dilin harmoniyasına əsaslanır. O, obrazlı və yığcam ifadə tərzı ilə fikir və duyğularını oxucuya asanlıqla çatdırmağı bacarır. Öz əqidəsini, idrakını, diləklərini bu dil vasitəsilə ustalıqla ifadə edərək dilimizin başına gətirilən müsibətləri, yad dillərin dilimizi necə sıxışdırdığını ürək ağrısı ilə qeyd edir:

Heç kəs inciməsin, dedik, qoy bizdən,
Yandıq yad evində biz çıraq kimi.
“Buyur” deyə-deyə, hörmətimizdən,

Qonağı elədik evin sahibi.
Bizim böyük-böyük ustadlarımız
"Xəmsələr" bağladı özgə dilində.
Yadın malı oldu bizim varımız,
Babam talan oldu öz mənzilində [Vahabzadə, 2008, III c. s. 498].

Onun poetik dili özündə canlı xalq dilinin təbiiliyini, lirik emosiyanın gücünü və dərin fəlsəfi düşüncəni birləşdirir. Bu xüsusiyyət onun yaradıcılığında üslubi orijinallıq yaradır.

O, danışq üslubunu poeziyaya gətirərək şeiri daha canlı və anlaşılan etmişdir. Bu baxımdan B.Vahabzadə klassik poeziyanın dərin ənənələri ilə xalq dilinin təbii axarını sintez edə bilmişdir. Bu da onun şeirlərinin oxucuya daha yaxın və təsirli olmasını təmin edir. Hətta şairin klassik şeir formasında yazdığı qəzəllərdə belə bu sadə dil forması aparıcı mövqedədir. Halbuki bu janrlarda adətən klassik üslubun tələblərinə uyğun olaraq dil ağırlaşır, alınmaların sayı çoxalır. Lakin B.Vahabzadə yaradıcılığında bu janrların dili də şairin ümumi dil kontekstindən kənara çıxmır və özünün xəlqiliyi ilə seçilir:

Yenə bağlar o bağlardır, fəqət bağda gülüm yoxdur,
Gülüm yoxdur, bu dünyada ayım yoxdur, ilim yoxdur.
Zaman dönməz öz hokmündən... Biz ayrıldıq, tez ayrıldıq,
Dilim bar verməz, ay dostlar, deyəm ki, sevgilim yoxdur
(Vahabzadə, 2004, I c. s.277).

Bəxtiyar Vahabzadənin dilindəki sadəlik heç də primitivlik deyil. Əksinə, bu sadəlik onun poetik düşüncəsinin aydınlığı və xalq ruhuna yaxınlığından qaynaqlanır. Dil və fikir vəhdəti onun poeziyasını orijinal və təsirli edir. Onun klassik şeirin janrlarında yazdığı əsərlərin dilində anlaşılmayan söz yoxdur. Buradakı ifadələr də tamamilə xalq dilindən gələn ifadələrdir:

Daş ürəklərdə yanıb daşları sındırdı muğam.
Haqqa düşməni olanı haqqa tapındırdı muğam.
Nə güman eyləmişən ondakı tilsimləri sən,
"Kürü ahıyla qurutdu", "salı yandırdı" muğam (Vahabzadə, 2004, I c. s. 279).

Şairin dilində xalq danışq dili ilə ədəbi dilin birləşməsi onun poeziyasını xüsusilə orijinal və təsirli edir. O, yalnız ədəbi dilin ənənəvi qaydalarına riayət

etməklə kifayətlənmir, həm də xalq dilinin canlı və təbii elementlərini şeirə gətirərək onu daha təbii və dinamik edir. Bu, B. Vahabzadənin dilindəki sadəlik və bədii dərinliyi bir araya gətirir, şeirlərinə həm ağırlıq, sanbal, həm də eyni zamanda, yüngüllük qatır:

Laylay dedim yatasan,
Qızıl gülə batasan,
Qızıl güllər icində
Şirin yuxu tapasan.

Hopdu ruhumuza bayatılardan
Nəğməyə bənzəyən ləhcələrimiz.
Daddıq dilimizin şirinliyini
Hələ bələkdəykən bu beşikdə biz (Vahabzadə, 2004, I c. s. 61).

Şairin bu cür sadə, lakin təsirli üslubu onun poeziyasının geniş kütlələr tərəfindən qəbul olunmasında, sevilməsində mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında B. Vahabzadə qədər öz dilin sevən, tərənnüm edən, onun o dövrdəki vəziyyətini ürək ağrısı ilə vurğulayan, dilinin taleyi üçün narahatlıq keçirən ikinci söz sənətkarı tapmaq çətindir. “Ana və ana dili mövzusu Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutub. Şair 1950-2000-ci illərin şeirlərindən olan "Ana və şəkil", "Ana türbəsi", "Ana", "Körpə nəfəsi", "Lay-lay", "Doğum evində", "Ana dili", "Ana hədiyyəsi", "Ana və balalar", "Mənim anam", "Ekran qabağında", "Anama giley", "Şəhid anası", "Ana birsə", "Mənim ana dilim", "Anam öldümü", "Anam təzədən böyüyür", "Anam haqqında şeirlər", "Ana dedim, qarşımda bir gözəl səhnə açıldı" və başqalarında anaların və doğma dilimizin ehtizazlı bədii obrazını yaradıb” (Əsgərli, <https://science.gov.az/az/news/open/14068>). Onun ana dili mövzusunda yanaşması, müasirləri arasında seçilir. O, bu mövzuya yalnız bədii deyil, eyni zamanda ictimai məsuliyyət prizmasından da yanaşırdı. Digər şairlərlə müqayisədə, B. Vahabzadənin dilə münasibəti daha dərinlən və daha emosional idi. Onun şeirləri xalqda dilə sevgi və hörmət hisslərini daha da gücləndirirdi. Şair dilimizə həsr etdiyi ayrıca şeirləri ilə yanaşı, demək olar ki, əksər əsərlərində dil məsələsinə toxunur, ona öz münasibətini bildirir, dilimizi digər dünya dilləri ilə müqayisə edir və nəticələr çıxarır. “B. Vahabzadənin yaradıcılığında ana dili mövzusu mühüm yer tutur. Ana dili məsələsi onun həm poeziyasında, həm də publisistikasında diqqət mərkəzində olmuş, bu məsələnin müxtəlif aspektlərinə şairin milli-mənəvi dəyərlərə söykənən prinsipial mövqeyi öz

əksini tapmışdır. O, “Sandıqdan səslər” kitabına yazdığı “Ön söz” də sovet dövründəki fəaliyyətindən bəhs edərkən yazır: Mənim ən böyük mübarizəm isə sovet dövründə ayaqlar altında tapdanan, qapılar arxasında qalan ana dilimizin uğrunda həm əməli işimdə, həm də yaradıcılığımda ardıcıl mübarizə idi. Mən bu mövzuya onlarla məqalə, onlarla şeir və poema həsr etmişəm” (Əzizov, 2015, s.25). Sovet dövründə ana dilinin ikinci plana keçirilməsi, rus dilinin dominant mövqe tutması Bəxtiyar Vahabzadəni narahat edən əsas məsələlərdən biri olmuşdur. O, bu məsələyə qarşı öz etirazını açıq şəkildə şeirlərində ifadə etmiş və ana dilinin qorunmasının vacibliyini vurğulamışdır. “Ana dili” şeirindəki bu misralar onun mövqeyini açıq şəkildə göstərir:

Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən,
Bunu iftixar bilən
Modalı ədəbazlar
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar.
Qoy bunlar mənim olsun.
Ancaq Vətən corəyi,
Bir də ana ürəyi
Sizlərə qənim olsun (Vahabzadə, 2004, I c. s.8).

Dilimizin o dövrdəki vəziyyəti, sözün əsl mənasında, şairin qəlbini ağrıdırdı. “Həmin illərdə ölkəsinin dilini, tarixini, gələcək perspektivlərini yaxşı bilən bir çox elm və mədəniyyət xadimi kimi B.Vahabzadə də duyğu və düşüncələrini dolayısı bir şəkildə sətiraltı çatdırmağa yönəlmiş, əksər hallarda simvolik ifadələrə, uzaq mənələrə baş vurmuşdur” (Türkmən, 2009, s. 9). O, dilimizdən düzgün istifadə etməyən, öz övladlarına başqa dillərdə təhsil verməyə çalışan insanları çox kəskin şəkildə tənqid edərək deyirdi: “Heç kəs bizə yuxarıdan demir ki, övladlarına ana dilini öyrətmə, ana dilində olan məktəblərə biganəlik göstər, dövlət dilində yazılmış ərizəni qəbul etmə! Ana dilində danışma!” (Xəlilov, 2014, s. 104). Əlbəttə, B.Vahabzadə rus dilini öyrənməyə qarşı deyildi, çünki bu, dövrün tələbi idi. Lakin onun üçün hər şeydən əziz öz doğma dilimiz idi. O, haqlı olaraq dilimizə xor baxanları qınayırdı:

Mənim övladıma ana dilində
Dərs deyən "ağıllı" müəllimə bax.
"Vətən", "Vətən" deyir, öz övladını
Əcnəbi dilində oxudur ancaq.

Özgəyə: "Dilini öyrən!" - deyirsən,
Özünsə... Bu dili bəyənməyirsən!..(Vahabzadə, 2004, I c. s.45)

Bu məsələdə şair barışmaz mövqə tutmuşdu və yeri gəldikcə öz fikirlərini bu şəkildə ifadə edirdi: “Ana dili millətin namusudur. Namus isə paltar deyil ki, onu havaya və fəslə görə dəyişəsən. El demişkən, namusu itə atıblar, it yeməyib. Amma yeyənlər var... Mənim böyük Füzuliləri, Sabirləri və Üzeyir bəyləri yaradan xalqımın gələcəyinə də, onun dilinə və mədəniyyətinə də inamım çox böyükdür” (Gündoğdu, 2013, s. 111). O, ana dilinə olan münasibəti ilə təkə bir şair deyil, həm də bir dil savaşı kimi çıxış edirdi:

Bu Vətən torpağı qoy olsun qənim;
Vətəndə yaşayıb, onun dilinə,
Ruhuna, zövqünə, doğma elinə
Xor baxan şərəfsiz vətənsizlərə! (Vahabzadə, 2004, I c. s.19)

Bu fikirlər B.Vahabzadənin nəinki bədii yaradıcılığının əsas qayəsi idi, eyni zamanda onun bütün fəaliyyətində öz əksini tapırdı.

Bəxtiyar Vahabzadənin ictimai fəaliyyətində ana dili məsələləri. Dil məsələsində B.Vahabzadənin bu mövqeyi onun parlament çıxışlarında, publisistik yazılarında və geniş auditoriyalara etdiyi müraciətlərdə də özünü göstərirdi. O, dilin qorunmasını milli varlığın qorunması ilə eyni səviyyədə dəyərləndirirdi. Beləliklə, onun poeziyası ilə yanaşı, ictimai fəaliyyəti də bu istiqamətdə əhəmiyyətli rol oynamışdır.

“Bəxtiyar Vahabzadə təkə dil, ana dili və onun taleyi məsələlərini öz əsərlərinin mövzusu etməklə kifayətlənməyib, dil barəsində düşüncələrin məhsulu olan bəzi dilçilik terminlərinin bədii təsvir vasitələri sırasına gətirilməsinə də cəhd etmişdir. O, bir şeirində “isim”, “sifət”, “feil” kimi nitq hissələrini qarşılaşdırır, onların bəzi təsəvvürləri təmsil etmə gücünü saf-çürük edir” (Alməmmədova, 2010, s. 14). Doğrudan da, şair bu şeirində olduqca maraqlı bir təsvir üsulu seçərək, feilləri çox sevdiyini deyir və dildəki nitq hissələrini müqayisə edərək feili onların hamısından üstün tutur. Təbii ki, şairin bu söz qruplarına olan sevgisi təsadüfi deyil. Feillərin dilimizin milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamasında böyük rolu var. Məhz buna görə şair feilləri öz oxucusuna döyüslərdən qalib çıxan qəhrəman kimi təqdim edir:

İsim, sifət döyüslərdə çox zaman
Karıxır...

Feillərsə döyüşlərdən həmişə
Qalib çıxır.
Çox sevirəm igid kimi döyüşən
Kəlməni mən,
Sözü mən.
Feil olmaq istəyirəm
Düzü mən!.. (Vahabzadə, 2008, IV c. s. 72)

Qırıqız yazıçısı, tanınmış ictimai-siyasi xadim Çingiz Aytmatov deyirdi: “B.Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti təbiətə millidir. Bu, müstəsna dərəcədə zəruri haldır ki, sən övladı olduğun xalqın nitq hissəsində feil olmağı bacarasan, xalqının canlı dil memarlığına öz töhfəni verə biləsən. Bununla yanaşı, B.Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti daha üstün mahiyyət kəsb edir və millilikdən ümumbəşəri səviyyəyə qalxır” (Vahabzadə, 2004, I c. s. 7).

Bütün əsərlərində o, xalq danışığı dilindən istifadə etməklə bir tərəfdən, vətənin xalqının düşüncə tərzini, duyğularını və həyat fəlsəfəsini ifadə edir, digər tərəfdən isə dilin sərbəstliyini və canlılığını göstərir. B.Vahabzadə xalq dilinin möhkəm ənənələrini və ədəbi dilin yüksək standartlarını birləşdirir. Beləliklə, şairin dilindəki hər bir sözdə həm müasir, həm də ənənəvi elementlərin vəhdəti onu oxucular üçün həm sadə, həm də dərinlən anlamlı edir. Şübhəsiz ki, B.Vahabzadə yaradıcılığında dil məsələlərindən danışarkən onun “Latın dili” şeiri üzərində xüsusi dayanmamaq mümkün deyil. Çünki bu şeirdə şairin dil haqqındakı əsas fikirləri, mülahizələri, dillərin taleyi ilə bağlı keçirdiyi narahatlıq və gəldiyi nəticələr ümumiləşmişdir. O, ölü xalqın yaşayan dili ilə yaşayan xalqların ölü dillərini müqayisə edir və belə bir qənaətə gəlir ki, latın dili ölü dil deyil. Çünki o, “elmlərin təməli”dir və həkimlər, alimlər, loğmanlar bu dilədən istifadə edirlər. Lakin elə dillər var ki, onun məxsus olduğu xalq yaşasa da, onun nümayəndələrinin öz dilində danışmaq ixtiyarı yoxdur. Bu dillər “kiçik, yoxsul komalarda dustaqlırlar” və məişət səviyyəsindən kənara çıxma bilmirlər. Əsl ölü dil isə, əslində, onlardır:

İndi söylə,
Hansı dilə ölü deyək:
Vətən varkən,
Millət varkən,
Kiçik, yoxsul komalarda
dustaqlı olan bir diləmi?
Yoxsa, uzun əsrlərdən keçib gələn,
Xalqı ölən, özü qalan bir diləmi? (Vahabzadə, 2004, I c. s. 305)

“Şair ölkəsindəki məkrli dil siyasətinə qarşı zərgər dəqiqliyi ilə ölçüb-biçdiyi fikirlərini qoyur və inanır ki, Azərbaycan-türk, qırğız, özbək, qazax, türkmən dillərinin düşdüyü vəziyyətə işarə etdiyini oxucular asanlıqla anlayacaqlar” (Vahabzadə, 2008, III c. s. 5). Ana dili mövzusunun bu qədər geniş və dərin işlənməsi, şairin milli ruhunun və vətənə olan sevgisinin, bağlılığının göstəricisidir. B.Vahabzadə cəsarətlə ana dilini müdafiə etmiş və bu yolda heç bir təzyiqdən çəkinməmişdir. Onun bu davranışı təkcə şair cəsarəti deyil, həm də vətəndaş məsuliyyəti nümunəsi idi. Dil məsələsində B.Vahabzadənin mövqeyi özünü parlament çıxışlarında, publisistik yazılarında və geniş auditoriyalara etdiyi müraciətlərdə də göstərirdi. O, dilin qorunmasını milli varlığın qorunması ilə eyni səviyyədə dəyərləndirirdi. Beləliklə, onun poeziyası ilə yanaşı, ictimai fəaliyyəti də bu istiqamətdə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Şair yazır: “Dil xalqındır. Ona görə də dilin gözəlliyi keşiyində yalnız alim və yazıçılar, filoloq və jurnalistlər deyil, bütün xalq durmalıdır. Bu, hər birimizin vətəndaşlıq borcudur. Bu, ümumxalq işi, dövlət işidir. Ata-babalarımızdan miras aldığımız ana dilimizi göz bəbəyimiz kimi qorumaq, onu cilalaya-cilalaya, öz dadı-tamı və təmizliyi ilə gələcək nəsillərə təhvil vermək müqəddəs borcumuzdur” (Vahabzadə, 1976, s. 181).

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında Cənubi Azərbaycanda dil məsələləri.

“B.Vahabzadə tarix, millət, azadlıq, vətən və ana dili kimi milli məsələlərdə olduqca həssas olmuşdur. Vətən və ana dilini dırnaq və ət kimi bir-birindən ayrılmaz dəyər olaraq görmüş, dil deyəndə vətən, vətən deyəndə isə dili əskik etməmiş, hər iki dəyəri müqəddəs, həyat üçün vazkeçilməz olaraq dəyərləndirmişdir” (Uzun, 2015, s. 13).

B.Vahabzadə yaradıcılığında ana dili məsələsi şairin Cənubi Azərbaycan mövzulu şeirlərində bir daha aktuallaşır. Şair bir çox əsərlərində olduğu kimi “Gülüstan” poemasında da bu mövzu üstündə dayanır, ona öz mövqeyini belə bildirir:

Ağalar bilmədi birdir bu torpaq
Təbriz də, Bakı da - Azərbaycandır,
Bir elin ruhunu, dilini ancaq
Kağızlar üstündə bölmək asandır [Vahabzadə, 1969, s. 81].

Əsərdən seçdiyimiz bu hissə həm mənəvi, həm də tarixi baxımdan çox dərin mənə daşıyır. Şair bu misralarda Azərbaycan xalqının vahidliyinə və bütövlüyünə olan inamını ifadə edir. Hər iki şəhər arasındakı coğrafi sərhədlərin əslində sadəcə süni olduğunu, həmçinin bu torpaqların bir bütöv olduğunu vurğulayaraq göstərir ki, “ağalar” Azərbaycan xalqının ruhunu və birliyini anlamayıb, sadəcə coğrafi sərhədləri müəyyən edərək, torpaqları parçalayıblar. Ümumiyyətlə, B.Vahabzadəni

Cənubi Azərbaycanda dilimizin vəziyyəti çox narahat edir və o, tez-tez bu mövzuya müraciət edərək cənublu soydaşlarımızın dərdinə şərik olur. Şair İranda Azərbaycan dilində qəzet və jurnallar çıxmasına çevik reaksiya verərək bu münasibətlə yazırdı:

Dilin öz vətəninə qərib oldu, qardaşım,
Atalı-analılıkən yetim oldu, qardaşım.
Dilin məktəb görmədi, kürsülərdən qovuldu.
Ögeylər doğma oldu, doğmalar ögey oldu.
İndi gözlərin aydın, dil dodaqla görüşdü,
Dilin kitaba düşdü, dilin qəzetə düşdü (Vahabzadə, 2008, IV c. s. 266).

Dil məsələsi B.Vahabzadənin bütün yaradıcılığında olduğu kimi bu şeirdə də çox mühüm və dərin bir mövzudur, çünki şair burada yalnız Azərbaycan torpağının və ərəzilərinin birliyini deyil, həm də dili xalqı birləşdirən bir simvol olaraq qəbul edir. Ona görə dil bir xalqın kimliyinin, mədəniyyətinin və düşüncə tərzinin təməlində duran ən vacib amillərdən biridir və xalqın dilinin, mədəniyyətinin və düşüncə tərzinin bu şəkildə yox olması mümkün deyil. B.Vahabzadənin dili ilə desək, bir xalqın ruhu və dili yalnız kağız üzərində bölünə bilər, amma real həyatda, xalqın dilini, mədəniyyətini və kimliyini heç bir güc məhdudlaşdırma bilməz. Bənzər fikirlər şairin “İstiqlal” poemasında da öz əksini tapır:

Bir vahid millətə, iki hakimin
Dili doğmalaşdı...Bu lap ağ oldu.
Doğma anamızın şəkərdən şirin
Bizə öyrətdiyi dil yasaq oldu (Vahabzadə, 2008, III c. s. 83).

Bu misralar şairin dil məsələsinə dair çox kəskin, emosional və ictimai-siyasi baxımdan dərin münasibətinin təzahürüdür. Şair burada **bir millətin parçalanması, hakimiyyətlərin təzyiqi altında dilin sıxışdırılması və ana dilinin yasaqlanması** kimi məsələləri önə çıxarır. B.Vahabzadə ana dilinə olan qadağaları yalnız siyasi repressiya kimi deyil, həm də insani və mənəvi faciə kimi təqdim edir. Çünki dil xalqın ruhudur, ananın balasına öyrətdiyi ilk sözlərdir. Bu dilin yasaqlanması, bir xalqın həm yaddaşının, həm kimliyinin, həm də gələcəyinin boğulması deməkdir. Bu misralar təkcə bir tarixi reallığı deyil, həm də vətənpərvər şairin simasında bir xalqın etirazını, fəryadını və çağırışını ifadə edir. Bu cür fikirlər onun dilində tez-tez səslənir:

Özündən, sözündən qaçaq dilimiz
İslanıb üşüdü qarda, çisəkdə.
Yüksək məqamlarda yasaq dilimiz
Qovulub yaşadı kənddə, kəsəkdə (Vahabzadə, 2008, III c. s. 84).

Nəticə

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasının inkişafında mühüm yer tutmuş və milli şüurun formalaşmasında böyük rol oynamışdır. O, milli vətəndaşlıq mövqeyini dil və üslub vasitəsilə çatdıran bir sənətkar kimi Azərbaycan poeziyasının gələcək nəsillər üçün mənəvi, intellektual və estetik mirasını yaratmışdır. Onun yaradıcılığında dil məsələsi daim ön planda idi. Şair həm ölkəmizdə, həm də Cənubi Azərbaycanda dilimizin vəziyyətini, onun yaşadığı kəşməkeşləri ürək ağrısı ilə təsvir etmiş, bütün yaradıcılığı ilə dilimizin buxovlardan azad olması uğrunda çalışmışdır. Bu baxımdan o, hər bir kəlməsi ilə dil uğrunda mübarizə aparmış və oxucusunu da bu mübarizəyə qoşulmağa səsləmişdir. İstiqlalın böyük şairi bütün həyatını və yaradıcılığını xalqına həsr edərək onun dilinin də mübarizələrdən qalib çıxması üçün bütün qüvvəsini səfərbər etmişdir. Bu baxımdan B.Vahabzadə öz çoxşaxəli fəaliyyəti ilə təkcə söz sənətkarı deyil, həm də xalqın, onun dilinin taleyi üçün çarpışan bir ictimai xadim kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində zirvəyə yüksəlmişdir. Ana dilinin qorunması və inkişaf etdirilməsi uğrunda daim mübarizə aparan şairin yaradıcılığı bu gün də aktuallığını qoruyur və gənc nəsil üçün bir nümunə kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Alməmmədova S. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili. Bakı: Elm, 2010, 76 s.
2. Cəfərov N. Bəxtiyar Vahabzadə. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996, 80 s.
3. Əsgərli Ə. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının sirri.
<https://science.gov.az/az/news/open/14068>
4. Əzizov E. Bəxtiyar Vahabzadə və ana dili // Görkəmli ictimai xadim, Xalq şairi, akademik Bəxtiyar Vahabzadənin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: 28 oktyabr 2015, s.25-28.
5. Gündoğdu B. Bəxtiyar Vahabzadənin publisistikası. Bakı: Nurlar, 2013, 272 s.
6. Xəlilov B. Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşləri. Bakı: Bakı Çap Evi, 2014, 244 s.
7. Türkmən F. Türk dünyasının böyük şairi-Bəxtiyar Vahabzadə. “Yeni

Azərbaycan” qəzeti. 21 fevral 2009, s.9.

8. Uzun E. Bahtiyar Vahapzadə'de vatan və dil muhabbeti. Görkəmli ictimai xadim, Xalq şairi, akademik Bəxtiyar Vahabzadənin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: 28 oktyabr 2015, s.10-16.
9. Vahabzadə B. Sənətkar və zaman. Bakı: Gənclik, 1976, 298 s.
10. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild (Şeirlər). Bakı: Ondər nəşriyyatı, 2004, 328 səh.
11. Vahabzadə B. Əsərləri. On iki cildə. III cild (1960-1969). Bakı: Elm nəşriyyatı, 2008, 577 s.
12. Vahabzadə B. Əsərləri. On iki cildə. IV cild (1970-1979). Bakı: Elm nəşriyyatı, 2008, 662 s.
13. Vahabzadə B. “Gülüstan”. Bakı: Yazıçı, 1969.

Daxil oldu: 01.04.2025

Qəbul edildi: 10.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/123-135>

Aysel Sheydayeva

Deputy director for social and humanitarian issues of
Azerbaijan State Pedagogical University Guba branch,
Doctor of Philosophy in Pedagogy
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS, doctoral student
<https://orcid.org/0000-0003-3049-5959>
aysel.sheydayeva@quba.adpu.edu.az

**The problem of tradition and innovation in turkish poetry
(1920-1960)**

Abstract

The article on "The problem of tradition and innovation in Turkish poetry (1920-1960)" is dedicated to the issue of tradition and innovation in Turkish poetry. The theme of tradition and innovation in Turkish poetry reflects different periods of rich literary history and different approaches of writers. The preservation of traditional values and the creation of innovations in literature were characteristic of that period. These two processes played an important role in the development of Turkish poetry. Traditional Turkish poetry, especially in the 19th and early 20th centuries, was dominated by more classical forms and themes. Tradition is important in the historical development of Turkish poetry and the formation of literature. Innovation is more evident in the internal features of the poem. Innovation is manifested in new and unique figurative means of expression in poetry. As a result, poetry as a whole develops and becomes richer. Many poets tried to reconcile these two concepts in Turkish poetry. For example, bringing new content while maintaining classical forms or expressing modern ideas using the style of folk literature are examples of this unity. At that time, both the collapse of the Ottoman Empire and contacts with modern European culture gave impetus to the change in literature. It was also a period when symbolism was more dominant, unlike the realistic approaches of previous periods. This period was distinguished not only in aesthetic terms, but also by a new understanding of literary identity and personal freedom. This period gave rise to the concept of innovation in poetry. It should also be noted that at the beginning of the 20th century, the issue of tradition and innovation was evident in both Turkish and Azerbaijani poetry. Along with the application of new forms in the works of poets and writers, the main feature that

attracted attention was the inclusion of topics of social nature. Poets began to express their personal feelings, the realities of life, and the social issues of the modern era in their poems, in addition to the issues of previous periods. In the works of their poets, lyrics, artistic images and symbolic language were in the foreground. Poets brought their personal feelings and individual experiences to the fore. All these innovations ensured the development of Turkish poetry in a more modern direction after classical, romantic and realism. They used symbolic language and images to reflect the various layers of life and the depths of the human soul. This led to literature becoming not only entertaining, but also a deeply thought-out and analyzed art form. The development of new poetic forms, along with innovations in content and quality in poetry, is one of the most striking moments of this period. The gradual acquisition of a leading role in poetry, along with the traditional forms of classical literature, stemmed from the need for a more intensive expression of artistic thought. Therefore, many poets who wrote excellent poetic works in the new-free poetic form have grown up in both Azerbaijani and Turkish literature.

Key words: *Türkiye, poetry, tradition, innovation, modernism.*

Aysel Şeydayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialının
sosial və humanitar məsələlər üzrə direktor müavini
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
Elmlər doktoru proqramı üzrə doktorant
<https://orcid.org/0000-0003-3049-5959>
aysel.sheydayeva@quba.adpu.edu.az

Türkiyə poeziyasında ənənə və novatorluq problemi (1920-1960)

Xülasə

“Türkiyə poeziyasında ənənə və novatorluq problemi (1920-1960)” mövzusunda məqalə türk şeirində ənənə və novatorluq kimi aktual məsələyə həsr edilmişdir. Türkiyə poeziyasında ənənə və novatorluq mövzusu, zəngin ədəbiyyat tarixinin müxtəlif dövrlərini və şairlərin şeirə fərqli yanaşmalarını əks etdirir. Ədəbiyyatda həm ənənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması, həm də yeniliklərin tətbiqi həmin dövr üçün xarakterik idi. Bu iki proses ümumi olaraq türk poeziyasının

inkişafında mühüm rol oynamışdır. Türkiyənin ənənəvi poeziyasında, xüsusilə XIX və XX əsrin əvvəllərində, daha çox klassik şeir formaları və mövzuları üstünlük təşkil edirdi. Ənənə, türk poeziyasının tarixi inkişafında və ədəbiyyatın formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Novatorluq isə hər şeydən əvvəl, şeirin daxili əlamətlərində, mövzuya münasibətdən, ideya istiqamətindən tutmuş yeni və özünəməxsus obrazlı ifadə vasitələrində və əlbəttə ki, həm də forma xüsusiyyətlərində təzahür edən geniş və çoxtərəfli bir ədəbi anlayış kimi qəbul edilməlidir. Ənənəvi formalarda qələmə alınan bədii parçalar yeni və orijinal poetik obrazlarla zənginləşdikdə həmin formanın özü də yeni mahiyyət kəsb edir. Nəticədə poeziya bütövlükdə inkişaf edib zənginləşir. Bir çox şairlər Türkiyə poeziyasında bu iki anlayışı uzlaşdırmağa çalışıb. Məsələn, klassik formaları saxlayaraq yeni məzmun gətirmək və ya xalq ədəbiyyatının üslubundan istifadə edərək modern ideyaları ifadə etmək bu vəhdətə nümunədir. O dövrdə həm Osmanlı İmperiyasının çöküşü, həm də müasir Avropa mədəniyyəti ilə əlaqələr ədəbiyyatın dəyişməsinə təkan vermişdir. Həmçinin əvvəlki dövrlərdəki realist yanaşmalardan fərqli olaraq simvolizmin daha çox üstünlük təşkil etdiyi bir dövr olmuşdur. Bu dövr təkcə estetik baxımdan deyil, həm də yeni bir ədəbi şəxsiyyət və şəxsi azadlıq anlayışı ilə fərqlənir. Bu dövr poeziyada sanki novatorluq anlayışlarının yaranmasına səbəb olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində istər Türkiyə, istərsə də Azərbaycan poeziyasında ənənə və novatorluq məsələsi bu və ya digər dərəcədə özünü göstərirdi. Şair və yazıçıların əsərlərində yeni formaların tətbiqi ilə yanaşı, ictimai mahiyyət kəsb edən mövzuların yer alması diqqəti cəlb edən başlıca xüsusiyyət idi. Şairlər daha əvvəlki dövrlərdəki mətləblərin yanında, şəxsi duyğularını, həyatın reallıqlarını və müasir dövrün sosial məsələlərini də şeirlərində ifadə etməyə başladılar. Əsərlərdə lirika, bədii təsvirlər və simvolik dil ön planda olmuş, şairlər şəxsi duyğularını və fərdi təcrübələrini daha çox önə çıxartmışlar. Bütün bu yeniliklər türk şeirinin klassik, romantik və realizmdən sonra daha modernist bir yönə doğru inkişaf etməsini təmin etmişdir. Onlar həyatın müxtəlif qatlarını və insan ruhunun dərinliklərini əks etdirmək üçün daha çox simvolik dil və obrazlardan istifadə etmişlər. Bu, ədəbiyyatın yalnız əyləndirici deyil, həm də dərinlən düşünlümsü və təhlil edilən bir sənət forması olmasına səbəb olmuşdur. Poeziyada məzmun və keyfiyyət yenilikləri ilə yanaşı yeni şeir şəkillərinin təşəkkül tapması bu dövrün ən diqqətçəkən məqamlarındandır. Klassik ədəbiyyatın ənənəvi formaları ilə yanaşı poeziyada sərbəst şeirin gətirdikə aparıcı rola yiyələnməsi bədii fikrin daha intensiv şəkildə ifadə olunması zərurətindən irəli gəlirdi. Məhz bu baxımdan istər Azərbaycan, istərsə də Türkiyə ədəbiyyatında yeni - sərbəst şeir şəkli ilə mükəmməl poetik əsərlər yaradan onlarla şair yetişmişdir.

Açar sözlər: *Türkiyə, poeziya, ənənə, yenilik, modernizm.*

Introduction

From the researches about Turkish poetry, it is known that in the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, there were examples of new spirit and ideological-artistic courage in poetry. The most productive and contradictory and difficult period of Turkish literature was the 19th and 20th centuries. It is obvious that there is no literature outside of socio-political processes to one degree or another. It can be said that the poetry of this period attracts attention with a number of original and interesting features (Aliyev, 2019, p. 11): Rajaizadeh Mahmud Akram (1847-1914), Abdulhaq Hamid Tarkhan (1852-1937), Mehmet Akif Ersoy (1873-1936), Ziya Goyalp (1876-1924), Omar Seyfeddin (1884-1920), Yahya Kamal Bayatli (1884-1958), Rashad Nuri Guntekin. (1889-1956), Ahmad Hamdi Tanpinar (1901-1962), Nazim Hikmet (1902-1963), Ziya Osman Saba (1910-1957), Yashar Nabi Nayir (1908-1981), Orkhan Veli Kanig (1914-1950), Ali Oktay Rifat (1914-1988), Jahid Gulebi (Mahmud Cahid Erençan-1917-1997), Aziz Nesin (1915-1995), Necati Cumali (1921-2001), Ahmet Sezai Karakoch (1933-2021), Nihad Sâmî Banarlı (1907-1974) and others.

Research

New forms were applied in the works of poets and writers. Along with content and quality innovations in poetry, the formation of new poetic images is one of the most remarkable moments of this period. In addition to the traditional forms of classical literature, free verse gradually acquired a leading role in poetry. It is from this point of view that dozens of poets who created excellent poetic works with a new form of poetry in both Azerbaijani and Turkish literature grew up. In terms of the development and transformation of Turkish poetry, the concepts of tradition and innovation are very important. In fact, innovation always means criticism of tradition or the search for innovation, but it is not only manifested in the external signs of poetry. Innovation is considered as a literary concept that is reflected in the attitude to the subject, direction of ideas and new form features [5, 5]. Traditional poetry forms were more based on the traditional and classical features of poetry, divan poetry. Of course, the forms of divan poetry, such as radif, rhyme, and various verse structures, served as the foundation of this tradition. Repetition of traditional themes was also considered characteristic for that period. Themes in poetry were usually based on two lovers, romantic relationships, philosophical thoughts, love for the world and nature, as well as the spiritual world of man. These themes were repeated over time without any innovation. The language of divan literature was mainly influenced by Arabic and Persian language and poetry. Although the works created in traditional poetry could not be understood by the entire population over time, their poetic value was

high in all periods. The concept of innovation is an approach that has shaken the previous traditions in Turkish poetry. The main features of innovation in poetry, which began to spread from the end of the 19th century, determined the creation of new forms of poetry. Poets who wrote in an innovative style did not write in traditional forms, but in new ways and free verse forms. The innovative poetry aimed to move away from the influence of the previous palace and aristocratic culture and create a more modern and democratic style. Modernist poets writing in this style tried to enrich their creativity with innovations and modern trends. At this time, benefiting from the influence of European literature, they expanded the boundaries of poetry. There were different approaches to the concepts of tradition and innovation. Many poets and writers were more oriented towards this direction in their works, while a group strongly opposed it and preferred tradition. For example, Mehmet Akif Ersoy (1873-1936), known only as a national poet, regarded the innovations that the Western imperialists tried to introduce in the name of "culture" as provocations and strongly protested:

An iron-armored wall surrounds the west;
I have a border like a faith-filled root.
My nation, do not be afraid! How to suppress such a faith
The lone wolf I call "culture"? [Osmanova, 2012, p.15].

His most famous work "Independence March" was adopted as the national anthem of Türkiye. Here, love of country, struggle for national unity and independence were in the foreground. He turned poetry into a kind of means to awaken the spirit of the people. With those innovations Mehmet Akif Ersoy brought to poetry, he played an important role not only in the literary field, but also in the formation of national consciousness. His poems were written not only for aesthetic pleasure, but also for the purpose of awakening people and drawing attention to the problems of society. In this regard, he is considered one of the greatest innovative poets of the period of transition from Ottoman to modern Turkey. The metaphors used by Akif in his poems when talking about both individual and social problems give the reader the opportunity to derive a deep meaning. Akif used the concepts of freedom and independence in poetic language, metaphors and symbols in his works such as "Independence March". He developed a style of expression in which separate emotions were mixed together in his poems written with an innovative approach. Both individual sufferings and social inequalities were formed as a single whole in his poems.

Akif not only appealed to individual emotions, but also managed to explore the mood of society. That technique made his poetry powerful both on a personal and social level. Mehmet Akif's language had both simple and deep meanings. His language was quite rich and literary, but never compromised on comprehensibility. Akif Ersoy's ability to connect with the public and intellectuals through the language he uses is the key to his literary success. In his poems, he connected with old Turkish poetry and also contributed to modern Turkish poetry. In addition to reflecting the cultural heritage of the Turkish people, he also talked about universal issues such as freedom and justice in his poems. The technical perfection in Mehmet Akif Ersoy's poems is one of the elements that reveal his literary power. (Ersoy, 2023, p. 15). Akif became a name that left a mark in Turkish poetry with its rhyme and verse, depth of meaning, metaphors, richness of language and social criticism. His poems were written with great skill both in terms of form and content, and they carried different meanings every time they are read. As a technically perfect poet, Akif left deep traces in the world of literature.

Four continents

Besher found a statue of himself

Even if I don't listen, I dedicate the whole day to God

I used to live under this idol, still

The swelling is torn from me: Long live the exquisite soul

I ran and stopped to show you a light

Oh, my life partner in all my turbulent life

Whether it's falling or not, I always overcame it, but

This time, I will carry the kendi that hits my wrinkled forehead

Are you in Lamekan, where are you, O absent God?

Dönerim's passion has been afaki since eternity

Those drops of light sprinkled and filled the dome

It's the traces of my age looking for you everywhere

There is only one truth, yes, from the world you know,

Even if I've been there for 50-60 years, I'm still surprised

We are all in love with ourselves

A simple snake can't be drawn to this strange love.

Mehmet Akif Ersoy's poem "Four Continents" occupies an important place in his literary world and has deep layers of meaning. The poem especially talks about human

inner conflicts, existential questions and metaphysical searches. The poet asked important questions both on the individual and social level, and tried to reach the depths of the human soul. When conducting a literary analysis of the poem, we can consider the following elements: The poem deeply talks about the contradictions in the inner world of a person, the search for God. From the first verse, man's battle with "idols" and "nafs" is described. Mehmet Akif talked about the fight against the evil inside a person and how that fight turned into a battle of "self-mockery". "It is a statue of itself that humanity worships." This line is a symbol of a person actually worshipping his "whole". Man has become a slave of his soul, his worldly soul. Here, Akif called for transcending one's ego and ego. In the poem, the obstacles that people face on the way of life and their struggle to overcome these obstacles are depicted with symbolism. The lines "Is it a mountain that confronts me, I will always overcome it" symbolize the difficulties of life, the resistance felt against these difficulties. Akif portrayed a person who did not give up in the face of life's difficulties (Ersoy, 2018, p.115).

- This time it was my own stone that hit my wrinkled forehead...

This line describes the individual facing their own inner problems and struggles. Here, Akif meant that obstacles in a person's life sometimes arise from his own internal conflicts. The poem also talks about the reality that people are looking for and the efforts they make to find it. Akif emphasized the idea that God was the only truth that people seek. The only thing that is real is its existence, everything else is temporary compared to this reality. "There is only one truth, yes, from the world you remember" This clause means that everything a person encounters in the world is temporary and the real truth can only be found in God. Akif urged people to turn away from worldly things and turn to spiritual values. The poem also talks about both worldly and spiritual dimensions of love. When Akif said that a person was in love with himself, he meant that this love was both personal love and spiritual love for God. Man looks for love and presence not outside, but within himself. It is enough to pay attention to one of his works so that it is possible to express an opinion about Mehmet Akif Ersoy. Mehmet Akif Ersoy was a national poet and writer who has a great place in Turkish literature and culture. Akif's poems and writings symbolize the people's fighting spirit and national identity, and also offer deep thoughts on the social and cultural problems of his time. The poets and writers who wrote and created in that period understood well that a certain determination to fight for innovations is necessary and they were able to give this determination in their works against the background of the political landscape of the time. For this reason, it is possible to understand the poetry scene of that period on the basis of newly created poems in 1920-1960. (Ersoy, 2023, p. 42). For example, when we pay attention to the work of

poets of that period, the image of the Motherland acted as a lyrical hero and was an example of new emotions and a new form of vision. Social issues were used in his poems, mostly to explain the history, identity and culture of Turkish nationality. National values in his poetry were the basis of Yahya Kemal's understanding of nationalism. He made great contributions to Turkish literature and embodied the Turkish identity in his poetry. Let's look at the poem "From another hill" by Yahya Kemal (1884-1958):

I looked at you yesterday from the hill, dear Istanbul
No place I haven't seen, walked, loved.
My life is very happy!
Loving a simple neighborhood is worth a lifetime.

How many prosperous cities are seen in the world,
But you are the creator of magical beauties.
I will say that he lived, in the most pleasant and longest dream
He who lives a lot in you, who dies in you, who sleeps in you.

Bayatli was also an innovative poet. He updated his poetry in the content he used and the way he used language in accordance with the requirements of the modernism trend. Bayatli experimented in the name of purifying and simplifying his language and tried to overcome the boundaries of traditional poetry. Innovative elements such as symbolism, mystical thinking and free expression find their place in his poems. One of the most important features of Yahya Kamal Bayatli's poems is his combination of sensibility and modernity with classical style. This shows that he was both a traditional and a modern poet. He created rich and deep meanings by combining both ancient poetry styles and new literary trends in his works. In general, the main idea of Yahya Kemal Bayatli's poems is the creation of compatibility between the concepts of "nationalism" and "modernism" in his works. He played an exceptional role in the process of modernization of Turkish literature, developing his national identity with the inspiration he received from Western culture. Yahya Kamal Bayatli, influenced by Western culture in his literature and outlook, but combining it with his own national values, created an exceptional world of art. When he went to Paris in 1903, he was an admirer of the West and a supporter of the Young Turk movement, but over time, especially after 1912, he became more aware of his Turkish identity and began to express it more in his poetry. The main idea in Yahya Kemal's poem was to strengthen the culture, history and identity of the Turkish people by

using the experience and methods obtained from the West and to express them artistically. In Yahya Kemal's poems, the concept of nationalism and nationalism is very important. He put Turkish history and culture at the center of his poetry, and used the symbols of history, geography and people in order to protect and develop this national identity. In his concept of nationalism, there is a realistic approach instead of ideal nationalism. In Yahya Kemal's understanding, the Turkish nationality first exists as a historical and geographical reality, and it is necessary to continue the existence of a nation formed on the basis of this reality. Turkish history occupies a central place in Yahya Kemal's poem. He interpreted Turkish nationality, unlike many other poets, not only with a romantic understanding, but in a more objective and local way. The brilliant periods of Turkish history, as the most important and valuable heritage, played a major role in the establishment of national identity. Yahya Kemal glorified the life and culture of a nation that arose in Anatolia after 1071, accepting Turkish history as "pre-history". This approach also incorporated the geographical limits of Turkish nationality. Yahya Kemal's concept of nationalism is also related to geographical reality. He accepted the concept of real nationalism as opposed to Ziya Gökalp's idealistic Turanian nationalism. That is, he accepted that the Turkish nationality is a real structure formed only in the geography of Anatolia, and he glorified that reality in his poems. Turkish nationality and culture continued to exist in this geography, especially as a result of the history and culture that arose after 1071. Yahya Kamal is known for his education in Paris and his admiration for Western culture, but over time he decided to use the knowledge and experience he gained from the West only as a tool. Inspired by Western poets and literary trends, for example, Parnassianism and Romanticism, he covered these influences in his poetry with a national character. Borrowing the forms and dimensions of poetry from Parnassism, he tried to express the feelings, history and self of the Turkish people in these poems. Yahya Kemal's poems have very little social and economic themes. Unlike other Marxist poets, he did not deal extensively with social issues such as the poverty of the people. Instead, he more glorified national and cultural themes. Social issues are used in his poems, mostly to explain the history, identity and culture of Turkish nationality.

Turkish poetry in the 1920s-1960s is characterized by a number of new aspects. This, first of all, appeared with the attitude of the poets who wrote and created in that period to people, the world, and society. The view of the typical social-political, cultural-spiritual landscape of that period was reflected in different forms in the poem. Although the sphere of influence of figurative poetic imaginations expanded in newly created poems, in many poems this aspect was manifested either

at the level of rhetorical pathos or pure praise. As an example, if we pay attention to the poems of Cahit Sıtkı Tarancı (1910-1956), we can feel in the images the comfortable psychological state that was typical for that period and prevailed in the society. Cahit Sıtkı Tarancı is one of the most important poets of Turkish literature and is considered one of the most important names of modern Turkish poetry. His poems have both modern and traditional elements. Tarancı's poems generally focus on universal themes such as the transience of life, human loneliness, love, death and existence, but also bear traces of traditional Turkish poetry. In the poet's poem "I want a country", the image of the homeland appears clearer and brighter, it promises peace to a person: I want a country

Let the sky be blue, the branch green, the field yellow,
May it be the land of birds and flowers.
I want a country
Let there be no pain in the head, no longing in the heart;
Be the support of your brother.
I want a country
Let it be from the heart as to live and love;
If so, let the only complaint be about death.

Many symbols and images are used in the poem: Blue, green, yellow colors: They symbolize the beauty of nature and the yard. Each color represents a different aspect of life—the freedom of the sky, the nurturing power of trees and nature, and the fertility of the soil. The tone of the poem has hope, love and desire. The homeland, which is the poet's dream, was described as a blessed and peaceful place. Each sentence is generally an expression of deep hope and desire. The poet wanted not only the nature of his homeland, but also the social and emotional state to be perfect. Tarancı used simple but effective language. The words in each line of the poem have the ability to think and influence the reader. The vivid language in the description of colors and nature connects the reader with the beauty and harmony of the homeland. Cahit Sıtkı Tarancı's poem "I want a country" is full of deep attachment to the country and idealism. The poem describes that the homeland is not only a geographical place, but also a place of people's relationships, living conditions and mutual love. This image of the ideal homeland created by the poet emphasizes both the beautiful nature and the harmony between people.

In general, his poems reflect both poetic sensibility and deep thinking about the inner world of man. Tarancı worked on the themes of existence, death, time,

loneliness, love and homeland. In his poems, he explored the inner world, psychological state and meaning of life. Elements of romanticism and modernism appear together in the poet's poems. Although innovative tendencies were noticed in the creations of poets, the use of tradition was equally evident. However, in the examples of literature written in traditional methods for that period, the creative approach attracts more attention. For example, Sezai Karakoç (1933-2021) was noted for his love of classical literature and adherence to tradition, but he managed to breathe new life into his work with unique stylistic features:

My beautiful legs are tied with silk
I am his sila, my foreigner.
I am the hair on Mary's cheek.
My eyes are green, his eyes are black.

I am as white as sin, he is as black as repentance (Aliyeva, 2000, p. 8). The dialogue between tradition and innovation in Turkish poetry was an ongoing process. Poets made Turkish poetry an important field of art both nationally and internationally by preserving the rich literary values of the past and turning to modernist styles. Even today, the conflict and harmony between tradition and innovation continues in Turkish poetry. Modern poets combine both new styles and classical forms to create different poetic experiences. Innovative approaches are brought to the themes and structure of traditional poetry, and social and philosophical issues become poetry in a more relevant way. In short, the period 1920s-1960s, which is defined by the concepts of tradition and innovation, characterizes Turkish poetry as a stage where different ideologies and experiences meet. One of the important aspects that conditioned his poetry with innovations and was characteristic for that period was the establishment of the Republic and social changes. The 1920s was a period when Turkey became a modern state and the society began to be reconstructed. The collapse of the Ottoman Empire paved the way for the formation of a new Turkish identity, language and culture. These changes also affected poetry. For example, the first literary group of the Republic period is "Yeddi mashala" (Yıldız, 2006). The members of this group, named after the magazine "Yeddi Mashala" published in 1928, included Muammer Lutfi Bahşi (1903-1947), Kenan Hulusi Koray (1906-1943), Sabri Esat Siyavuşgil (1907-1968), Ziya Osman Saba (1910-1957), Yashar Nabi. Nayır (1908-1981), Vasfi Mahir Kocatürk (1907-1961), Covdat Gudrat Solok (1907-1992) opposed the poem of "Five Syllables" and wrote that it was time to open new horizons for Turkish poetry. In addition to being inclined towards Europe, the

main goal of these young artists who benefited from French poetry was to create innovation in poetry. One of the characteristic features of that period was the creative use of tradition. It also meant to enrich the well-known folk poetry motifs, classical content and subjects, not to modernize them at the same level or to repeat them in a weaker way, but to add something to them either in terms of content or form. That was also shown in relation to classical forms. When artistic pieces written in traditional forms are enriched with new and original poetic images, that form itself acquires a new essence. As a result, poetry as a whole genre develops and enriches. It should be noted that innovative poetry makes the reader think, breaks traditions and opens new artistic horizons, modern poetry tradition necessitated the introduction of new forms and themes in Turkish poetry. For this reason, it is necessary to pay more attention to the analysis of the new trends and trends in the works of the poets who wrote and created in that period, to examine the connection, closeness and differences between traditional poetry and modern poetry.

Conclusion

Between the 1920s and 1960s, Turkish poetry went through great changes and stages of development. This period was both a period in which the connection with tradition was maintained. During this period, the concept of innovation was also strengthened. Also, political, social and cultural changes had a direct impact on poetry. Therefore, many poetic movements and poets emerged during this period. In poetry, the concepts of tradition and innovation represent two main directions of literary development. These concepts determine the approaches and esthetic positions of poets in terms of form, content, language, and means of expression in poetry. Tradition (i.e., literary tradition) is adherence to the poetic rules, subject and form characteristics, style and means of expression of previous periods. Tradition is a literary heritage. Traditional poetry is poetry written according to the rules of classical literature or folklor poetry. Innovation (i.e., innovation) is an attempt to challenge or renew poetic tradition. It is the creation of new forms and contents, taking into account the poet's individual thinking and the socio-political demands of the time. Innovative poetry is a poetic style that breaks with traditional rules, is based on an individual worldview, and is free expression. When poems are written in traditional and innovative forms, they differ in terms of form, meaning, language, style of expression, and approach. These two directions are the main paths of development of the literary process.

References

1. Babayeva O.E. Modern Turkey, tradition and innovation in Turkish poetry. abstract. Baku, 2017. 26 p.
2. Aliyeva J. Poetics of modern Turkish poetry. Baku, Elm Publishing House, 2000, 91 p.
3. Guliyev E.H. Turkish literature of Turkey (XIX-XX centuries) Baku, "Elm and Education Publishing House", 2003, 125 p.
4. Guliyev E.H. Literature of the Turkic peoples. Textbook, Baku, "Elm and Education Publishing House", 2017, 631 p.
5. Ahmadli B. History of 20th century Azerbaijani literature. Baku, "Qanun Publishing House", 2024, 583 p.
6. Aliyev. M.I. The continuation of the great path (Research on the literature of the Turkic peoples) Book I, Baku, "Science and Education", 2019, 512 p.
7. Osmanova B. The "Strange" poetry trend in Turkish poetry. // Journal of Eastern Philology Issues. VI issue. Baku 2012. 427-441 p.
8. Tagısoy N. "Poetic translation" Baku, "Maarif" publishing house, 2001, 245 p.
9. Anthology of the literature of the Turkic peoples volume III. Baku, 2013, 464 p.
10. Ersoy.M.A. Selected poems. Turksoy. Ankara 2023. 139 p.
11. Ersoy M.A. Safahat. Istanbul, Timaş publications. 2018. 560 p.
12. Turkish world - Poetry Festival 13. Istanbul, 2022. 260 p.
13. Kolcu A.I. Tenzimat literature I. Istanbul, "Salkımkoğlu publications", 2005.407 p.
14. Koprulu F. History of Turkish literature. VI edition. Ankara "Akçağı", 2004, 446 p
15. Yıldız S. Tanzimat period literature. Istanbul, "Nobel Publications", 2006, 258 p.

Daxil oldu: 08.04.2025

Qəbul edildi: 14.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/136-144>

Yeganə Qasimova

ADPU, Ədəbiyyat kafedrası

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

<https://orcid.org/0009-0005-5816-1776>

yegana.gasimova@mail.ru

Bəxtiyar Vahabzadənin dramaturgiyasında tarixilik problemi

Xülasə

Bəxtiyar Vahabzadə bütün türk dünyasının sevilən şairi, böyük şəxsiyyətdir. Onun bədii irsində XX əsr Azərbaycanının gerçək mənzərəsi canlandırılmışdır. Sənətkarın çoxşaxəli yaradıcılığında dramaturgiya mühüm yer tutur. B. Vahabzadənin dram yaradıcılığında vətənin müstəqilliyi ideyası, yüksək mənəvi əxlaqi dəyərlər ifadə olunduğundan onu əslində həqiqət güzgüsü adlandırmaq olar. Şair-dramaturqun baş obrazı - İnsandır. Yaradıcılığında insana müraciətlə o, əslində insan və cəmiyyət probleminə şəxsiyyət amilinin yerini müəyyənləşdirir. Bu dramaturgiyada tarixin dialektikası, onun müşahidə və dərk olunması təkcə gözlə görünənlərin təsvirində deyil, həm də hissi-emosional duyğuların dərin qatlarına nüfuz etməklə canlandırılır. Məqalədə Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin müstəqillik dövrü dramaturji yaradıcılığı təhlil edilmişdir. Lirik-psixoloji üslubu B. Vahabzadənin poeziyasının, eləcə də dramaturgiyasının bir hissəsi hesab etmək olar. Başqa sözlə desək, şair-dramaturqun poeziyasında görülən lirik-psixoloji üslub pyeslərində də müəyyən dərəcədə yer almışdır. Onun “Yağışdan sonra”, “Yollara iz düşür”, “İkinci səs”, “Cəzasız günah”, “Rəqabət” və b. pyeslərində müasirlərimizin həyatı və münasibətləri təsvir olunur. Aydındır ki, B. Vahabzadəni dramaturgiyaya gətirən problemlərin kökündə müəyyən ictimai gerçəkliklər dayanırdı. Şairin poetik yaradıcılığına məxsus dramatik konflikt, bir-birinə zidd qüvvələr arasındakı qarşıdurmanın ictimailiyi və dinamizm, eləcə də gündəlik həyatımızda rastlaşdığımız problemlər şairi dramaturgiyaya gətirən amillərdəndir. Məlumdur ki, sovet dövründə uzun illər Azərbaycan xalqı özünün soykökündən qəsdən uzaqlaşdırılmış, qədim türklərin tarixi və sərkərdələri haqqında əsərlər yazılmamış, ya da mövzuya epizodik olaraq toxunulmuşdur. Müstəqillik illərində B. Vahabzadə tarixi mövzulara müraciət etmiş və sovet dövründə yaza bilmədiyi tarixi həqiqətləri yeni mərhələdə ifadə etmək istəmişdir. “Fəryad”, “Özümüzü kəsən qılınc”, “Dar ağacı”, “Göytürklər” dramları tariximizin müxtəlif hadisələrinə işıq salır. Dramaturq bu pyeslərdə tarixi gerçəkliyi

müasir həyatla uzlaşdırmaq üçün tarixi prinsipləri pozmur, estetik qayə ilə tarixi prinsiplər bir-birini tamamlayır. Beləliklə, tarixi mövzu B.Vahabzadə düşüncəsində yeni bir həyat qazanır. “Özümüzü kəsən qılınç” ,“Dar ağacı” və başqa dram əsərlərinin uğurlu səhnə taleyinin əsas səbəbi onların aktuallığını itirməyən ideyasındadır. Dramaturqun tarixə yanaşması da burada əsas cəhətlərdən biri kimi diqqəti çəkir. Bu əsərlərlə B.Vahabzadə dramaturji düşüncəsində tarixi mövzular yeni həyat kəsb etmiş, pyeslərdə tarixilik və müasirlik keyfiyyəti meydana çıxmışdır.

Açar sözlər: Vahabzadə, dramaturgiya, problem, tarixi həqiqətlər

Yegana Gasimova

ASPU, Department of literature

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor

<https://orcid.org/0009-0005-5816-1776>

yegana.gasimova@mail.ru

The historical problem in the drama of Bakhtiyar Vahabzade

Abstract

Bakhtiyar Vahabzade is a beloved poet and great personality of the entire Turkic world. The real picture of 20th century Azerbaijan is revived in his artistic heritage. Dramaturgy occupies an important place in the artist's multifaceted creativity. Since the idea of the independence of the homeland and high spiritual and moral values are expressed in B. Vahabzade's dramatic work, it can actually be called a mirror of truth. The main character of the poet-dramatist is Man. By addressing man in his creativity, he actually determines the place of the personality factor in the problem of man and society. In this dramaturgy, the dialectic of history, its observation and understanding are revived not only in the description of what is visible to the eye, but also by penetrating the deep layers of sensory-emotional feelings. The article analyzes the dramatic work of the People's Poet Bakhtiyar Vahabzade during the independence period. The lyrical-psychological style can be considered a part of B. Vahabzade's poetry, as well as dramaturgy. In other words, the lyrical-psychological style seen in the poet-playwright's poetry was also present in his plays to a certain extent. His plays “After the Rain”, “Traces Fall on the Roads”, “Second Voice”, “Unpunished Sin”, “Competition” and others describe the life and relationships of our contemporaries. It is clear that certain social realities were at the root of the problems that brought B.Vahabzadeh to dramaturgy. The dramatic conflict

inherent in the poet's poetic creativity, the sociality and dynamism of the confrontation between opposing forces, as well as the problems we encounter in our daily lives are among the factors that brought the poet to dramaturgy. It is known that during the Soviet period, the Azerbaijani people were deliberately distanced from their ancestral roots for many years, and works about the history and leaders of the ancient Turks were not written, or the topic was touched upon episodically. During the years of independence, B. Vahabzadeh turned to historical themes and wanted to express historical truths that he could not write about during the Soviet era at a new stage. The dramas "Faryad", "Ozumuzu kesen kilinch", "Dar ağacı", "Gallows" shed light on various events in our history. In these plays, the playwright does not violate historical principles in order to reconcile historical reality with modern life, but historical principles complement each other with an aesthetic goal. Thus, the historical theme gains a new life in B. Vahabzadeh's thought. The main reason for the successful stage fate of "Ozumuzu kesen kilinch", "Gallows" and other dramas is their idea that does not lose its relevance. The playwright's approach to history also attracts attention here as one of the main aspects. With these works, historical themes have gained a new life in B. Vahabzadeh's dramaturgical thought, and the quality of historicity and modernity has emerged in the plays.

Key words: *Vahabzade, drama, problem, historical realities*

Giriş

B.Vahabzadə yeni mərhələdə tarixilik amilinə daha geniş prizmadan - türk dünyasından baxmağa üstünlük vermiş, türk qəhrəman obrazını və türk dövlətçiliyini xalq yaddaşında bərpa etmək vəzifəsini yerinə yetirməyə çalışmışdır. Bununla yanaşı, adı çəkilən əsərlərin mövzusu tarixdən alınsa da, ideya və məzmun baxımından müasir həyat hadisələri ilə səsləşir. B.Vahabzadə dramlarında tarixi hadisə, fakt və tarixi şəxsiyyətləri olduğu kimi, xronoloji və faktik detallarla əks etdirmir, bədii-obrazlı ümumiləşdirmə və tipikləşdirmə aparır. Beləliklə, tarix yazıçı üçün müasirliyə xidmət edir, başqa sözlə, tarix yazıçıya müasir həyatı və burada baş verən ictimai-siyasi və mədəni prosesləri düzgün dərk etmək və nəticə çıxarmaq üçün lazımdır. Tarix ibrət səhnəsidir və o zaman insanlığın tarixi adlana bilər ki, o, insana öz keçmişindən doğru nəticə çıxararaq yaşamağı öyrədir.

İkinci adı "Göytürklər" olan "Özümüzü kəsən qılınç" dramı XX əsrin 90-cı illərinin sonları xalqın keçmişini təsvir etməklə diqqəti xalqın tarixinə yönəlmişdir. Dramın adında olan publisistik ruh həm də əsərin məzmununu əks etdirir. Əslində "Gülüstən" poemasının müəllifinin "Göytürklər" dramını yazması tamamilə təbiiyə. Bunu nəzərdə tutan AMEA-nın müxbir üzvü N.Cəfərov yazırdı ki; "Bəxtiyar tarixə

müraciət edəndə hamı bilir ki, bu gündən danışır, mövzunu kənardan alanda hamı bilir ki, söhbət bu gündən gedir" (Cəfərov, 1998, s. 70).

Tədqiqat

Uzun illər ərzində türk tarixini, keçmişi araşdıran dramaturqun bu mövzuya müraciət etməsi türk xalqlarının müasir vəziyyəti və dünyada baş verən yeni coğrafi-siyasi və tarixi hadisələrlə bağlı olmuşdur. Bununla yanaşı, şairin bədii təxəyyülü ilə tarixi hadisələr özünəməxsus şəkildə vəhdətdə verilmiş, ideyanın açılmasında mühüm rol oynamışdır. Əlbəttə, burada B.Vahabzadə dramaturgiyası üçün səciyyəvi olan konfliktin dərinliyi, ictimai kolliziyaların toqquşması və bir-birinə zidd qütblərin ideya-məzmun baxımından bir-birini tamamlaması da diqqəti çəkir.

Tarixi faktlar əsasında yazılan "Özümüzü kəsən qılınc" əsərində tarixi şəxsiyyət olan Gur-Şadın timsalında Birinci Göytürk dövlətinin istiqlal mübarizəsi əks etdirilir. Əsərin əsasında tarixi fakt və şəxsiyyətlərin dayanması onu tarixi dram kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Təsədüfi deyil ki, tamaşa ilə bağlı resenziya yazan müəlliflərdən B. Nəbiyev, N.Cəfərov və b. pyesi tarixi dram olaraq təhlil edirlər. Tarixi mövzu B.Vahabzadənin sənətkarlıq qabiliyyətini bütün incəliyi ilə üzə çıxarır, bələd olduğu informasiyanı hansı bədii üsullarla əks etdirmək bacarığını nümayiş etdirir. Bu baxımdan müəllifin xüsusən türk tarixinə həsr etdiyi dramlarda bir möhtəşəmlik, qüdsiyyət və ucalıq duyulmaqdadır.

"Özümüzü kəsən qılınc" dramında iki konflikt mövcuddur: daxili və zəhəri konflikt. Hadisələrin və tarixi şəxsiyyətlərin bu iki ziddiyyət müstəvisində yanaşı verilməsi əsərin əhəmiyyətini bir qədər də artırır. Dramın əsas konfliktini hakimiyyətə keçən Qara xanla onun qardaşı oğlu və səltənətin varisi Dulu xan arasında gedən ziddiyyəti əks etdirir. Saray intriqaları, sui-qəsdlər, narazılıqlar da bu konflikt üzərində cərəyan edir. İkinci konflikt xətti isə vətəni sevənlərlə onu yadlara - Çinə satanlar arasında gedir. Gur-Şad, Mubi-Tərhan, Banu Çişək bir qütbü vətənpərvərliklə hakimiyyətə ehtirası, xeyirxahlıqla şəhər, eləcə də humanizm ideyaları ilə şəxsi mənafe arasındakı mübarizənin inikasıdır. Dramın müsbət qütbünü təşkil edən obrazlar içərsində Gur-Şad başlıca yer tutur. Görünür, elə buna görə də onu müəllif ideallarının ifadəçisi hesab etmək olar. Onun dediyi sözləri də dövlətçilik təfəkkürünün ifadəsi hesab etmək daha doğru olardı: "Mənim üçün dövlətin basında kimin durması vacib deyil. Dövlətin özü vacibdir!" (Vahabzadə, 1998, s. 76). Bununla Gur-Şad bir vətəndaş kimi sübut edir ki, onun üçün dövlətin mənafeyi şəxsi mənafeədən qat-qat üstündür.

Əsərdə təsvir olunur ki, Qara xan və İçgen xatun hakimiyyətə gəlmək üçün Çulo xaqanı zəhərləyib öldürür. Juan-juanlarla müharibədən qalibiyyətlə qayıdan Çulo xaqanın oğlu Gur-Şad atasının ölüm xəbərini eşidərkən qardaşı Dulu xanı

atasının qatillərini tapmamaqda və onlardan intiqam almamaqda günahlandırır. Qardaşlar arasındakı bu ziddiyyətdən istifadə edən İçgen xatun öz oğlunu hakimiyyətə gətirmək üçün müxtəlif hiylələrə əl ataraq hər iki qardaşın ölüm hökmünü verməyə nail olur. Daha sonra isə Dulu xan zindandan qaçırılaraq Çin ordusunun başında Ötükənə hücum edir. İki qardaşın bir-birinə qarşı ön cəbhədə dayanmaları konfliktin gərginliyini bir qədər də atırır. Gərgin döyüşlərdə Dulu xan qalib gəlir.

Dramaturq Dulu xanı mənəviyyatsız, vətəni satan, xain və xəyanətkar kimi təsvir etmişdir. Lakin hadisələrin sonuna doğru Dulu xan öz səhvini başa düşür və peşmançılıq hissi keçirir. Öz günahları yumağa çalışan Dulu xan xaqan qılıncını və hakimiyyəti Gur-Şadın oğluna verməyə məcbur olur. Dulu xanın gec də olsa, oyanan vicdanı həqiqəti deməyə imkan verir: “Atamdan sonra bu qılınca mən sahib olmalıydım. Amma bu qılinc özümüzü kəsməyə başladı. Cinayət yolu ilə ona əmim Qara xaqan sahib oldu. Mən də xəyanətlə bu qılincı onun əlindən aldım. Artıq bu cinayətlərə, xəyanətlərə son qoymaq üçün indi bu qılincin sahibi nə mən ola bilərəm, nə də mənim övladım. Çünki xəyanətlə əlimə keçən bu qılınca mən layiq deyiləmsə, mənim övladım da layiq ola bilməz” (Vahabzadə, 1998, s. 98).

Gur-Şad Göytürk dövlətinin istiqlalı uğrunda mübarizədə əsl qəhrəmanlıq nümunəsi göstərən bir qəhrəman kimi göstərilir. O, böhtana salınıb zindana düşsə də, təmiz adı ləkələnsə də, sevimli arvadı intihar etsə də, yenə məqsədindən dönmür, milliyyətçə çinli olan ögey anası və qardaşının xəyanəti nəticəsində məğlub olan Göytürk xaqanlığını yenidən ayağa qaldırır. O, əsirlikdə belə Göytürk xaqanlığının bu halına dözməyərək üsyan qaldırır və mübarizədə qalib gəlir. Əsərin sonunda Göytürk xaqanlığının qılincinin onun oğlu İltərişə verilməsi haqqın təntənəsi olduğu kimi, həm də dövlətin gələcək yüksəlişini ifadə edirdi. Dramın başqa bir personajı Mubi Torxan da vətəni sevməyi sevən bir insandır. Məhz bu səbəbdən Yan-Çunqa orduda tümənbaşı rütbəsi verilməsi təklifini rədd edərək “Anayasa”nın buna yol vermədiyini bildirir: “Mubi-Torxan-Onda məni eşit! Bu kitab bizim hamımızdan ucada durur. Çünki onu atalarımız yazıb. Hər sözünə özləri əməl edib, bizə də bu yolla getməyi tapşırıblar. Onlar bizə nəyi tövsiyə etdiklərini çox yaxşı biliblər. Biz nə Bumin, nə İstəmi, nə da onlardan sonra gələn ulu xaqanlardan çox bilmirik. Buna görə də bu kitabın bir bəndini belə dəyişməyə haqqımız yoxdur” (Vahabzadə, 1998, s. 101).

Dramın konfliktini və süjet xətti maraqlı intriqa üzərində qurulmuşdur, belə ki əsərdə baş verən hadisələr bir-birilə zəncirvari şəkildə əlaqələndirilmişdir. Əsərdəki şərti zaman və məkan uyğunluğu da ziddiyyətin bədii həllinə şərait yaratmışdır. İki hissə on iki şəkildən ibarət dramda müəllif tarixi olduğu kimi təsvir etmək meylindən uzaq olmuşdur. Ona görə də bəzi tarixi hadisələrin üst-üstə düşməməsi də görünür,

lakin dramaturq bunu ideyanı ifadə etmək, hadisələrin bədii təsir gücünü artırmaq üçün etmiş və eyni zamanda müasirlərinə bir ictimai-siyasi mesaj vermək istəmişdir. Yazıçı H.Abbaszadə əsərdəki bu ideyanı nəzərdə tutaraq yazırdı: “Çoxları bilmir ki, nə üçün əcdadlanımıza göytürklər deyirdilər. Mən bunu dəqiqləşdirməkdən ötrü bir mötəbər alim dostumla söhbət etdim. O dedi ki, qədim türklər islam dinini qəbul etməmişdən öncə Günəşə sitayiş edərdilər. Onlar hər gün dan söküləndə yığışib əllərini göyə qaldırıb Günəşin doğmasını ibadət eləyə-eləyə qarşılayır, axşamüstü günəş batanda onu mərasimlə yola salardılar. Buna görə də onlara göytürklər deyirdilər” (Abbaszadə, 1998).

Əsərdə xeyirxahlığı təmsil edən və müəllifin böyük məhəbbətlə yaratdığı obrazlardan biri Gur-Şaddır. Türk xalqının tarixi qəhrəmanlarından olan Gur-Şad bir obraz kimi türk xalqları ədəbiyyatında işlənmişdir. B.Vahabzadənin dramında isə obrazın yeni, orijinal təqdimi ilə qarşılaşırıq. O, Vətəni sevdiyi kimi, onun uğrunda ölümə də getməyə hazırdır. Mərdlik, cəsurluq onun əsas keyfiyyətləridir. Bununla dramaturq onu xalqın mənəvi və hərbi gücünü özündə birləşdirən bir obraz kimi yaratmışdır.

Dramın ikinci konflikt xətidəki şeytan-mələk mübarizəsi də maraqlıdır. Dramaturq mələyin fikirlərini poetik, şeytanın arzularını isə nəsr şəklində ifadə etmişdir. Mələyin xeyirxahlıq nəğməsi konfliktin ikinci xəttinə yeni ideya qatır və pyesin təsir gücünü daha da artırır. Bununla müəllif mələyi sanki poetik gözəllik səviyyəsinə qaldırmaq istəmişdir:

Mən istəmirəm yol aza, haqdan dönə insan,
Namus və şərəf mərtəbəsindən enə insan.
Mən istəyirəm uymaya şeytana bir anlıq,
Qulluq edə insafına, vicdanına insan (Cəfərov, 1998, s. 77).

B.Vahabzadənin “Özümüzü kəsən qılınç” dramının müasir oxucu və tamaşaçıya təsir imkanları çoxdur, ona görə ki tarixi şərait arasında müəyyən yaxınlıqlar vardır. Burada indi olduğu kimi, türk dövlət adamları və dövlətçiliyi, eləcə də dövlətçiliyin qorunması məsələlərindən danışılır. Aydınır ki, sovet dövründə nəinki tarixi hadisələrdən yazmaq, həm də dövlətçilik problemlərini bədii əsərin süjetinə gətirmək mümkünsüz idi. Bu cəhətdən “Özümüzü kəsən qılınç” dramı oxucuya həm də dövlətçilik təfəkkürü aşlamış olur. Dramda təsvir olunan qəhrəmanların qədim türk aristokratiyasına mənsub olması və atacaqları addımlarda son nəticədə dövləti və dövlətçiliyi düşünmələri, əslində çağdaş dövrün reallıqlarına işarə kimi səslənir. Dramda özümüzü kəsən qılınçın müəyyənləşdirilməsi ilə müəllif

milli psixologiyamızdakı neqativ halları göstərmək istəmişdir. Dramaturq türk xalqının tarixin müxtəlif dövrlərində, hər hansı bir tarixi şəraitdə atdığı addımları, verdiyi qərarları təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də onun mənəviyyatını əks etdirməyə çalışır. Dramaturq bununla türk insanında olan qəhrəmanlıq ruhu ilə yanaşı, dövlətçilik təfəkkürünün formalaşdığını da göstərir.

“Özümüzü kəsən qılınc”ın mövzusu tarixdən götürülsə də, ideyası bu günümüzə tamamilə səsləşir və əslində əsərin əhəmiyyəti də məhz bundan ibarətdir. Çünki son onilliklərdə Azərbaycanın başına gələn fəlakətlər ona yenidən tarixinə baxmaq, tarixini dərk etmək və gələcəyə baxmaq zərurəti yaratdı. Torpaqlarımızın işğalı, yerli əhalinin doğma yurdlarından didərgin düşməsi və s. millətin nicat yolunu axtarmasına, eləcə də səfərbər olmasına imkan yaratmış oldu. Belə bir vaxtda çağdaş problemlərin keçmişin rakursunda axtarılması dünənlə bu günün vəhdətini yaratmışdır. Tədqiqatçı Aydın Dadaşov bu vəhdəti dramın janr spesifikasiyasında axtararaq yazır: “Pyesdə təsvir olunan hadisələr və şəxsiyyətlər elə dəqiq olmasa da, konkret zaman, məkan şəraiti əsas götürülməsə də, keçmişin problemlərini bu günün prizmasından təhlil etməklə əbədi problemlərin, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin müasir dövrdə mövcudluğu əsas götürülür. Sübhəsiz ki, qəhrəmanların adları, libasları və təqdim olunan aparıcı vəziyyətlər, münasibətlər tamaşaçıya arxaik görünsə də, insan münasibətlərinin formasına müəllif baxışı müasir əxlaqi funksiya daşıyır” (Dadaşov, 1999, s. 178).

Fikrimizcə, “Özümüzü kəsən qılınc” əsərinin uğurlu səhnə taleyi əsərin ideyasının bu günə səsləşməsindən irəli gəlirdi. Dramaturq burada tarixi gerçəkliyi müasirliklə uzlaşdırmaq üçün tarixi prinsipləri pozmur, estetik qayə ilə tarixi prinsiplər bir-birini tamamlayır. Beləliklə, tarixi mövzu B.Vahabzadə bədii düşüncəsində yeni bir həyat qazanır. Bu cəhəti nəzərdə tutan prof. N.Cəfərovun yazdığı kimi: “Bəxtiyar Vahabzadə tarixi öz əsərində dəyişmədən, onun harmoniyasını pozmadan, öz məqsədinə tabe etmədən canlandırırmışdır. Müəllifin bu cür hərəkət etməsi, fikrimcə, onun ideya-estetik prinsiplərindən irəli gəlir və tarixə münasibətin məhz metodologiyasını müəyyən edir” (Cafarov, 20002, s. 301).

Akademik B.Nəbiyev isə dram əsərinin uğurunun obrazların tipikləşdirilməsi və hər bir obrazın tipik səciyyəsinin bədii dillə çatdırılmasında görərək yazırdı: “Obrazların hər biri öz yaşına, təcrübəsinə, cəmiyyətdəki mövqeyinə, psixikasına uyğun əda ilə, lakin onların hamısı ana dilimizin axar-baxarı müstəvisində bir-birilə ünsiyyətdə olurlar. Obrazların bir çoxunun, o cümlədən də Mubi-Tərhanın dilindən tez-tez səslənən müdrik mülahizələr aforizm təsiri bağışlayır” (Nəbiyev, 2002, s. 290).

B.Vahabzadənin "Dar ağacı" pyesi əslində sovet dövründə yazılmışdır. Dramaturq onu 1971-78-ci illərdə yazsa da, 1999-2000-ci illərdə yenidən əsərə

qayıtmış, onu yenidən işləmişdir. Müəllifin bununla bağlı yazdığı etirafı da göstərir ki, "Dar ağacı" yeni bir əsər halına gəlmişdir. "Pyeslər"də müəllif əsərin yenidən işlənməsi zərurəti haqqında bunları yazır: "Dar ağacı" pyesində dramaturji konflikt, obrazların bütövlüyü məni bir müəllif kimi razı salsa da, müsbət obrazların islama qarşı durması, ona qarşı atəşpərətliyin qoyulması, Çılgının məscidi yandırması məni illərlə narahat edirdi" (Vahabzadə, 2001, s. 3).

B.Vahabzadə dramaturgiyasında sovet dövründə deyə bilmədiyi tarixi həqiqətlərə yenidən baxmaq ehtiyacı duymuşdur. C.Cabbarlının "Od gəlini" əsərində zahirən sovet ideologiyası mövqeyindən təsviri görünür dramaturqu müəyyən qədər narahat etmişdi. Pyesin "Cəfər Cabbarlının əziz xatirəsinə" ithafı ilə başlanması da məhz bundan irəli gəlirdi. C.Cabbarlı pyesdə prototipi Babək olan Elxanı qardaşı Aqşinlə qarşılaşdırır. Halbuki, tarixdə Afşin Babəkin qardaşı yox, Xilafətin məşhur sərkərdəsi, Xürrəmilərə qarşı vuruşan ərəb ordusunun baş komandanı olmuşdur. Görünür bunun dramaturji-estetik mənası vardır, müəllif drammatizmi bir qədər də dərinləşdirməyə çalışmışdır. Bununla yazıçı göstərmək istəmişdir ki, ideoloji təfriqə o qədər güclüdür ki, qardaşı qardaşla üz-üzə qoyur.

"Göytürklər" əsərində olduğu kimi, dramaturq "Dar ağacı" pyesinin mərkəzinə də hökmdar və xalq taleyi problemini qoymuşdur. Görünür ki, bu problem müəllifi çox düşündürmüşdür. Diqqət çəkən başqa bir məqam isə bu əsərin də Azərbaycan xalqının azadlığından bəhs etməsi idi. Babəkin ərəb istilasına qarşı mübarizəsi, həm də xalqın müstəqillik uğrunda mübarizəsi kimi mənalandırıla bilər. Çünki o, xalqın, Vətənin azadlığı və müqəddəratı uğrunda canından keçir, qardaş xəyanəti nəticəsində dar ağacına gətirilir. Tədqiqatçı M. Ağayevanın yazdığı kimi: "Azərbaycanın azadlığı naminə rəşadət və şücaətlə çarpışan Babək dünyasını dəyişsə də, qeyb olmur. O, Aqşini hər addımda təqib edir, onun hərəkətlərinin ittihamçısına çevrilirdi, onun ruhu ölkə üzərində gəzir, xüsusən xəyanətkar padşahın – Aqşinin azgınlıqlarını açıq-qəhqəhələrlə, nifrətlə müşayiət edirdi" (Ağayeva, 2013, s.108).

B.Vahabzadənin "Dar ağacı" pyesinin qayəsi tarixdən gələn həqiqətlərə səs vermək, mənəvi saflığa çağışdı. Müəllif pyesdə Aqşinin edamı ilə xalqda xəyanət edənlərin bir gün məhşər ayağına, dar ağacına çəkiləcəyinə əminlik yaratmış olur.

Nəticə

B.Vahabzadənin dramları fəlsəfi fikrin şeiyyəti, kəskin ziddiyyəti və güclü xarakterləri, tarixi obrazları və ibrətli aforizmləri ilə yadda qalan klassik sənət nümunələridir. Bu əsərlər siyasi-ideoloji dəyişmələrlə dolu olan bir əsr içərisində zamanın sınağından çıxaraq günümüzə gəlib çatmışdır. Müəllif XX əsrin çox dinamik və dəyişkən dönməsində yaşayıb yaratdığı üçün siyasi-ideoloji baxışların təzyiqi və

təqibi ilə üzləşmişdir. B.Vahabzadənin yaradıcılıq aləmi öz dövründən başlayaraq günümüzdə qədər ədəbi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Demək lazımdır ki, elə bir filoloq, ədəbiyyatşünas olmamışdır ki, B.Vahabzadə yaradıcılığına müraciət etməsin, onun haqqında yazmamış olsun.

B.Vahabzadənin bədii irsi janr əlvanlığı baxımından ədəbiyyat tariximizdə yeni hadisə olduğu kimi, dramaturgiyası da milli teatr tariximizdə də yeni bir mərhələ təşkil edir. O, milli dramaturgiyamızı və teatrımızı fəlsəfi dram, mənzum dram, tarixi qəhrəmanlıq dramı kimi müxtəlif üslublarla zənginləşdirmişdir. B.Vahabzadənin türk tarixini canlandıran dram əsərləri həm milli, həm də ümumbəşəri həqiqətləri yüksək bədii sənətkarlıqla əks etdirdiyi üçün bu gün üçün də müasir və aktual sayılır.

Ədəbiyyat

1. Abbaszadə H. Türk özinə qayıdanda. "Ədəbiyyat qəzeti", 1998, 24 aprel
2. Ağayeva M. Bəxtiyar Vahabzadə pyeslərinin səhnə taleyi. Bakı, 2013
3. Cəfərov N. Bir tamaşa haqqında bir neçə söz, "Türk dünyasının Bəxtiyarı", Bakı, 2002
4. Cəfərov N. Bəxtiyar Vahabzadə Bakı, 1998
5. Dadaşov A. Göytürklərin draması. "Azərbaycan" jurnalı, 1999, №5
6. Qarayev Y., Salmanov Ş. Poeziyanın kamilliyi, Bakı, 1985
7. Nəbiyev B. Özlümüzü kəsən qılinc. "Türk dünyasının Bəxtiyarı", Bakı, 2002
8. Vahabzadə B. Özümüzü kəsən qılinc ("Göytürklər"), "Azərbaycan", 1998, №7
9. Vahabzadə B. Pyeslər. Bakı, 2001
10. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri . Bakı, 2004, 12 cildə, 1 c., 328 s.
11. Vahabzadə B. Yanan da mən, yaman da mən. Bakı, 1995
12. Erdem. Atatürk Kültür Merkezi Dergisinin özel sayı. 2010. Sayı 57.
13. Karaman E. Bahtiyar Vahabzadenin eserlerinde Karabağ. Türk dünyası Dil ve Edebiyyat Dergisi. Erzurum. 2006, sayı 30, s. 111-118.

Daxil oldu: 02.05.2025

Qəbul edildi: 08.07.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/145-151>

Püstə Əhmədova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0005-7857-4359>

pusteehmedova@yahoo.com

Azərbaycan nağıllarında xalq hikməti və mənəvi dəyərlər

Xülasə

Nağıllar hər bir xalqın düşüncə tərzini, həyat fəlsəfəsini, əxlaqi və mənəvi dəyərlərini əks etdirən şifahi xalq ədəbiyyatının ən zəngin və qədim janrlarından biridir. Azərbaycan xalq nağılları əsrlər boyu formalaşmış, xalqın dünyagörüşünü, sosial münasibətlərə və insan xarakterinə dair düşüncələrini özündə əks etdirmişdir. Bu nağıllarda ədalət, mərhəmət, zəka, cəsarət, dostluq, xeyirxahlıq və zəhmətsevərlik kimi dəyərlər tərənnüm olunur. Bu nağıllar insana əxlaqi tərbiyə vermək, onun həyat yolunu işıqlandırmaq və gələcək nəsillərə milli-mənəvi dəyərləri ötürmək missiyasını yerinə yetirir. Azərbaycan nağılları xalqın müdrikliyinin, mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin və həyat təcrübəsinin ən zəngin ifadə vasitələrindən biridir. Məqalədə Azərbaycan nağılları janr baxımından üç əsas qrupa – sehrli nağıllar, məişət nağılları və heyvanlar haqqında nağıllara bölünərək təhlil edilir. Bu nağıllarda təsvir edilən qəhrəmanlar – igid cavanlar, hikmətli qocalar, zalım hökmdarlar, cadugərlər, sehrli varlıqlar, xeyirxah və məkrli personajlar xalqın mifik dünyagörüşünün ifadəsidir. Xüsusilə qəhrəmanın müxtəlif sınaqlardan keçərək kamilləşməsi, onun müdrik məsləhətçilərdən, sehrli vasitələrdən istifadə edərək çətinlikləri aşması, nəticədə ədalətin zəfər çalması motivləri geniş şəkildə araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan nağıllarının təkcə folklor nümunəsi kimi deyil, həm də xalqın mənəvi dəyərlərinin, əxlaq normalarının, etik qaydalarının daşıyıcısı kimi təqdim olunmasını göstərməkdir. Burada nağılların uşaqların tərbiyəsində, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşmasında, milli kimlik və vətənpərvərlik şüurunun inkişafında oynadığı mühüm rol vurğulanır. Azərbaycan nağıllarının müasir dövrdə tədqiqi və təbliği məsələlərinə də toxunulur, onların yazılı və şifahi ədəbiyyatda, təhsil və tərbiyə sistemində istifadəsi üzərində dayanılır.

Açar sözlər: *Azərbaycan nağılları, mənəvi dəyərlər, qəhrəmanlıq, vətən sevgisi, folklor*

Pusta Ahmadova

Nakhchivan State University

Doctor of philological sciences

[https://orcid.org/ 0009-0005-7857-4359](https://orcid.org/0009-0005-7857-4359)

pusteehmedova@yahoo.com

Folk wisdom and spiritual values in azerbaijan tales

Abstract

Tales are one of the oldest and most ancient genres of oral folk literature that reflect the way of thinking, life philosophy, moral and spiritual values of each nation. Azerbaijani folk tales have been formed for centuries and have reflected the people's outlook, thoughts on social relations and human character. In these tales, values such as justice, mercy, intelligence, courage, friendship, kindness and diligence are brought up. These tales fulfill the mission of providing moral education to a person, illuminating his life path and passing on national and moral values to future generations. Azerbaijani fairy tales are one of the most important roles of people's wisdom, moral values and life experience. In the article, Azerbaijani fairy tales are divided into three main groups in terms of genre - magical tales, household tales and tales about animals. Heroes depicted in fairy tales - brave young men, wise old men, tyrannical rulers, witches, magical beings, benevolent and cunning characters - are an expression of the mythical outlook of the people. In particular, the motives of the hero's improvement through various trials, his overcoming difficulties using wise advisors and magical means, and the triumph of justice as a result are widely explored. The main goal of the research is to show that Azerbaijani fairy tales are presented not only as examples of folklore, but also as carriers of moral values, moral norms, and ethical rules of the people. Here, the important role played by fairy tales in the education of children, in the formation of their spiritual and moral qualities, and in the development of national identity and patriotism is emphasized. The issues of research and promotion of Azerbaijani fairy tales in modern times are also touched upon, and their use in written and oral literature, education and training system is emphasized.

Key words: *Azerbaijani tales, moral values, heroism, love of country, folklore*

Giriş

Babalarımızın, nənələrimizin bizə ötürdüyü ortaq milli sərvət olan nağılar uşaqların düzgün inkişafında, onların tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Bu zəngin folklor nümunələrinin uşaqlara təsiri heç nə ilə müqayisə oluna bilməz. Çünki

Azərbaycan nağılları xalqımızın mənəvi dünyagörüşünü, həyat fəlsəfəsini və tərbiyə prinsiplərini əks etdirən zəngin folklor nümunələridir. Bu nağıllar əsrlər boyu şifahi şəkildə nəsil-dən-nəslə ötürülmüş, xalqın dünyagörüşünü, arzularını və həyat fəlsəfəsini əks etdirmişdir. Azərbaycan folklorunun öyrənilməsində nağıllar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki xalqın yaratdığı nağılların əsasını təşkil edən miflər, mif süjetləri, ritual xarakterli mərasimlər, etiqadlar, adətlər və s. onların ulu babalarının – oğuzların yaratdığı mifoloji dünya modeli əsasında əmələ gəlmişdir (Əliyev, 2014, s.35).

Tədqiqat

Nağıllar vasitəsilə insanlar, yalnız qəhrəmanların macəralarını deyil, həm də həyatın əsas prinsiplərini, yaxşı ilə pisin mübarizəsini, ədalət, mərhəmət, dürüstlük kimi vacib dəyərləri öyrənirlər (Şamil, 2015. s. 31). Azərbaycanda nağıllar illər boyu şifahi şəkildə nəsil-dən-nəslə ötürülmüş və XX əsrin ortalarında yazılı şəkildə qeydə alınmışdır. Nağıllarda doğruluq, ədalət, mərhəmət və sədaqət kimi keyfiyyətlər yüksək qiymətləndirilir. Azərbaycan nağılları məzmununa və süjet xəttinə görə müxtəlif janrlara bölünür:

Sehrli nağıllar: Bu nağıllarda sehrli obyektlər, məxluqlar və hadisələr ön plandadır.

Məişət nağılları: Gündəlik həyat və ailə münasibətləri ilə bağlı hekayələrdən ibarətdir.

Heyvanlar haqqında nağıllar: Heyvanların danışdığı və insanlara dərs verdiyi nağıllardır.

Tarixi nağıllar: Keçmişdə baş vermiş hadisələrə əsaslanan və xalqın tarixi yaddaşını əks etdirən nağıllardır.

Azərbaycan sehrli nağılları, zəngin mədəniyyətin bir hissəsi olaraq, özünəməxsus xüsusiyyətlərə və dərin mənalara malikdir. Bu nağıllarda həm xalqın əxlaq prinsipləri, həm də təbiət və ruhani aləmlə bağlı inanclar əks olunur. Bu nağıllar da tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə seçilir. “Pərilər padşahının əhdi”, “Tapdıq”, “Məlikməmməd” və s. sehrli Azərbaycan nağıllarıdır. Həmin nağıllarda peri, padişahların sehrli qızları, cadugərlər və cinlər yer alır. Bu varlıqlar nağıl qəhrəmanlarına müxtəlif vəziyyətlərdə kömək edir və ya onları sındırır. Azərbaycan sehrli nağılları çox vaxt təvazökarlıq, dostluq, sadıqlıq və əməksevərlik kimi dəyərləri tərənnüm edir. Bu nağıllarda nağıl qəhrəmanları, şər qüvvələr, qorxunc varlıqlar – əjdahalar, divlər, təpəgözlər və s. vardır. Qədim miflərdə də mədəni qəhrəmanlar və sadaladığımız mənfi obrazlar vardır. Mif və nağıl qəhrəmanları isə bu şər qüvvələrə, qorxunc varlıqlara qarşı mübarizə aparır, nəticədə onlara qalib gəlir və mövcud məkan və zaman daxilində kosmik nizamı bərpa edirlər.

https://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2009_203j.pdf

“Məlikməmməd” nağılında qəhrəmanın çətinliklərə baxmayaraq, cəsarətli və ədalətli olması onun uğur qazanmasına səbəb olur. Həmçinin, bu nağıllar uşaqlara əzm, qəhrəmanlıq və mübarizə ruhunu da aşılayır.

“Biri vardı, biri yoxdu” möcüzəsi əsrlərdən-əslərə, nəsillərdən-nəsillərə keçmiş, dildən- dilə, yaddaşdan-yaddaşa köçə-köçə milyon-milyon insan ömrünü yaşayaraq bu günümüzədək gəlib çatmışdır. Məişət nağılları da geniş mənada həyatın gündəlik təfərrüatlarını və cəmiyyətin həyat tərzini əks etdirən xalq ədəbiyyatının əsas janrlarından biridir. Məişət nağıllarının əsas qəhrəmanları şah, keçəl, qarı, yetim, muzdur, nökər, ilxıçı, çoban, bir-birini çox sevən bacı-qardaş, üç bacı, kəndli və s. kimi nümayəndələr olur. Folklorşünas P.Əfəndiyev haqlı olaraq qeyd edir ki, nağılların əvvəlində onlar gücsüz, bacarıqsız kimi təsvir olunur. Sonra sanki bunlar yeni fiziki və əqli qüvvə kəsb edir, bütün maneə və tilsimlərə qələbə çalaraq bacarıqlı, ağıllı, ədalətli insan, hətta tədbirli hökmdar dərəcəsinə qədər yüksəlirlər (Əfəndiyev, 1981, s. 20.) Bu nağıllar adətən real həyatda mümkün olan hadisələri və münasibətləri dramatik və mübaliğəli şəkildə təqdim edir. Məişət nağılları sehrli və heyvanlar haqqında nağıllarla müqayisədə, əsasən, məişət problemlərinə daha yaxındır. Digər nağıllardan fərqli olaraq burada uydurma təsəvvür olunan hadisələrin adi düşüncə normalarına uyğun gəlməsi əsasdır. Məişət nağıllarının mövzusunda olduğu kimi mənşəyi də fərqlidir. Xalqın əxlaqi görüşləri, ədalətli hökmdar haqqında təsəvvürlər bu nağılların məzmununu müəyyənləşdirir. Məişət nağılları sadə insan həyatının təbiətini, onun qarşılaşdığı çətinlikləri və gündəlik həyatda qarşılaşdığı problemləri izah edərək, sosial təbəqələr, ailə münasibətləri, ailə içi rol bölgüsü və ənənələr barədə dərin biliklər verir. Məişət nağıllarının xalq ədəbiyyatında çox mühüm yeri vardır. Bu nağıllar həm öz dövrünün sosial və mədəni həyatını, həm də zamanla dəyişən sosial münasibətləri əks etdirir. Məişət nağılları çox vaxt bir cəmiyyətin həyatını, insanların dünyagörüşünü və sosial həyatını tədqiq etmək üçün faydalı bir qaynaq ola bilər. Bu nağıllar sosial təhlilin bir vasitəsi olaraq da istifadə edilə bilər, çünki onlar adətən müəyyən bir dövrün və cəmiyyətin düşüncə tərzini, dəyərlərini və münasibətlərini əks etdirir (Cavad, 2012, s.103). “Gülsüm və Həsən”, “Yalançı Tacir” və s məişət nağıllarıdır.

Heyvanlar haqqında nağıllar, xüsusilə uşaq ədəbiyyatında geniş yayılmış və çox mühüm tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. M. Təhmasibin dediyi kimi, heyvanlar haqqında nağıllar ən qədim nağıllardır. Qədim insanlar bəzi heyvanları ecəzkar varlıq kimi müqəddəsləşdirirdilər. Heyvanlara aid olan nağılların içərisində böyük bir qismini alleqorik nağıllar təşkil edir. Azərbaycan nağıllarının çoxunda buna rast gəlmək olur. “Tülkü, tülkü, tünbəki”, “Çəyirtkə və Qarışqa”, “Şir və Siçan”, “Tülkü və qurd”, Göyçək Fatma”, “Ovçu Pirim”, Şəngilim, Şüngülüm, Məngülüm” və s.

heyvanlar haqqında nağıllara nümunədir.

Heyvanlar adətən, nağıllarda insan xüsusiyyətlərini təmsil edən və ya insanları təqlid edən obrazlar kimi təqdim olunur. Bu yolla həmin nağıllar uşaqlara dərin həyat dərsləri verir. Hər bir heyvanın davranışı onun daxili xüsusiyyətlərini, məqsəd və niyyətlərini, həmçinin düzgün və ya yanlış davranışını təmsil edir. Məsələn, çox vaxt bir heyvanın hiyləgərliyi, başqasını aldadaraq öz məqsədinə çatması tənqid edilir, yaxşılıq, dürüstlük və əməksevərlik isə müsbət qiymətləndirilir. Uşaqlar, heyvanların davranışlarını izləyərək, doğru və yanlış arasındakı fərqi daha asan başa düşə bilirlər.

“Tülkü, tülkü, tünbəki” nağılında tamahı üzündən quyuya düşən tülkü və digər heyvanlar haqqında danışılır. Burada tülkünün hiyləgərliyi ilə digər heyvanları aldatmağı uşaqlara tamaha qurban getməməyi öyrədir (Nəbiyev, 2009, s.35)..

Bir çox nağıllarında isə heyvanlar bir-birinə kömək edir, birgə çalışaraq məqsədlərinə çatırlar. Bu, uşaqlara həmrəylik, dostluq və başqalarına kömək etmənin vacibliyini öyrədir. Dostluq mövzusu uşaqların sosial inkişafında mühüm rol oynayır, çünki onlar nağıllarda hər bir heyvanın özünə uyğun rolunu taparaq komanda şəklində işləməyi və qarşılıqlı anlaşma yaratmağı öyrənirlər.

Tarixi nağıllarda isə xalqın və ya qəhrəmanların tarixdəki, mübarizələri, fədakarlıqları və əldə etdikləri nailiyyətlər izah olunur. “Baftacı və Şah Abbas”, “Soltan İbrahim”, “Şah oğlu Bəhrəm”, “Şirvan qazisi” və s. tarixi nağıllara nümunədir. Bu nağılların əsas xüsusiyyəti keçmiş dövrün tarixi hadisələrini, insanların həyatından və mübarizələrindən ilham alaraq gənclərə müsbət əxlaqi dəyərləri aşılamaqdır. Tarixi nağılların tərbiyəvi əhəmiyyəti, onların tarixə və mədəniyyətə olan hörməti artırması, uşaqlara tarix boyu xalqın apardığı mübarizələri, böyüklərin həyatdan çıxardığı dərsləri, habelə cəmiyyətin üzləşdiyi çətinliklər qarşısında doğru davranış yollarını göstərməsidir. Keçmişin böyük şəxsiyyətləri və onların mübarizələri tarixi nağıllar vasitəsilə əyani şəkildə göstərilir (Əliyev, 2006, s.12). Məsələn, Azərbaycanda tarixdəki böyük şəxsiyyətlər və qəhrəmanlar haqqında danışan nağıllar uşaqlara həm vətənpərvərlik, həm də tarixi dəyərlərə hörmət hissi aşılayır. Bu nağıllarda igidlik və vətənə bağlılıq önəmli yer tutur.

Hər bir xalq öz mədəniyyətinin, əxlaqının, təfəkkürünün, dünyagörüşünün, həyat tərzinin, bütövlükdə etnik mədəniyyətinin özünəməxsusluğu ilə böyükdür. Xalqın bir xalq kimi mövcudluğu bu etnik mədəniyyətin mövcudluğundan asılıdır. Etnik mədəni dəyərlərin ölməsi xalqın tarix səhnəsindən çıxması ilə nəticələnir. Tarixdən məlum olan bir çox xalqların assimilyasiyası məhz sözügedən dəyərlərin itirilməsi ilə bağlı olmuşdur (Cəfərzadə, 1982. s. 16).

Abdulla Şaiq, Milvarid Dilbazi, Mikayıl Müşfiq və başqaları xalq nağıllarından yaradıcı şəkildə istifadə edərək uşaqlar üçün əsərlər yazmışlar. Bu gün

təssüf ki, nağılların uşaqların tərbiyəsindəki rolu azalır. Bunun əsas səbəblərindən biri də texnologiyanın təsiridir. Uşaqlar daha çox cizgi filmlərinə və video oyunlara üstünlük verirlər. Buna müasir ailə modelinin dəyişməsi də təsir edir. Çünki bəzi valideynlər nağıl danışmaq əvəzinə, uşaqları ekrana yönəldirlər. Milli dəyərlərin məzmunu üzrə tədqiqatdan məlum olur ki, Azərbaycan xalqının ən yüksək qiymət verdiyi dəyərlərdən biri məhz insan amili ilə bağlıdır (Təhmasib. 2004, s.17). Lakin müasir dövrdə texnologiyanın inkişafı və informasiya bolluğu fonunda nağılların tərbiyəvi əhəmiyyəti kölgədə qalır. Nağılların dərin mənəvi və etik dəyərləri özündə daşıyan bir çox funksiyası var. Bu məqalədə Azərbaycan nağıllarının tərbiyəvi funksiyalarını problematik aspektdə təhlil etməyə cəhd edilmişdir.

Nəticə

Azərbaycan nağıllarında hər zaman ədalət, mərhəmət, dürüstlük, ailə dəyərləri kimi universal dəyərlər tərənnüm edilir. Müasir dövrdə də nağıllar, əxlaqi tərbiyə vasitəsi kimi istifadə olunaraq, nəsil-dən-nəsilə ötürülməli və qorunub saxlanılmalıdır. Ona görə də evdə, təhsil ocaqlarında folklor nümunələri olan nağılların uşaqlara aşılması və sevdirlməsi üçün daim iş aparılmalı, bu nümunələr uşaqlara öyrədilməlidir. Nağıllar bu gün də cəmiyyətin mədəni və mənəvi həyatında mühüm yer tutur. Onlar təkcə uşaqlar üçün deyil, böyüklər üçün də həyat dərsləri verir. Müasir dünyada texnologiya və yeni media vasitəsilə nağılların yayılması onların əhəmiyyətini daha da artırır. Bu, xalqın mədəni irsinin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005
2. Cavad, Ə. (1990). Azərbaycan folklorunda əxlaqi dəyərlər. Bakı 2012
3. Əzizə Cəfərzadə. Anamın nağılları. — Bakı. Gənclik, 1982
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981, 403 s.
5. Əliyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (Müasir aktual problemlər). - Bakı: 2014
6. Əliyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XX cild. Bakı, Səda, 2006.
7. Nəbiyev Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı 2009
8. Şamil, Ə. (2015). Mədəniyyət və əxlaq: Folklor kontekstində. Bakı 2015
9. Təhmasib, M. (2005). Azərbaycan xalq nağılları. Bakı 2004
10. https://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2009_203j.pdf
11. <https://www.nagillar.az/article/>

12. https://az.wikisource.org/wiki/Kateqoriya:Az%C9%99rbaycan_na%C4%9F%C4%B1llar%C4%B
13. https://www.nagillar.az/info/azerbaycan_nagillari_haqqinda.html
14. <https://anl.az/down/meqale/tezadlar/2015/fevral/418183.htm>
15. <https://portal.azertag.az/az/encyclopedia/post/14779>
16. <https://anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2017/avqust/553769.htm>

Daxil oldu: 11.05.2025

Qəbul edildi: 11.07.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/152-160>

Ислам Агакеримов

Бакинского Славянского Университета

Доктор философии по филологии, доцент

<https://orcid.org/0009-0001-0064-1233>

agakerimov54@mail.ru

О Проблема Передачи Собственных Имен

(Некоторые суждения о воспроизведении собственных имен на переводящем языке)

Резюме

В данном материале рассматривается передача значений собственных имен, включая «говорящие имена», в переводящем языке как одна из актуальных проблем художественного перевода. В процессе анализа также рассматриваются некоторые переводческие затруднения, связанные с расхождениями лексико-грамматических и экстралингвистических закономерностей исходного и переводящего языков. Автор исследования подробно останавливается на вопросе переводческой компетентности, проявлявшейся в процессе воссоздания на втором языке названия произведения, которое имеет идентичное идейное содержание с именем художественного персонажа, являющегося носителем авторской концепции, и особо подчеркивает фактор о необходимости учета контекста при воспроизведении на втором языке значения собственных имен. При этом подчеркивается, что понятие контекст с точки зрения современного переводоведения подразумевает и узкий, и широкий контексты. Исходя из закономерностей художественного перевода, особое внимание уделяется значению фоновых знаний. Именно с этой целью на достаточно широком фактическом материале, демонстрируется важнейшая роль национально-культурных факторов, заключенных в семантике собственных имен, которая является серьезным препятствием полноценной передаче ее на второй язык. В аспекте сравнительно-сопоставительного анализа в качестве практических примеров используются образцы переводов различных жанров с азербайджанского языка на иностранные и наоборот. Здесь также учитываются характерные особенности прозаических и стихотворных текстов, что позволяет более глубоко анализировать сложности перевода и соответствие смысловых и

стилистических нюансов при переводе с азербайджанского языка на иностранные и обратно. В процессе исследования для наглядности рассматриваются как оригинальные, так и переводческие версии литературно-художественных и фольклорных произведений. К первым примерам относятся переводы произведений таких авторов, как А.Мицкевич, А.П.Чехов, С.Моэм, Дж.Мамедкулизаде, М.Ибрагимов, Ч.Гусейнов и другие. Ко второй группе текстов относятся оригинальные и переводческие версии произведений различных жанров народнопоэтического творчества. В ходе анализа выдвинутые нами критические замечания обосновываются теоретическими положениями известных зарубежных и отечественных учёных. Суммируя имеющиеся научно-практические результаты, можно отметить, что вопрос передачи собственных имён на переводящий язык, к сожалению, рассматривается довольно скупо, поверхностно, а порой даже противоречиво. Наблюдения показывают, что одни специалисты относят собственные имена к безэквивалентной лексике, тогда как другие считают их полностью совпадающими в исходном и переводящем языках. Следует отметить, что в этом направлении остаются и другие нерешённые противоречия, которые требуют дальнейшего изучения. Таким образом, приведённые в статье разнообразные примеры наглядно демонстрируют актуальность исследуемой проблемы.

Ключевые слова: имя, перевод, концепция, идея, содержание

Islam Agakerimov
Baku Slavic University
Doctor of philosophy in philology, Associate Professor
<https://orcid.org/0009-0001-0064-1233>
agakerimov54@mail.ru

On The Issue Of Trasnmitting Proper Names (Some Observations on the Reproduction of Proper Names in the Target Language)

Abstract

This material focuses on the transfer of meanings of proper names, including "talking names," into the target language, as one of the pressing issues in literary translation. The analysis also addresses translation difficulties arising from discrepancies in lexical-grammatical and extra linguistic patterns between the source and target languages. This study emphasizes the issue of translation competence, particularly in

reproducing the title of a work in the second language that reflects the same conceptual content as the name of a literary character, acting as the carrier of the author's concept. The article especially highlights the need to account for context when reproducing the meaning of proper names in the target language. The concept of context, from the perspective of contemporary translation studies, includes both narrow and broad contexts. Based on the principles of literary translation, the study pays particular attention to the importance of background knowledge. Through a broad factual analysis, the study demonstrates the role of national and cultural factors embedded in the semantics of proper names, which presents a serious obstacle to their full transmission into another language. The comparative-contrastive analysis provides practical examples of diverse translations across various genres from Azerbaijani to foreign languages and vice versa. The analysis also considers the distinctive features of prose and poetry. The study examines both translated and original versions of literary-artistic and folklore works for better clarity. Among the first examples are translations of works by authors such as A. Mickiewicz, A.P. Chekhov, S. Moan, J. Mamedkulizade, M. Ibrahimov, Ch. Guseynov, and others. The second group includes original and translated versions of different genres of folk poetry. The critical remarks made during the analysis are substantiated by theoretical positions from well-known foreign and domestic scholars. These diverse examples clearly demonstrate the relevance of the issue being investigated, offering a deeper understanding of the challenges faced in literary translation. The study emphasizes how crucial it is for translators to understand both linguistic and cultural factors in preserving the essence of the original text while adapting it to the target language and culture.

Key words: *neym , translate, konsepsiya, idea, contents.*

Введение

Одной из актуальных проблем художественного перевода является воспроизведение на втором языке собственных имен и «говорящих имен» персонажей. Как известно, на сегодняшний день во всех теоретических источниках по переводу о передаче собственных имен на переводящий язык говорится достаточно кратко и расплывчато, порою даже противоречиво. Одни специалисты эти слова относят к числу безэквивалентной лексики, другие называют их полностью совпадающими словами в исходном и переводящем языках. Надо сказать, что в этом направлении подобные противоречия еще неисчерпываются. Они (противоречия – И.А.) охватывают сравнительно широкий ареал, который нуждается в обстоятельном обсуждении.

При этом подавляющее большинство специалистов сходится в том, что

«имена не переводятся». И это естественно, ведь каждый народ вкладывает в понятие имени нечто специфическое, неповторимое, даже традиционное. Не для кого не секрет, что каждый родитель с наречением своего ребенка любимым именем, хочет в нем видеть или во всяком случае, возлагает надежду в осуществлении своей мечты, желания о своем чаде: Дашдемир (крепкий, здоровый), Сардар (лидер), Расул (посланник Бога), Сона (красавица), Надежда, Ратмир, Богдан... Иначе говоря, любое имя имеет свою этимологию или толкование, хотя на это не всегда обращают внимание. Однако следует заметить, что коннотация этих слов для перевода имеет первостепенное значение. Как известно, определенное количество из них давно стало нарицательным; типа Хам – Нам – один из сыновей Ноя, который был проклинен за неуважение к родному отцу [Бытие 9] или Езид – арабский эмир – ярый враг последователей пророка Мухаммеда и всего мусульманства, символ жестокости и беспощадности на Ближнем Востоке....

Основная часть

В практике перевода предметом дискуссии чаще всего выступают так называемые «говорящие имена». Однако прежде чем начать разговор о переводе собственных имен, как нам кажется, в первую очередь следует разграничить типы имен официального или юридического и литературно-художественного характеров. Потому, что в отличие от первого, второй тип включает в себя идейно-художественный смысл или проще говоря, авторскую концепцию, которая требует творческой «расшифровки» на переводящем языке. И сама «расшифровка» этих имен невольно вызывает вопросы, насколько их можно называть «безэквивалентной лексикой» и каким образом они могут переводиться?

Дело в том, что сама формулировка «перевод безэквивалентной лексики» в корне противоречива, о которой мы говорили и раньше. Если лексика на переводящем языке не имеет эквивалента или соответствия, то о каком переводе могла идти речь? Нам кажется, пора покончить с такой формулировкой, которая бытует во многих, даже солидных теоретических источниках и на это не всегда обращают внимание. Это похоже на явно «смягченный» русский перевод известного библейского выражения **«Избиение младенцев»** [Матфей 2;1-16] (Загот, 2004 ,s. 208), которое в течение многих десятилетий перекачивают из издания в издание. Как известно, там речь идет о приказе Ирода Великого, узнавшего о рождении ребенка, которому было суждено стать царем иудейским. И он распорядился всеми детьми – от двух лет и ниже – именно убить (slaughter of the innocents), но никак не избить.

Хотелось бы еще раз напомнить, что в употреблении термина «эквивалентность» также следует быть предельно осторожным, так как любой, даже самый совершенный перевод уже не оригинал. Следовательно, он стопроцентно не может заменить подлинник, тем более «говорящих имен». Здесь скорее всего, речь должна идти о степени передачи значений этих имен. Ведь в значение этих вымышленных имен авторы вкладывают особую роль персонажа, как основного носителя идейного замысла своих произведений.

Наблюдения показывают, что существуют различные принципы передачи значения таких имен, хотя не всех этих приемов можно считать оправданными. Одни переводчики, пользуясь транскрипцией или транслитерацией, дают дополнительные комментарии, другие обходятся калькированием, третьи прибегают к описательному переводу....

Конечно, во всех случаях творческие поиски переводчика, его поистине изобретательность могут дать полное представление о смысле этих непростых имен художественного персонажа. Здесь, наверно, не излишне будет, если в качестве примера еще раз приведем следующий отрывок из авторского перевода произведения Чингиза Гусейнова «Магомет, Мамед, Мамиш»:

«И за мастера Гая!

– Это мы его так прозвали. А зовут его Гаядемир Гамбароглы, Камень – Железо, сын Булыжника

– Гая – это скала, и к имени идет, и облику под стать!» (Вағиров, 2018, s.77).

Сравнительно широкое идейно-содержательное значение представляют эти «говорящие имена», когда они, выступая в качестве прозвища главного персонажа, и одновременно фигурируются в названиях произведений. Типа «Попрыгунья» (А.П. Чехов), «Məntiq Qasanoviç» (Мирза Ибрагимов), «Mister Know-all» (Сомерсет Моэм)... . И что примечательно, в подавляющем большинстве случаев, эти прозвища выражают иронический оттенок, на что переводчик должен обратить пристальное внимание. В противном случае может исказиться авторская концепция. Например, название рассказа «Попрыгунья» А.П.Чехова азербайджанская переводчица Ш.Агаева передает как «Hərdəmxəyal», которое не совсем подходит ветреному, легкомысленному характеру чеховской Ольги Ивановны. Здесь переводчице следовало бы исходить из всего контекста действий и характера героини. Слово «hərdəmxəyal» – (шаткий, непостоянный) намного смягчает чеховскую иронию. На наш взгляд, в данном случае более подходящим было бы азербайджанское слово «Dingiliş».

С аналогичной ситуацией мы встречаемся и в переводе баллады Адама

Мицкевича «Renegat» (BALLADA TURECKA), где в азербайджанском переводе произведение именуется как «Xain» (предательница). В этом случае азербайджанскому поэту-переводчику С. Рустамханлы следовало бы исходить из идейного содержания произведения и конечно же, характера героини, которая, будучи невольницей турецкого правителя, не хочет быть его наложницей, хотя тот безумно был влюблен в нее:

Martwa dziewczica ścisnęła rękę,
Pierścienia wydrzeć nie dała.
Na tem ja, bracia, kończę piosenkę,
I piosnka moja skoła (Mitskevič, 1998).

Девушка, до самой смерти, оставаясь верной своему возлюбленному, в своем пальце крепко уносит в гроб его обручальное кольцо:

Daha güc çatmaz qızın qatlanmış barmağına,
Üzüyə güc verdikcə, sanki sıxırdı əli.
Meyidi də sadıqdi öz sevimli yarına,
Sevgiyə gücü çatmaz, qılnc çəksə də əcəl! (Нелюбин, 2006, s. 76).

Иначе говоря, азербайджанский переводчик, несмотря на то, что мастерски передал идейное содержание баллады, заключенное в тексте оригинала, все же оставлял это неудачно выбранное им название произведения «Xain». Видимо, переводчика к такому выводу натолкнула неожиданная смерть Паши, настигшей его из-за безответной любви к бесподобно красивой невольнице.

Конечно, у поэзии свои законы. По справедливому замечанию одного из теоретиков в азербайджанской переводческой школы Н.Мамедова «Поэтический текст – сложно построенный организм. Все его смысловые элементы являются обозначениями определенного содержания» (Мамедов, 2001, s. 52). Как известно, компетентный «переводчик имеет в своем распоряжении эквивалентные средства выражения для воссоздания инварианта оригинала, но преднамеренно акцентирует другие стилистические моменты и таким образом, придают переводу новую эстетическую информацию. Тут речь идет об усилении выразительности оригинала (Ҷехов, 1975, s.100). В данном случае азербайджанскому переводчику следовало употребить хотя бы такие названия как «Daşürəkli» («Бездушная»), «Əyilməz» («Непокоренная») или

“Qəddar» («Жестокая»).

Таких примеров можно привести не мало. Вспомним хотя бы азербайджанский перевод названия повести С.Моема «The Unconquered» (буквально – «Непокорная») как «İntiqam» («Месть»), где французская девушка собственноручно убивает своего младенца, которого девять месяцев носила под грудью. Она не смогла смириться с изнасилованием себя со стороны немецкого солдата, хотя последний всячески хотел искупить свою вину и жениться на нее. В переведенном варианте налицо явная неувязка – героиня всю злость своему ненавистнику или насильнику выражает убийством собственного ребенка, и переводчик все это называет «Местью», хотя автор, совершенно однозначно, называет ее: **«The Unconquered» – «Непокорная»**. Иначе говоря, азербайджанский переводчик здесь полностью игнорирует контекст и идейное содержание всего оригинального варианта.

Конечно, каждый национальный язык обладает специфическими средствами и особенностями воспроизведения образа мышления конкретного народа. Именно по этой причине не всегда бывает возможным воссоздания на втором языке полноценного соответствия сугубо национальных выражений. Известный немецкий филолог В. Гумбольдт неслучайно называл язык «духом народа». Здесь уместно будет вспомнить самокритичное признание талантливого азербайджанского переводчика и литературоведа А. Шарифа, переводившего название произведения Дж. Мамедкулизаде “Zıgama” (буквально – «Неотесанный», «Дубина»...) как «Пустохлыст», которое не очень-то отражает выразительности азербайджанской народной речи.

Еще раз отметим, что при переводе помимо прочих условий, следует учесть и веками сложившиеся народные традиции по отношению собственных имен или прозвищ. Например, если у русских преобладают «описательные» или «говорящие» фамилии (Долгополов, Медведев, Кривошеев..), то у азербайджанцев эти особенности широко распространены в собственных именах (Qəhrəman, Nərgiz, Qızqayıt, Məhəbbət, Aygün, İradə, Lətafət, Aynur...).

Исходя из сложившихся традиций вокруг значений «говорящих имен», можно привести самые разные приемы или принципы. Однако главной целью перевода должно быть учет коннотативной нагрузки данной лексики. Конечно, задача переводчика может облегчиться по мере известности этих художественных персонажей. Особенно, когда речь идет об общеизвестных персонажах мировых классиков, в частности Низами, Физули (Лейли, Меджнун), Шекспира (Гамлет, Ромео, Джулетта, Шейлок..) Мольера (Тартюф), Гончарова (Обломов)...

При этом следует избегать буквализма. Дело в том, что дословный перевод смысла лексики неизбежно приведет к огрублению, упрощению стиля и прочим нежелательным последствиям. Сегодня такие имена как «Кабанихи», «Плюшкины», «Собакевичи» и другие не нуждаются в дополнительном объяснении в переводе; они сами своими действиями говорят о себе. Однако удачные переводческие находки всегда оправдывают себя. Например, «Mister Know-all» – «Мистер Всезнающий» – «Mister Çoxbilmiş» (С.Моем), «Толковый» – “Aqıl” (А.П.Чехов «В ссылке»)… (Федоров, 1983, s. 128,157).

Конечно, в некоторых случаях транскрипции и транслитерации должны сопровождаться дополнительными комментариями: Məntiq Həsənoviç – Мантиг Гасанович (мантиг-логика), Zülümov – Зулюмов (зулюм-гнет, мучение)...

Ни для кого не секрет, что для верной передачи значения имен художественных персонажей решающая роль играет овладение переводчиком фоновыми знаниями. Практика перевода показывает, что без учета культурно-исторических факторов и специфических форм выражения конкретного языка, трудно сохранить национальный колорит художественного персонажа. Имеются немало случаев, когда некомпетентный переводчик путает характерные национальные формы обращения к персонажам, особенно когда они выступают в качестве эпитетов или обращений в фольклорных текстах. Например, немецкий переводчик «Китаби-Деде Коркуда» Ф.Диц, не подозревая о функциональной сущности, искажал смысл некоторых лексических единиц. Например, такие средневековые огузские эпитеты как «qara qarlan» (черный барс), “at ağız” (отважный, сильный) ими были переданы как собственные имена: «Qara Qarlan», «At Aqiz».....

История художественного перевода свидетельствует, что «в связи с ростом переводческой деятельности в европейской литературе высказываются серьезные опасения относительно качества передачи иноязычных произведений и связанной с этим опасности засорения переводящего языка чуждыми словами и оборотами» (Сехов, 1975, s.126). Сюда следует добавить и недопонимание значений непривычных для носителей переводящего языка имен, во что автор вкладывал идейный замысел своего произведения.

Заключение

Таким образом, обобщая вышесказанные, мы полагаем, что во избежание отклонений от идейного замысла оригинала, в деле полноценной передачи собственных имен, переводчик должен обладать достаточными знаниями не

только лексико-грамматических закономерностей своего и переводимого языков, но и обстоятельным освоением фоновых знаний, а также умением исходить из прагматического или коннотативного контекстов.

Литература

1. Bağırov A. Moskvadakı Azərbaycan ədəbi-mədəni mühit fenomeni. Bakı: "Elm və təhsil", 2018
2. Загот М. Ищите и найдите. Англо-русский словарь библеизмов. М.: «Р.Валент», 2004
3. Мамедов Н. Поэтический перевод. Баку: «Маариф», 2001
4. Mitskeviç A. Kırım sonetləri. Pan Tadeuş. Bakı: "Mütərcim", 1998
5. Нелюбин Л.Л., Хухуни Г.Т. Наука о переводе. М.: «Флинта», 2006
6. Попович А. Проблемы художественного перевода. М.: «Высшая школа», 1980
7. Сехов А.Р. Нəкаyəлər. Bakı: "Azərbaycan dövlət nəşriyyatı", 1975
8. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М.: «Высшая школа» 1983
9. Швейцер. А.Д., Никольский Л.Б. Введение в социолингвистику. М.: «Высшая школа», 1978
10. [https://pl.wikisource.org/wiki/Renegat_\(Mickiewicz,_1929\)](https://pl.wikisource.org/wiki/Renegat_(Mickiewicz,_1929))

Daxil oldu: 17.05.2025

Qəbul edildi: 29.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/161-172>

Александр Нестеров

Уральский Гуманитарный Институт
Доктор исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0002-3349-6204>
Alexander.Nesterov@urfu.ru

Последнее тюркское государство в Китае – империя Северная Хань (951-979)

Аннотация

Рассматривается история империи империи Северная Хань (951—979), существовавшей на землях шато в Шаньси. Сообщается, империя Северная Хань существовала в области Тайюаня исключительно благодаря поддержке киданей, защищавших ее от последовательно сменявших друг друга на Центральной равнине Китая империй Поздняя Чжоу и Сун. В статье показано, что тюрки шато составляли незначительную часть населения империи, являясь прежде всего правящей элитой государства Хань, и не пользовались существенной поддержкой китайского (ханьского) населения. В ходе исследования прослежена политическая и военная история империи Северная Хань. Показано влияние киданьской внешней и внутренней политики на военно-политическую ситуацию в империи Северная Хань. В результате исследования выявлено, что на протяжении семи десятилетий власти над регионом Шаньси тюркам шато так и не удалось создать эффективную систему управления регионом, следствием чего стал массовый отток населения, экономический и демографический кризис; все это в конце концов привело к краху последней империи тюрков шато на территории Китая.

Ключевые слова: история Китая; Пять династий; тюрки шато; Северная Хань; империя Ляо; империя Сун; кидани.

Alexander Nesterov

Ural Humanitarian Institute

Doctor of Historical Sciences Professor

<https://orcid.org/0000-0002-3349-6204>

Alexander.Nesterov@urfu.ru

The Last Turkish State in China – the Northern Han Empire (951-979)

Abstract

The history of the Northern Han Empire (951—979), which existed on the lands of the Shatuo in Shanxi is considered. It is reported that the Northern Han Empire existed in the region of Taiyuan exclusively with the support of the Khitan, who protected it from the Later Zhou and Song, sequentially successive empires on the Central plain of China. The article shows that the Shatuo were a small part of the population of the Empire, being primarily the ruling elite of the Han state, and did not have significant support of the Chinese (Han) population. The study traces the political and military history of the Han Empire. The influence of the Khitan foreign and domestic policy on the military and political situation in the Later Han Empire is shown. The study revealed that for seven decades of power over the Shanxi region, the Shatuo failed to create an effective system of management of the region, resulting in a massive outflow of population, economic and demographic crisis; all this eventually led to the collapse of the last Empire of the Shatuo in China.

Key words: *history of China; Five dynasties; Shatuo; Later Han; Northern Han; Liao Empire; Song Empire, Khitan people.*

Введение

Империя Поздняя Хань (947—950), предшественница империи Северная Хань — одна из самых недолговечных империй в истории Китая и последняя из трех последовательно правивших в Поднебесной династий тюрков шато — Поздней Тан, Поздней Цзинь и Поздней Хань [Нестеров, 2013; Нестеров, 2016]. Основатель Поздней Хань Лю Чжюань (劉知遠, храмовое имя 高祖 Гао-цзу, 947—948) в период империи Поздняя Цзинь (936—947), также созданной тюрками шато, был военным губернатором Бинчжоу, области вокруг Тайюаня в нынешней провинции Шаньси — региона, бывшего с давних пор оплотом тюрков шато [Нестеров, 2013, с. 42; Нестеров, 2016, с. 59]. Крушение империи Поздней Хань и создание империи Поздняя Чжоу привело к отступлению тюрков в провинцию Шаньси, где ими и была создана последняя тюркская

империя в истории Китая – Северная Хань.

Исследование истории Поздней Хань было проведено автором данной публикации в отдельной статье [Нестеров, 2018]. При изучении истории Поздней и Северной Хань активно использовались китайские источники – династийные истории «Старая история Пяти династий», «Новая история Пяти династий», «История Ляо», а также сочинение «Цзы чжи тунцзянь», книга Е Лунли «История государства киданей», а также произведение сунской народной литературы «Заново составленное пинхуа по истории пяти династий». Применение метода исторической компаративистики способствовало анализу источников, выявлению противоречий и восстановлению объективной картины развития исторических событий.

Империя Поздняя Хань. Когда пришло известие об опасности, грозящей трону императора Поздней Цзинь Ши Чжунгуя, Лю Чжюань не оказал помощи позднецзиньскому императору, ожидая удобного случая для осуществления собственного плана захвата верховной власти [Заново составленное ..., 1984, с. 257]. Как только кидани захватили императора Поздней Цзинь Ши Чжунгуя и сослали его на север, Лю Чжюань рассредоточил свои войска на границах округа и отправил киданьскому государю Елюй Дэгуану доклад, в котором признал себя подданным Ляо [遼史]. Хотя Елюй Дэгуану и удалось овладеть территорией Центрального Китая, но традиционно первоочередной целью киданей являлся захват богатства. Значит, полагал Лю Чжюань, вдоволь награвив, они скорее всего должны были принять решение отправиться обратно на север, а власть осталась бы в руках Лю Чжюаня.

Необходимо отметить, что расчёт Лю Чжюаня полностью оправдался. Сразу же после ухода Елюй Дэгуана на север Лю Чжюань объявил, что он намерен вывести свои войска через Цзинсин, чтобы отбить государя Цзинь у киданей [舊五代史, 卷 96]. Лю Чжюань, соблюдая принципы конфуцианской этики, заявил, что не может забыть династию Цзинь, и сохранил название эры правления Тяньфу, установленное в 944 году, для своей эры правления [Е Лунли, 1979, с. 91]; только через четыре месяца Лю Чжюань изменил название империи на Хань и принял новую эру правления Цянью. Название новой империи — Хань — отсылало подданных к великому периоду в истории Китая, древней империи Хань (206 г. до н. э. — 220 г. н. э.), правители которой также носили фамилию Лю, и должно было придать дополнительный авторитет новому императору.

За время многолетних междоусобных войн в негодность пришла и

ирригационная система. За период Пяти династий и десяти царств на Хуанхэ девять раз случались прорывы дамб. Реки, разливаясь на несколько тысяч *ли*, затапливали тысячи хозяйств. Гибли огромные площади культурных земель. Люди, лишившиеся пристанища, вынуждены были уходить в другие районы, в результате чего Центральная равнина стала превращаться в неплодородный район [舊五代史, 卷 101].

Всё это вело к серьёзному разрушению сельского хозяйства, ремесла и торговли Северного Китая, а налоги и поборы продолжали увеличиваться. Однако во время правления Поздней Хань, равно как и остальных четырех династий данного периода, крестьянские бунты практически не принимали форму крупных восстаний, так как в ходе междоусобных войн огромное количество крестьян было просто истреблено.

Одним из крупнейших восстаний периода Поздней Хань был мятеж трёх округов, начавшийся в 948 году уже после смерти Лю Чжиюаня, наследником которого стал его 18-летний сын Лю Чэнью (劉承祐, посмертное имя 隱帝 Инь-ди, 948—950). Для подавления мятежа Ли Шоучжэня (округ Хэчжун), Ван Цзинчуна (округ Юнсин) и Чжао Сываня (округ Фэнсян) практически вся полнота военной власти была передана одному из могущественных сановников периода правления Лю Чжиюаня Го Вэю (郭威), что оказалось роковой ошибкой и в дальнейшем фактически послужило причиной падения империи Поздняя Хань. В ходе подавления мятежа Го Вэй завоевал расположение армии и заручился её поддержкой для проведения в жизнь собственных планов, а именно свержения династии Поздняя Хань [Заново составленное ..., 1984, с. 288].

Свою роль в падении династии косвенно сыграла и киданьская империя Ляо, новым императором которой стал Елюй Уюй. С приходом к власти Елюй Уюя набеги на Поднебесную продолжились [遼史]. В 950 году для прекращения грабительских набегов киданей на Хэбэй наместником Еду был назначен Го Вэй, сохранивший при этом за собой все предыдущие должности (в том числе и главы Совета по военным делам). Кроме того, повелевалось в вопросах снаряжения войск, снабжения и финансов всем областям Хэбэя действовать только согласно его распоряжениям [Заново составленное ..., 1984, с. 291]. Таким образом, Го Вэй сконцентрировал в своих руках огромную власть. Тем временем, следуя наветам недоброжелателей, император казнил большинство возвысившихся при Лю Чжиюане сановников, что и стало одной из основных причин, спровоцировавших захват власти Го Вэем [Заново

составленное ..., 1984, с. 291—293].

Восстание армии, возглавленное Го Вэем, привело к бегству императора Лю Чэнью; бегство не удалось, император был настигнут погоней; его приближенный Го Юньмин, не желавший пленения императора, убил его и покончил жизнь самоубийством [舊五代史, 卷 103]. Го Вэй 2 января 951 года объявил новым императором Лю Юня (劉贊), сына Лю Чуна, который был младшим братом основателя династии. Однако уже 12 января 951 года Лю Юнь был низложен, а императором был объявлен Го Вэй, провозгласивший империю Чжоу (Поздняя Чжоу, 951—960) [Е Лун-ли, 1979, с. 102].

Можно отметить, что в период существования недолговечной империи Поздняя Хань взаимоотношения с киданями, за исключением попыток правителей положить конец грабительским набегам на территорию Поднебесной, фактически были сведены к минимуму, что прежде всего объяснялось междоусобицами в империи Ляо. Тем не менее союз тюрок шато с китайцами также оказался непрочным, и в результате военного переворота была основана династия Поздняя Чжоу, последняя из Пяти династий — уже китайская (ханьская) по своему этническому происхождению.

Создание империи Северная Хань. Остатки сторонников Поздней Хань укрепились в традиционном районе обитания тюрок шато — в провинции Шаньси, основав там пользовавшееся покровительством киданей царство Северная Хань, иногда именуемое также Восточной Хань [Оуян Сю]. Под защитой империи Ляо оно смогло сохранить независимость от империи Поздняя Чжоу, позднее — от империи Сун (960—1279) и на протяжении долгого времени являлось одним из основных камней преткновения в отношениях между киданями и Поднебесной.

После захвата власти Го Вэем сторонники Поздней Хань укрепились в традиционном районе обитания тюрок шато — провинции Шаньси, основав там пользовавшуюся покровительством киданей империю Северная Хань (951—979). Столицей царства был назван г. Тайюань [舊五代史, 卷 103]. Поскольку последний император Поздней Хань — Лю Юнь — был убит в Сунчжоу, императором был объявлен его отец Лю Чун (Лю Минь, 劉旻, храмовое имя 世祖 Ши-цзу, 951—954). Под властью империи Северная Хань, которая рассматривалась как правопреемница Поздней Хань, оказались пятнадцать областей провинций Шаньси и Хэбэй. Практически немедленно после провозглашения империя Северная Хань обратилась к киданям с просьбой о помощи против Поздней Чжоу [舊五代史, 卷 102; Е Лун-ли, 1979,

с. 102—103].

Лю Чун в период Поздней Хань был официально назначен цзедуши Хэдуна и главой Тайюаня. Узнав о захвате власти Го Вэем, Лю Чун собирался вести собственное войско в столицу. Во многом именно поэтому Го Вэй был вынужден провозгласить преемником императора Лю Юня, сына Лю Чуна [Заново составленное ..., 1984, с. 299]. Сохранились сведения о том, что один из приближенных Лю Чуна, Ли Сян, предупреждал правителя, что настоящей целью Го Вэя являлся захват власти, и предлагал немедленно отправить войска ко двору, однако он был казнен, так как Лю Чун не хотел ссориться с сыном, который по крайней мере формально стал императором [舊五代史, 卷 102]. Только после убийства Лю Юня Лю Чун провозгласил себя императором Хань. Он объявил, что принял такой высокий титул только по необходимости, для «защиты дела императора Лю Чжюаня» [Заново составленное ..., 1984, с. 300], однако фактически данные события можно рассматривать как желание тюрок шато сохранить политическое влияние в регионе.

Как отмечал автор «Цидань го чжи» Е Лунли, земли, которые находились под властью Северной Хань, «были малопродуктивны, а жившее на них население бедно; в то же время приходилось покрывать как военные, так и государственные расходы, а также делать подарки Ляо, поэтому существовало много податей и повинностей, из-за чего доведенное до крайности население массами бежало на территорию, находившуюся под управлением Поздней Чжоу» [Е Лун-ли, 1979, с. 105].

Лю Чун отправил посла к киданям [遼史]. Согласно «Заново составленному пинхуа по истории пяти династий», в его послании говорилось, что его династия гибнет, а поэтому он хочет, «следуя примеру цзиньского Ши Цзинтана, просить помощи Северного двора, дабы возродить правление династии Хань» [Заново составленное ..., 1984, с. 302]. Позднее к киданям был отправлен ещё один посол с просьбой о военной помощи, принесший ко двору Ляо щедрые подношения: по тысяче лянов золота и серебра и тысячу кусков шелка; в письме Лю Чун также назвался «племянником», подчеркивая своё вассальное положение по отношению к императору Ляо [遼史]. Покровительство киданей влекло за собой необходимость выплаты в пользу Ляо огромной дани, в то время как кидани не особо стремились оказывать своим вассалам реальную военную помощь, предпочитая лишь получать богатые подношения за неё. Так или иначе, киданьский государь принял решение о заключении союза с Северной Хань [Е Лун-ли, 1979, с. 105].

Лю Чуну удалось заручиться поддержкой киданей, и объединенные

войска выступили в поход против Поздней Чжоу, но Го Вэю удалось нанести Северной Хань сокрушительное поражение [資治通鑑, 2014, 273 页; Е Лун-ли, 1979, с. 105].

Узнав о смерти императора Поздней Чжоу Го Вэя (954), Лю Чун не только устроил пир во дворце, но и, заручившись военной помощью Ляо, решил напасть на Чжоу, однако атака была отбита [Заново составленное ..., 1984, с. 314; Е Лун-ли, 1979, с. 107—108]. Сменивший Го Вэя на престоле Поздней Чжоу Чай Жун (柴榮), видевший своей главной целью наведение порядка в стране, решил лично возглавить поход против Северной Хань, тем более что новый император, Лю Чэнцзюнь (劉承鈞, храмовое имя 睿宗 Жуйцзун, 954-968), во время траура предпринял очередное наступление на Позднюю Чжоу [舊五代史, 卷 105]. Советники рекомендовали Чай Жуну повременить с походом, так как он совсем недавно находился у власти и ещё не обладал достаточной поддержкой со стороны армии и народа. Если бы император прислушался к советам и не выступил в поход, то он проявил бы себя трусом, но, вздумай он защищаться, то соблазненные посулами Лю Чэнцзюня кидани могли оказать Северной Хань военную помощь, против которой Чжоу вряд ли бы выстояла. Тем не менее Чай Жун принял решение отправить войска в поход против армии Лю Чэнцзюня.

В решающем сражении при Гаопине (провинция Шаньси) в 957 году Чай Жун нанес североханьским войскам во главе с Лю Чэнцзюнем поражение [舊五代史, 卷 108]. Это объяснялось несколькими причинами. Стремясь продемонстрировать киданям, что он не особо нуждается в их помощи, Лю Чэнцзюнь допустил ряд стратегических ошибок, которые, в конечном счёте, позволили чжоуским военачальникам заманить войска Северной Хань в ловушку [Заново составленное ..., 1984, с. 318—320]. Во-вторых, кидани во главе с начальником придворного управления Цуй Сюнем не желали рисковать ради Северной Хань, но все же получили щедрое вознаграждение «за участие в походе», так как император Северной Хань не решался порвать отношения с Ляо, хотя и решил, что «на династию Ляо нельзя полагаться» [Е Лун-ли, 1979, с. 109].

Одержав победу при Гаопине, Чай Жун повел свои войска к Тайюаню — столице Северной Хань, однако сразу взять город штурмом не удалось. В результате длительной осады солдаты не только исчерпали последние силы и начали болеть в связи с затяжными дождями, но и фактически превратились в грабителей, разоряя население Северной Хань и заставляя людей бежать из

осажденных районов. Причиной этому служила острая нехватка продовольствия. В итоге Чай Жун был вынужден отвести войска [Заново составленное ..., 1984, с. 321].

Пять округов (Сяньчжоу, Ланьчжоу, Шичжоу, Циньчжоу и Синьчжоу), подвластных ранее Северной Хань, объявили о своей капитуляции и перешли под власть Поздней Чжоу, а правящий двор Поздней Чжоу перестал рассматривать тюрок шато как народ, способный влиять на политическую ситуацию в стране [舊五代史, 卷 109]. Могущество шатоских правителей было подорвано, что подвело своего рода итоговую черту под несколькими десятилетиями господства шатоских династий в Центральном и Северном Китае.

Кроме того, победа у Гаопина ещё более укрепила уверенность Чай Жуна в непобедимости Поздней Чжоу. Завоевав ряд владений на юге, значительно увеличив тем самым территорию и богатства Поздней Чжоу и обезопасив тыл, император Чай Жун возглавил поход на север (959). Поход был успешен, но Чай Жун внезапно заболел, и его армии пришлось временно отступить. Вскоре Чай Жун умер, и военная власть оказалась в руках Чжао Куаньиня, командовавшего дворцовой стражей. Он отказался от начатого Чай Жуном северного похода, выдвинув свою тактическую установку «сначала Юг, а затем Север».

Официально преемником Чай Жуна стал его семилетний сын Чай Цзунсюнь (Гун-ди, 959—960), однако в 960 году Чжао Куаньинь сфабриковал донесение о том, что объединенные армии государств Ляо и Северная Хань якобы нарушили границы. Получив приказ выступить, Чжао Куаньинь возглавил войска и, используя прецедент времени «Пяти династий», когда войска возводили на престол своего командующего, поднял в Чэньцзяо (к северо-востоку от Кайфэна) мятеж, провозгласил себя императором. Вслед за этим он повернул войска на Кайфэн, где был низложен Чай Цзунсюнь и провозглашена династия Сун (960—1279) [Е Лун-ли, 1979, с. 110].

Упадок и гибель Северной Хань. В Северной Хань после смерти Лю Чэнцзюня в 968 году престол унаследовал его приемный сын Лю Цзиэнь (劉繼恩, храмовое имя 少主 Шао-цзу). Однако уже через два месяца он был убит, и новым правителем стал второй приемный сын Лю Чэнцзюня Лю Цзиюань (劉繼元, посмертное имя 英武帝 Ин У-ди, 968—979) [北漢末帝]. Основными задачами Северной Хань стало отражение попыток империи Сун подчинить себе область Тайюаня, а также поддержание дружественных отношений с киданями в расчете на их военную помощь.

Уже в начале весны 969 года первый император династии Сун Чжао Куаньинь (趙匡胤, храмовое имя 太祖 Тай-цзу) лично возглавил войска под Хэдуном в сражении с тюрками шато. Он разбил киданьские отряды, присланные в качестве подкрепления, и воздвиг длинные дамбы, чтобы река Фэньхэ (приток Хуанхэ) вышла из берегов и затопила Тайюань. Столица Северной Хань оказалась заблокирована водой, окружившей стены города [宋史]. Вскоре южная стена была разрушена, и вода хлынула в город. Чтобы отвести от себя недовольство народа, Лю Цзюань приказал казнить главу правительства — *цзайсяна* Го за его бездействие в данной ситуации. Совместными усилиями армии и мирных жителей была возведена запруда, остановившая поток воды [北汉末帝]. Как свидетельствует «История династии Сун», определенную роль сыграла очень жаркая, дождливая погода, характерная для данного времени года. Среди сунских солдат начали распространяться различные инфекции. Кроме того, кидани вновь направили отряды подкрепления в помощь Северной Хань. В результате Чжао Куаньиню пришлось отвести войска. В качестве компенсации за нанесенный ущерб правящий дом тюрков шато получил «бесчисленное количество чая и шелков» [宋史].

В Северной Хань продолжали нарастать внутренние противоречия. Фаворитом императора Лю Цзюаня стал евнух Вэй Дэгуэй, следуя советам которого правитель тюрков шато последовательно избавился от военного командования в лице Чжэн Цзиня и Вэй Чжоу. Изначально военачальники были высланы из столицы, что вызвало массовое недовольство среди солдат, которые потребовали от правителя изменить своё решение. Однако Лю Цзюань, опасавшийся повторить судьбу многих предшествующих императоров — быть свергнутым военной элитой, не пошел на уступки. Вскоре и Чжэн Цзинь, и Вэй Чжоу были убиты [北汉末帝]. Однако армия Тухунь, во главе которой стояли Чжэн Цзинь и Вэй Чжоу, была основной вооруженной силой Северной Хань; и ликвидация командования привела к дезорганизации армии. Таким образом, Лю Цзюань фактически сам обрек последнее из государств тюрков шато на уничтожение.

В начале 979 года новый император Сун Чжао Куаньинь (趙匡義, храмовое имя 太宗 Тай-цзун, 976—997) захватил Цюаньчжоу (юго-восток современной провинции Фуцзянь) и царство У, после чего все подконтрольные династии войска были сконцентрированы для нанесения удара по Северной Хань. Чжао Куаньинь назначил Пань Мэя главнокомандующим армией, насчитывавшей более

100 тысяч человек. Войска были направлены к Тайюаню четырьмя различными путями с целью одновременно атаковать столицу Северной Хань со всех сторон света [宋史].

В ответ на это один из сыновей шатоского правителя Лю Цзюаня был немедленно отправлен к киданям с просьбой оказать Северной Хань военную помощь [遼史]. Однако сунский военачальник Го Цзинь в сражении, которое произошло немного южнее заставы Шилингуань (северо-восток современного округа Янцю в провинции Шаньси), разбил киданьские отряды, империя Ляо потеряла более 10 тысяч солдат убитыми [Е Лун-ли, 1979, с. 117]. После этого сражения кидани побоялись отправлять свои войска вглубь сунской территории, вынуждая тем самым императора Северной Хань самостоятельно противостоять атакам империи Сун [遼史].

В начале лета 979 года началась осада Тайюаня армией империи Сун. Сунским войскам удалось пробить линию защиты на юго-востоке города, столица тюркок-шато была осаждена. Северная Хань, оставшаяся без своих основных военных сил, не могла противостоять натиску армии империи Сун, её отряды сдавались один за другим. На четвертый день сражений император Чжао Гуаньи потребовал, чтобы Лю Цзюань признал своё поражение. Взамен правителю Северной Хань были обещаны богатства и высокое положение при сунском дворе [宋史]. В такой ситуации Лю Цзюаню не оставалось ничего, кроме как признать своё поражение. Он был принят в качестве советника к сунскому двору и прожил вплоть до 991 года [北汉末帝].

Таким образом, одиннадцатилетнее правление Лю Цзюаня по сути привело к последовательному ослаблению империи Северной Хань. По воле собственного правителя, опасавшегося мятежей и отстранившего от руководства армией наиболее талантливых командующих, данное царство лишилось основных вооруженных сил. Кроме того, в связи с бесконечными пограничными сражениями, а также непомерными сборами на содержание армии, вынуждавшими мирное население эмигрировать с территории подконтрольных тюркам шато округов, Северная Хань утратила значительную часть людских ресурсов. Так, если к концу правления династии Тан (907) в данном регионе проживало 279 200 семей, то к 979 году на данной территории проживало только 35 200 семей, то есть население сократилось на 244 тысячи семей и составило всего 12,5 % от численности населения периода конца правления династии Тан [北汉末帝].

Необходимость отправлять киданям регулярные подношения в обмен на

военную помощь также истощили империю Северная Хань. Безоговорочная вера в могущество киданьских войск стала одной из ключевых ошибок, приведших династию к краху. С другой стороны, даже если бы в 979 году киданям удалось отразить удар сунской армии, Северная Хань вряд ли имела бы шансы просуществовать долгое время, так как раздиравшие его внутренние противоречия, так или иначе, привели бы к захвату данной территории более сильным государством — киданями или империей Сун.

Выводы. Северная Хань стала последним независимым государственным образованием, существовавшим на прежней территории империи Тан. Ее покорение империей Сун завершило объединение Поднебесной (за исключением ряда территорий, оставшихся подконтрольными киданям).

Крушение Северной Хань подвело черту под 70-летним периодом существования на территории Китая государств тюрок шато. После краха Северной Сун упоминания о тюрках шато практически исчезли из исторических источников. Тем не менее именно тюрки шато сыграли во многом ключевую роль в истории Китая периода раздробленности X века: они оставались своего рода буфером между киданьской империей и китайскими государствами Юга и во многом сохраняли традиции собственно китайской государственности, что в конечном счете привело к созданию новой единой китайской империи — империи Сун.

Литература

1. *Е Лун-ли.* История государства киданей (Цидань го чжи) / Е Лун-ли / пер., введ. В. С. Таскина. — Москва: Наука, 1979. — 608 с.
2. *Заново составленное* пинхуа по истории пяти династий / пер. Л. К. Павловская. — Москва: Наука, 1984. — 447 с.
3. *Нестеров А. Г.* Тюрки шато и создание империи Поздняя Тан в Китае в первой трети X века / А. Г. Нестеров // Мир Евразии. — 2013. — № 4 (23). — С. 41—44.
4. *Нестеров А. Г.* Тюрки шато и тюркская империя Поздняя Тан в Китае в первой трети X века / А. Г. Нестеров // *Türkolojiya*. — 2016. — № 1. — С. 58—67.
5. *Нестеров А. Г.* Империя Поздняя Хань (947 – 979) – последняя империя тюрок шато в Китае / А. Г. Нестеров // Научный диалог. 2018. № 11. С. 231 – 244. DOI: 10.24224/2227-1295-2018-11-231-244.
6. *Оуян Сю.* Записи по истории пяти династий [Электронный ресурс] /

Оуян Сю // Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху. — Москва: Наука, 1984. — Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/X/5dinNew/frametext1.htm>.

7. 北汉末帝 = Bei Han mo di. Бэй Хань мо ди. = Последний император Северной Хань [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.tydao.com/sxren/diwang/liujiyuan.htm>.

8. 遼史 = Liao shi. Ляо ши. История Ляо [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.njmuseum.com/zh/book/esss/liaoshi/index.htm>.

9. 宋史 = Sòng shǐ. Сун ши. История Сун [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://gj.zdic.net/archive.php?aid-770.html>.

10. 舊五代史 = Jiu Wudai shi. Цзю у дай ши. Старая история Пяти династий. — Режим доступа: <http://www.guoxue.com/shibu/24shi/oldwudai/jwdml.htm>.

11. 資治通鑑。西安: 西安交通大学出版, 2014. 第4卷. 289 页 = Zizhi tongjian. Цзы чжи тун цзянь. Помогающее в управлении всепронизывающее зеркало: в 4 томах. — Сиань: Издательство Сианьского университета транспорта, 2014. —Т. 4. — 289 с.

Daxil oldu: 24.05.2025

Qəbul edildi: 20.07.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/173-183>

Qafar Cəbiyev

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu

İslam dövrü arxeologiyası şöbəsinin müdiri

Tarix elmləri doktoru, professor

<https://orcid.org/0009-0007-2584-7127>

cebiyev.qafar.25@icloud.com

Şamaxının “Kolizey”i

Xülasə

Dünyanın qədim şəhərlərinin əksəriyyəti daha çox özlərinin möhtəşəm tikililəri ilə diqqəti cəlb edib. Moskva Kremlə, Paris Eyfel qülləsi ilə, Sankt-Peterburq Ermitajla, London Temza çayı üzərindəki asma körpüləri ilə, Roma da öz Kolizeyi ilə məşhur olub. Kolizey demişkən, İtaliyanın bir neçə şəhərində, o cümlədən Pompey və Veronada da antik dünyanın yadigarları olan kolizeylər var. Amma onlardan heç biri Roma Kolizeyi qədər əzəmətli və məşhur deyil. Odur ki, İtaliyada olan hər kəs artıq uzun illərdir ki, bir növ Romanın loqosuna çevrilmiş olan Kolizeyi görmək, ən azı orada bir xatirə fotosu çəkdirmək istəyir. Azərbaycanın qədim şəhərlərinin öz kolizeylərləri olmasa da, hər halda hər birinin özünəməxsus memarlıq üslubu ilə seçilən əzəmətli tikililəri olub. Bakı Qız qalası və Şirvanşahlar saray kompleksi, Təbriz Göy məscidi, Naxçıvan Möminəxatun məqbərəsi, Şuşa və Dərbənd əzəmətli qala divarları, Şəki Xan sarayı, Gəncə İmamzadə kompleksi ilə daha çox tanınıb. Bu sıraya elə ən azı qədim Roma qədər yaşı və parlaq keçmişi olan qədim Şamaxını da əlavə etmək yerinə düşər. Şamaxı Yunan və Roma mənbələrində adı çəkilən qədim Azərbaycan şəhərlərindəndir. 1939-cu ildə Şamaxı rayonunun Xınıslı kəndi ərazisində təsərrüfat işləri zamanı içərisində 300 ədəddən çox sikkə, o cümlədən Roma denarisi, Arşaki draxmaları, Afina, Frakiya və Selevki texradmaları və 72 ədəd qədim alban pulları olan dəfinənin tapılması Şamaxının tarixinin dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsi yolunda dönüş mərhələsi oldu. 1958-73-cü illərdə professor Cabbar Xəlilovun, 80-90-cı illərdə professor Hüseyn Ciddinin rəhbərliyi ilə şəhər ərazisində davam etdirilən tədqiqatlar Şamaxı tarixinə dair bilgilərimizi daha da zənginləşdirmiş oldu. Amma Şamaxı şəhərinin keçmiş ehtişamından xəbər verən ən səs-küylü tapıntı 2009-cu ildə şəhər 1 nömrəli tam orta məktəb üçün yeni tədris korpusu tikmək məqsədilə bünövrə yeri qazılarkən üzə çıxdı. Bu, Şamaxının kolizeyi hesab edilə biləcək iç qala-saraykompleksi idi.

Açar sözlər: qala, şəhər, qüllə, divar, kolizey, saray, iç qala

Gafar Djabiyev

Head of Department, Institute of Archaeology and Anthropology ANAS,
Professor. Doc. Gafar Dzhahiev
Doctor of Historical Sciences, Professor
<https://orcid.org/0009-0007-2584-7127>
cebiyev.qafar.25@icloud.com

"Coliseum" of Shemakhi

Abstract

Most ancient cities of the world are famous for their magnificent buildings. Moscow is famous for its Kremlin, Paris for its Eiffel Tower, St. Petersburg for its Hermitage, London for its suspension bridges over the Thames, and Rome for its Colosseum. Speaking of the Colosseum, it should be noted that several cities in Italy, including Pompeii and Verona, also have coliseums - relics of the ancient world. But none of them are as majestic and famous as the Roman Colosseum. Therefore, every visitor of Italy wants to see the Colosseum, which for many years has become a kind of symbol of Rome, and at least take a memorable photo there. Although the ancient cities of Azerbaijan did not have their own coliseums, each of them had magnificent buildings, distinguished by their unique architectural style. Baku is best known for its Maiden Tower and the Shirvanshahs' Palace complex, the Blue Mosque in Tabriz, the Momunehatun Mausoleum in Nakhichevan, the majestic fortress walls of Shusha and Derbent, the Palace of the Sheki Khans and the Imamzadeh Complex in Ganja. It would be appropriate to add to this list ancient Shamakhi, which is not inferior to Ancient Rome in age and glorious past. Shamakhi is one of the ancient cities of Azerbaijan mentioned in Greek and Roman sources. The discovery of a treasure trove containing more than 300 coins, including Roman denarii, Arsacid drachmas, Athenian, Thracian and Seleucid tetradrachms, as well as 72 ancient Albanian coins, during agricultural work in the village of Hynisli in the Shamakhi region in 1939 became a turning point in the deep and comprehensive study of the history of Shamakhi. Research conducted in the city under the guidance of Professor Jabbar Khalilov in 1958-73 and Professor Huseyn Jiddi in the 80-90s further enriched our knowledge of the history of Shamakhi. But the most sensational discovery, revealing the former glory of the city of Shamakhi, was made in 2009 during the laying of the foundation for the construction of a new educational building of the city secondary school No. 1. It was an internal fortress-palace complex, which could be considered the coliseum of Shamakhi.

Keywords: *castle, city, tower, wall, coliseum, saray, citadel*

Giriş

Dünyanın qədim şəhərlərinin əksəriyyəti daha çox özünün möhtəşəm tikililəri ilə diqqəti cəlb edib. Moskva Kremlə, Paris Eyfel qülləsi ilə, Sankt-Peterburq Ermitajla, London Temza çayı üzərindəki asma körpüləri ilə, Roma da öz Kolizeyi ilə məşhur olub. Kolizey demişkən, İtaliyanın bir neçə şəhərində, o cümlədən Pompey və Veronada da antik dünyanın yadigarları olan kolizeylər var. Amma onlardan heç biri Roma Kolizeyi qədər əzəmətli və məşhur deyil. Odur ki, İtaliyada olan hər kəs artıq uzun illərdir ki, bir növ Romanın loqosuna çevrilmiş olan Kolizeyi görmək, ən azı orada bir xatirə fotosu çəkdirmək istəyir.

Tədqiqat

Azərbaycanın qədim şəhərlərinin öz kolizeylərləri olmasa da, hər halda hər birinin özünəməxsus memarlıq üslubu ilə seçilən əzəmətli tikililəri olub. Bakı Qız qalası və Şirvanşahlar Saray Kompleksi, Təbriz Göy məscidi, Naxçıvan Məmunəxatun məqbərəsi, Şuşa və Dərbənd əzəmətli qala divarları, Şəki Xan sarayı, Gəncə İmamzadə kompleksi ilə daha çox tanınıb. Bu sıraya elə ən azı qədim Roma qədər yaşı və parlaq keçmişi olan qədim Şamaxını da əlavə etmək yerinə düşər.

Uzun illərin araşdırmaları göstərir ki, Şamaxı əsrlər boyu təkcə Şirvanın, Azərbaycanın, Cənubi Qafqazın deyil, bütövlükdə Yaxın Şərqi ən mühüm şəhər və mədəniyyət mərkəzlərindən olub. Şamaxı istər Avropa, istərsə də Asiya coğrafiyasında qədim və ənənəvi ipək istehsalı və ticarət mərkəzi olub. Şamaxı Hürufiliyin, Xəlvətiliyin, digər sufi təlimlərinin təşəkkül və yayılması baxımından da tariximizdə xüsusi yeri olan orta əsr şəhərlərindəndir. Azərbaycanın digər bölgələrindən heç bir şairi, ədibi olmasaydı belə Şamaxıda dünyaya göz açan, orada püxtələşərək tarixə düşən Xəqani Şirvani, Fələki Şirvani, Nəsimi, Hadi, Seyid Əzim Şirvani, Abbas Səhhət və Sabirin yaratdıqları kifayətdir ki, hər yanda qürurla deyəsən ki, bu xalq həqiqətən şair təbiətli xalqdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin təbirincə desək Şamaxı Azərbaycanın ən qədim elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biridir (Heydər Əliyev və Şamaxı, 2006).

Şamaxı Yunan və Roma mənbələrində adı çəkilən qədim Azərbaycan şəhərlərindəndir. 1939-cu ildə Xınıslı kəndi ərazisində təsərrüfat işləri zamanı içərisində 300 ədəddən çox sikkə olan dəfinənin tapılması qədim Şamaxının tarixinin dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsi yolunda dönüş mərhələsi oldu. Dəfinədə qeydə alınan Roma denarisi, Arşaki draxmaları, Afina, Frakiya və Selevki texradmaları, sözsüz ki, Şamaxının hələ eramızdan əvvəl I əsrdən etibarən antik dünya ilə ticarət və mədəni əlaqələrdə olduğunu göstəricisidir. Maraqlıdır ki, həmin dəfinədə başqa ölkələrə məxsus sikkələrlə bir yerdə Makedoniyalı İskəndərin pullarına bənzədilərək zərb edilmiş 72 ədəd qədim alban pulları – mis sikkələr də vardı. Bu, Albaniya

ərazisində aşkar olunmuş yerli pullara aid ilk tapıntı idi (Пахомов, 1962, s. 90; 1).

1958-73-cü illərdə professor Cabbar Xəlilovun rəhbərliyi ilə aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı Xınıslı ərazisində qədim Şamaxının şəhər mədəniyyəti tarixinə dair çoxsaylı nadir maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olundu (Халилов, 1985, s. 31-47). Ötən əsrin 80-90-cı illərində professor Hüseyn Ciddinin rəhbərliyi ilə davam etdirilən tədqiqatlar Şamaxı tarixinə dair bilgilərimizi daha da zənginləşdirmiş oldu. Lakin həmin ərazidə orta əsrlər Şamaxısının izləri olmadı. Deməli, orta əsrlər Şamaxısının qalıqlarını başqa yerdə axtarmaq lazım idi. Doğrudur, bununla bağlı elm adamları arasında müxtəlif ehtimallar dolaşmaqda idi. Məsələn, professor C.Xəlilov eramızın II əsrindən etibarən Şamaxının indiki ərazisindən 5-6 km şimal-qərbdə, Gülüstən qalası yaxınlığındakı “Pinəşrivan” adlanan ərazidə olduğunu ehtimal edirdi. Uzun illər Şamaxı ərazisində tədqiqatlar aparmış professor H.Ciddi isə orta əsrlərdə Şamaxının indiki yerindən bir qədər şimalda yerləşən “Kənd yeri” adlı ərazidə olduğunu güman edirdi. Lakin sonrakı tədqiqatlarında o, “Kənd yeri”nin Şamaxı deyil, sadəcə kiçik bir feodal malikanəsi olduğunu müəyyən etmiş oldu. Beləliklə, 1968-ci ilədək orta əsrlər Şamaxısının harada olduğu mübahisə predmeti olaraq qalmaqda idi. Hansı ki, prof. H.Ciddinin rəhbərliyi ilə aparılmış olan 1968-ci ilin qazıntıları bu qeyri-müəyyənliyə son qoymuş oldu. Belə ki, indiki Şamaxının şimal-qərb “İsabulağı” kimi tanınan ərazidə 2.5 m dərinlikdə Şamaxının VIII əsrə aid möhtəşəm qala divarlarının qalıqları aşkar edildi. Sonrakı illərin tədqiqatları nəticəsində şəhərin digər ərazilərində də bir neçə yerdə orta əsrlər Şamaxısının qala divarları və qala bürclərinin qalıqları aşkara çıxarılaraq tədqiq olundu. Beləliklə, arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində qəti olaraq sübuta yetirildi ki, Şamaxı ən azı ərəb istilasından sonrakı dövrdən etibarən məhz indiki yerində olub.

Amma Şamaxı şəhərinin keçmiş ehtişamından xəbər verən ən səs-küylü tapıntı 2009-cu ildə üzə çıxdı (Əhmədov, Cəfərova, Əhmədova, 2010, s. 199-200). Belə ki, şəhər 1 nömrəli tam orta məktəb üçün yeni tədris korpusu tikmək məqsədilə bünövrə yeri qazılarkən orada qalınlığı 2,5 m olan qədim divar qalıqları üzə çıxdı. Akademiyanın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən ərazidə başlanan ilkin tədqiqatlar zamanı orada oval formalı nəhəng tikintinin bir hissəsi aşkar edildi. Binanın üst qatları çox ehtimal ki, tam olaraq dağıdılıb, aşkar olunan qalıqlar isə binanın bünövrəyə daha yaxın hissələridir. Şamaxının yaşlı sakinlərinin dediyinə görə 1940-cı ildə 1 nömrəli məktəb üçün bina tikilərkən də onun bünövrə yerindən iri tikinti qalıqları üzə çıxıbmiş (Əhmədov, Cəfərova, Əhmədova, 2010, s. 201).

Diqqəti cəlb edən odur ki, indiki halda aşkar olunmuş divar qalıqlarında cəmisi bir neçə yerdə kiçik çat müşahidə olunmaqdadır. Bu o deməkdir ki, 1132, 1667, 1859, 1872 və 1902-ci illərdə Şamaxıda olmuş dağıdıcı zəlzələlər belə həmin binanı

sarsıda bilməmişdir. Əfsuslar olsun ki, 1940-cı ildə məktəb binası tikilərkən inşaatçılar nəzarətsizlikdən və etdikləri hərəkətin mahiyyətini anlamadıqlarından bu möhtəşəm binanın divar qalıqlarını söküb-dağıdaraq onun daşından yeni tikintidə istifadə ediblər.

2010-2014-cü illərdə arxeoloq Şirzad Əhmədovun rəhbərliyi ilə davam etdirilən arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində qeyd olunan tikintinin bir sıra mühüm konturları tam şəkildə aydınlaşdırılmış oldu (Əhmədov, 2015, s. 293-299). Məlum oldu ki, diametri təqribən 25 m olan bu oval formalı bina ümumilikdə 9 otaqdan ibarətdir. Hər birinin sahəsi təqribən 25-30 kvadratmetr olan otaqlardan beşi düzbucaqlı formada, hər birinin sahəsi təqribən 20 kvadratmetr olan digər dörd otaq isə üçbucaqvari formadadır. Xatırladaq ki, binanın şimal-qərb və şimal-şərq, habelə cənub-qərb və cənub-şərq kənarındakı otaqların çöl divarları qövsvəri olduğundan həmin otaqlar da üçbucaqvari formadadır (Əhmədov, 2013, s. 271). Maraqlıdır ki, otaqlardan bəzilərinin içərisi 4 m dərinliyədək təmizlənsə də hələ ki, qapı və pəncərə yerləri üzə çıxmayıb. Əlbəttə, ola bilməz ki, həmin otaqlara giriş-çıkış üçün qapı yeri olmasın. Ehtimal ki, binanın içərisinin öyrənilməsi davam etdirilərsə daha aşağı səviyyədə qapı və pəncərə yerləri də üzə çıxacaqdır.

Binanın çay daşı və tuf daşlardan istifadə olunmaqla inşa edilmiş əsas divarların qalınlığı 2,5 metr, arakəsmə divarlarının qalınlığı isə 2 metr təşkil edir. Tikintidə bərkidici material kimi kirəc məhlulundan istifadə olunub. Fikrimizcə, binanın divarlarının bu dərəcədə qalın və möhkəm olması, sözsüz ki, onun yeraltı təkanlara və yükləyicilik qabiliyyətinə hesablanmış bir yanaşma kimi dəyərləndirilə bilər. Bu amil həm də bəhs olunan tikintinin ən azı bir neçə mərtəbədə ibarət olduğunu deməyə əsas verir.

Şamaxının orta əsrlər tarixi ilə bağlı yazılı qaynaqlarda, xüsusən də Avropadan olan səyyahların yol qeydlərində xeyli məlumatlar yer alıb. Həmin müəlliflərin əsərlərində şəhərin orta əsrlər iltişamından xəbər verən qravür və rəsmlər bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Məsələn, 1646-1666-cı illərdə Azərbaycanda səyahətdə olan Evliya Çələbi Şamaxıda da olub. O, Şamaxı haqqında belə yazır : “Neçə yüz şahın hökmranlıq etdiyi qədim bir diyar. Bəziləri “Şam axı” deyirlər, bəziləri “Şəm axı” deyirlər, bəziləri “Şəm ahi” deyirlər. Bəziləri Şamaqı, dağıstanlılar “Şəməxi” deyirlər, Gilanlı “Şam akı” deyər, amma qələti – məşhur olduğundan “Şamaqı” və ya “Şamaxı” deyirlər [Çələbi, 2012, s.100]. Evliya Çələbinin “Səyahətnamə”sində Şamaxı qalası ilə bağlı da olduqca maraqlı, həm də çox mühüm tarixi əhəmiyyətə malik rəsm yer alıb [Çələbi, 2012, s.99]. Qeyd olunan rəsm XVI əsr müəllifi Asəfinin “Şücaətnamə” əsərindəndir. Maraqlıdır ki, rəsmdə verilən Şamaxı qalası plan quruluşu etibarı ilə Şamaxı şəhər 1 sayılı orta məktəb yanında aşkar edilən

tarixi tikiliyə çox bənzəyir. Təsvirdən göründüyü kimi Şamaxı hakimləri rəsmi qəbulları məhz orada keçirmiş. Məlum olduğu kimi, Şamaxı şəhər 1 saylı orta məktəbin yanında aşkar olunan binada tədqiqatlar başa çatdırılmadığından onun giriş qapısının hansı istiqamətdən olduğu da hələ ki, bəlli deyil. Amma Asəfinin əsərində yer alan təsvirdən belə görünür ki, Şamaxı qalasının giriş qapısı cənub istiqamətindən olub (Çələbi, 2012). Əlbəttə, bu qeyd olunan binada tədqiqatlar davam etdirilərkən arxeoloqlar üçün dəyərli bir ip ucu ola bilər.

Yeri gəlmişkən orta əsr Avropa səyyahlarının Şamaxı ilə bağlı rəsmlərində cənubdan baxanda şəhərin nisbətən yuxarı hissəsində hündür qülləyə bənzər bir bina yer alıb. Maraqlıdır ki, təqdim olunan rəsmlərdə həmin binanın da çoxmərtəbəli olduğu görünür. Rəsmlərdən də göründüyü kimi həmin binanın ən üst qatında iki, ondan aşağıdakı qatda isə daha bir pəncərəsi olub. Çox ehtimal ki, məktəbin yanında aşkar olunan oval formalı tikinti məhz Orta əsr Avropa səyyahlarının Şamaxı ilə bağlı rəsmlərində yer alan həmin qülləyəbənzər çoxmərtəbəli binanın qalıqlarıdır (Cəbiyev, 2024). Məlum olduğu kimi, Orta əsrlərə aid qülləvari formada olan hündür tikililər Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbi üçün çox xarakterikdir. Bakı Qız qalası, Mərdəkan qalası, Abşeron yarımadası boyunca olan çoxsaylı memarlıq abidələri buna əyani misaldır. Bu mənada Şirvanşahların erkən paytaxtı olan Şamaxıda da orta əsrlərə aid belə tikililərin olması bir növ tarixi reallıqdır. Çox ola bilsin ki, Şamaxı şəhərinin ümumi qala divarları daxilində, şəhərin ən görkəmli yerində olan bu qüllə İç qala olmaqla yanaşı, həm də Şirvanşahlara aid saray kompleksi funksiyası daşıyıb.

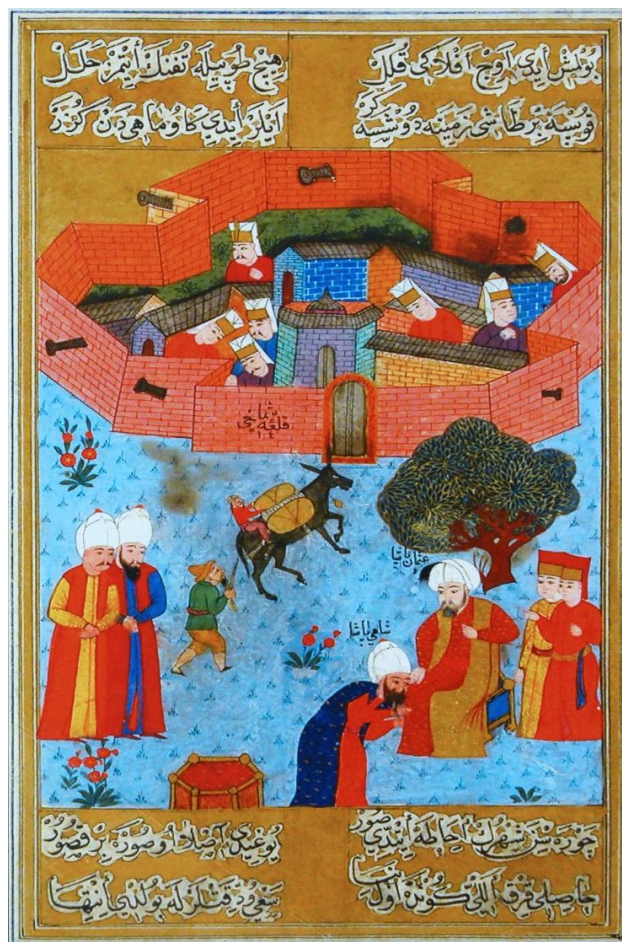
Əfsuslar olsun ki, belə bir möhtəşəm abidə hələlik arxeoloji baxımdan tam açılmayıb və yetərinə öyrənilməyib. Başqa sözlə, bizə bəlli olmayan səbəblər ucbatından 2014-cü ildən etibarən abidənin arxeoloji tədqiqi yarımçıq saxlanılıb. Tikintinin üçdə birini təşkil edən qərb hissəsindəki üç otaq isə hələ ki, 1№-li məktəbin altında qalmaqdadır.

Hesab edirik ki, indiki halda abidənin 1 nömrəli məktəbin altına düşməyən hissəsində arxeoloji tədqiqatları davam etdirmək, Şamaxının loqosu ola biləcək bu abidəni tam olaraq üzə çıxarmaq, onun dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsi işini bir an belə nə ləngitmək, nə də təxirə salmaq olar. Çünki bu tikili hələlik Şamaxının uzaq keçmişindən bu günə boylanan ən möhtəşəm abidəsidir.

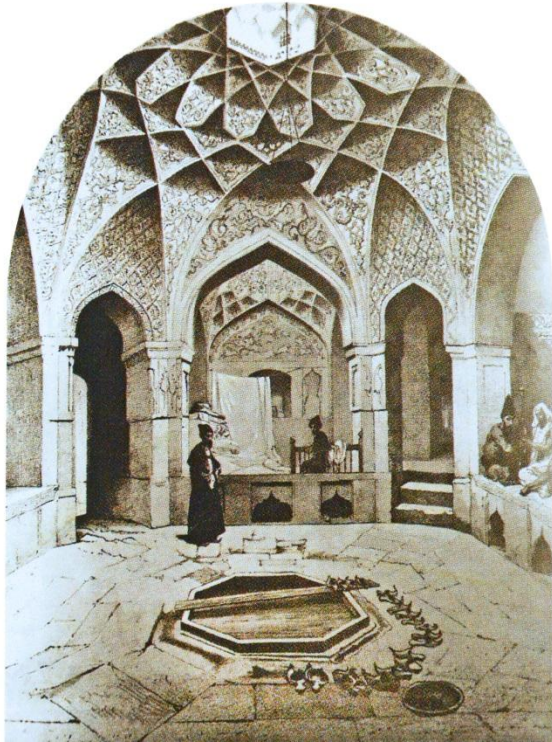
Arayış üçün onu da bildirək ki, Şamaxı şəhər 1 nömrəli orta məktəbin binası divarlarında bir neçə yerdə çox ciddi çatlar olduğundan istifadəyə tam olaraq yararsız vəziyyətdədir. Odur ki, qəzalılıq məktəb binasının nə vaxtsa söküləcəyi, necə deyərlər, artıq gündəmdədir. Təbiidir ki, o zaman qeyd olunan tarixi abidənin qərb kənarı boyunca olan digər üç otağı da daxil olmaqla tam olaraq açıqlaraq tədqiqi mümkün olacaqdır.

Şamaxı orta əsr Avropa səyyahlarının rəsmlərində

Şamaxı qalası. Asəfinin “Şucaətnamə” əsərində

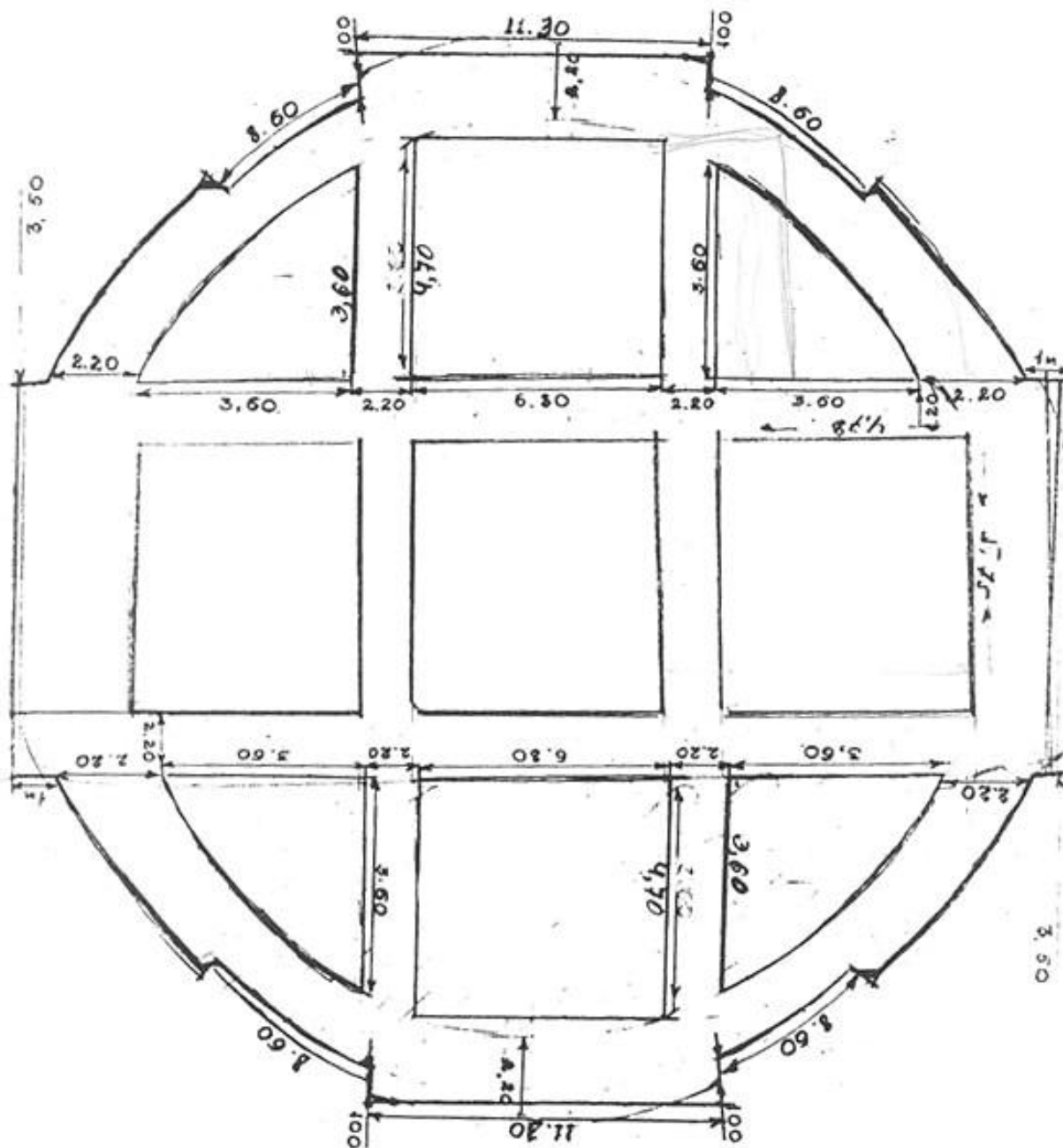
Ötən əsrin 80-ci illərində arxeoloq H.Ciddi tərəfindən Şamaxı şəhərindəki “İmamzadə” məscidinin yanında aşkar edilmiş hamamın Q.Qaqarın tərəfindən işlənmiş 1840-cı ilə aid qravür.

Şamaxı şəhərində qüllə formalı saray kompleksi olduğu ehtimal olunan binada aparılan arxeoloji qazıntılardan görüntülər

Şamaxı şəhərində qüllə formalı saray kompleksi olduğu ehtimal olunan binada arxeoloji qazıntılar

Qüllə formalı saray kompleksin sxematik planı

Şamaxı. Orta əsr Avropa səyyahlarının rəsmlərində yer alan və qüllə formalı saray kompleks olduğu ehtimal edilən çoxmərtəbəli bina

Nəticə

Bəzi tədqiqatçılar qeyd olunan abidənin Şirvanşahlara aid saray kompleks olduğunu və XI-XII əsrlərdə inşa edildiyini ehtimal edirlər. Fikrimizcə, bu qüllə formalı tikintinin qala, saray kompleks, yaxud da hər hansı bir ictimai bina olduğunu söyləmək hələ tezdir. Hesab edirik ki, yalnız yeni tədqiqatlar Bakı Qız qalası ilə təqribən eyni vaxtda inşa edilən və memarlıq quruluşu baxımından xeyli dərəcədə onunla oxşarlığı olan bu abidənin dəqiq dövrü və təyinatı barədə son söz deməyə imkan yaradacaqdır. Amma bu işləri görməzdən öncə belə bəlli olan bir həqiqət var.

Həmin həqiqət də ondan ibarətdir ki, şəhərin Qalalar ərazisində, yəni İç qala hesab edilən yerdə göylərə yüksələn bu bina hələlik Şamaxının tarixi keçmişindən xəbər verən ən əzəmətli tikilidir. Əminliklə deyə bilərik ki, bu abidə tam olaraq öyrəniləndikdən və konservasiya edilərək cəmiyyətə təqdim edildikdən sonra Şamaxıda hər kəsin ilk növbədə görmək arzusunda olduğu ünvana çevriləcək. Romaya gedən insanlar ilk növbədə Kolizeyi ziyarət etdiyi kimi, Şamaxıya gələn qonaqlar və turistlər də birinci növbədə haqqında bəhs etdiyimiz bu möhtəşəm tarixi binanı görməyə tələsəcəklər. Yəni, bu da bir növ Şamaxının özünəməxsus “Kolizeyi” olacaqdır (Cəbiyev, 2024).

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev və Şamaxı. Bakı, 2006.
2. ASE, X cild, Bakı, 1987.
3. Cəbiyev Q.C. Şamaxı tarixinin öyrənilməsində arxeoloji tədqiqatların rolu və əhəmiyyəti. AMEA Tarix İnstitutu Elmi əsərləri. 28 cild. Bakı 2009.s.8-12
4. Cəbiyev Q.C. Azərbaycan Arxeologiyasının əsasları. Bakı, 2018, s.156.
5. Cəbiyev Q.C. Şamaxının “Kolizeyi”. Xalq qəzeti, 12 iyul, 2024.
6. Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan. Bakı, Qafqaz Universiteti nəşriyyatı, 2012.
7. Əhmədov Ş. Şamaxı arxeoloji ekspedisiyasının 2010-cu ilk arxeoloji tədqiqatları. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, 2011, s.203-206.
8. Əhmədov Ş., Cəfərova E., Əhmədova L. Şamaxı arxeoloji ekspedisiyasının 2009-cu ildə gördüyü arxeoloji tədqiqatlar haqqında qısa məlumat. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, 2010, s.193-204.
9. Əhmədov Ş, Əhmədova L. Şamaxı arxeoloji ekspedisiyasının 2012-ci il tədqiqatları. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, 2013, s.269-271.
10. Əhmədov Ş., Cəfərova E., Əhmədova L. Şamaxı arxeoloji ekspedisiyasının 2013-2014-cü il hesabatı. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, 2015, s.293-299.
11. Şamaxı Ensiklopediyası. Bakı, 2024.
12. Пахомов Е.А. Античные монеты в Албании. Вопросы истории Кавказской Албании. Баку, 1962.
13. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в.н.э.). Баку, 1985.

Daxil oldu: 24.04.2025

Qəbul edildi: 28.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/184-192>

Aytən Abbasova-Quliyeva

Bakı Dövlət Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<http://orcid.org/0000-0002-7445-844X>

aytan.abbasova-quliyeva@mail.ru

Cənubi Qafqazın geosiyasi əhəmiyyəti:

Azərbaycan-Türkiyə-İsrail əməkdaşlığı

Xülasə

Cənubi Qafqaz regionu tarixin müxtəlif dövrlərində dünyanın aparıcı dövlətlərinin maraq obyektı olmuşdur. Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində regiona böyük dövlətlərin marağı hələ soyuq müharibə illərində özünü büruzə vermiş, soyuq müharibənin əsas aktorları olan Amerika Birləşmiş Ştatları və Sovet Rusiyası Cənubi Qafqaza təsir gücünü artırmaq naminə “cinah dövlətlər”dən istifadə etmişdir. XX əsrin 90-cı illərində bu cür cinah dövlətlərin sırasına Türkiyə Respublikası və İsrail dövləti də daxil olmuşdur. Hətta bu iki dövlətin ABŞ ilə xarici siyasət əlaqələrinin əsas punktlarından biri də məhz Cənubi Qafqaz regionunda amerikan maraqlarının qorunması və yayılması ilə əlaqədar olmuşdur. SSRİ-nin dağılmasından və soyuq müharibənin bitməsindən sonra Türkiyə Respublikası və İsrail dövləti Cənubi Qafqaz regionunda yenidən müstəqilliyini bərpa etmiş post-sovet respublikaları ilə münasibətlərini davam etdirməyə, daha da gücləndirməyə çalışmışdır. Bu amil Türkiyə Respublikasının və İsrail dövlətinin Azərbaycan Respublikası ilə qarşılıqlı münasibətlərinin qurulmasında və inkişafında əsas faktorlardan biri olmuşdur. Bu baxımdan məqalədə Cənubi Qafqazın geosiyasi əhəmiyyəti fonunda Azərbaycan-Türkiyə-İsrail əməkdaşlığı və tərəfdaşlığının əsas məqamları, Azərbaycan Respublikasının möhtəşəm qələbəsi və ərazi bütövlüyünün tam surətdə bərpa etməsi ilə nəticələnən 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Türkiyə Respublikası və İsrail dövlətinin dəstəyini araşdırmaq nəzərdə tutulmuşdur.

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, Azərbaycan Respublikası, Türkiyə Respublikası, İsrail dövləti, 44 günlük Vətən müharibəsi*

Aytan Abbasova-Guliyeva

Baku State University

PhD in history

<http://orcid.org/0000-0002-7445-844X>

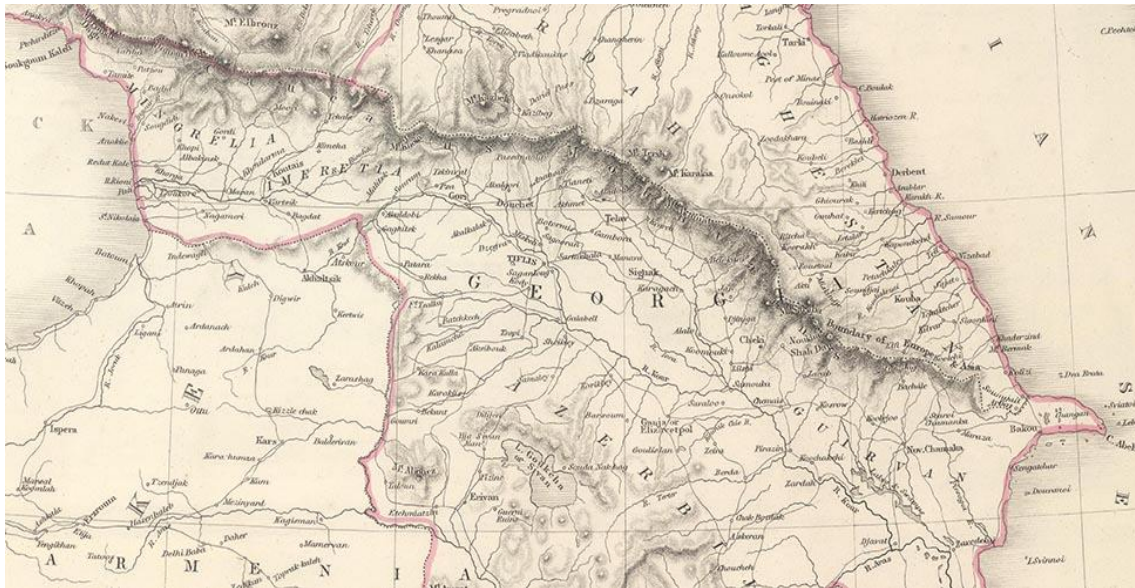
aytan.abbasova-quliyeva@mail.ru

Geopolitical importance of South Caucasus: Azerbaijan-Turkiye-Israeli partnership

Abstract

The South Caucasus region has been an object of interest for the world's leading states at various periods of history. In the modern system of international relations, the interest of great powers in the region was already evident during the Cold War, the main actors of the Cold War - the United States of America and Soviet Russia - used "flank states" to strengthen their influence in the South Caucasus. Until the 1990s, such peripheral states included the Republic of Turkey and the State of Israel. Even one of the main points of the foreign policy relations of these two states with the United States was associated with the protection and expansion of American interests in the South Caucasus region. After the collapse of the USSR and the end of the Cold War, the Republic of Turkey and the State of Israel tried to continue relations with the post-Soviet republics that had restored their independence in the South Caucasus region and to develop them further. This aim was one of the main factors in the establishment and development of relations between the Republic of Turkey and the State of Israel with the Republic of Azerbaijan. In this regard, the article is intended to examine the main points of the Azerbaijani-Turkish-Israeli cooperation and partnership in the context of the geopolitical significance of the South Caucasus, the support of the Turkish Republic and the State of Israel during the 44-day Patriotic War, which resulted in the great victory of the Republic of Azerbaijan and the complete restoration of its territorial integrity.

Keywords: *The South Caucasus, the Republic of Azerbaijan, the Republic of Turkiye, the State of Israel, 44-day Patriotic War*

Giriş

Qara dənizdən Xəzər dənizinə qədər böyük bir ərazini əhatə edən, mədəni, etnik, dil və dini müxtəlifliyi özündə ehtiva edən üç dövləti birləşdirən, Şərqdən Qərbə uzanan tranzit yolunun üzərində yerləşən Cənubi Qafqaz regionu tarixən mürəkkəb siyasi proseslərin və qarşıdurmaların mərkəzində olmuşdur. Bu məqamlar regionun geosiyasi əhəmiyyətini artıran əsas amillər olmuşdur.

Görkəmli amerikalı coğrafiyaşünas Saul Bernard Koenin də qeyd etdiyi kimi “...Geosiyasət öz dövrünün məhsuludur...” (1). Hər bir tarixi mərhələdə həmin dövrün dünya nizamını və dünya xəritəsini izah etmək nəminə geosiyasi model yaradılmışdır. XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində hər hansı bir dövlətin böyüklüyü və siyasi gücü onun dəniz hakimiyyəti və ya Heartland adlandırılan - Rusiya imperiyasının, gələcəkdə də Sovet Rusiyasının idarə etdiyi ərazilərlə əlaqədar olmuşdur. Həmin dövrlərdə Cənubi Qafqaz regionu Rusiyanın tərkibində olduğu üçün uzun müddət anqlo-amerikan təsirindən uzaqda qalmışdır.

Tədqiqat

1.Geosiyasi əhəmiyyətə malik Cənubi Qafqaz regionu. Tarixən Cənubi Qafqaz regionu üç əsas imperiyanın maraq obyekti olmuşdur: Fars imperiyası, Osmanlı imperiyası və Rusiya imperiyası. Artıq XVIII əsrdə region pravoslav xristianlıqla Yaxın Şərq regionunda mövcud olan İslam dini arasında bufer zona rolunu oynayır. Regionu Rusiya imperiyası üçün maraqlı edən əsas məqamlardan biri də onun Mərkəzi Asiyaya gedən tranzit yolunun üzərində yerləşməsi, habelə zəngin karbohidrogen resurslara malik olması olmuşdur. Zəngin karbohidrogen resurslar XIX əsrdə Qərb dövlətlərini də özünə cəlb etmişdir: Rotşild və Şell kompaniyaları neftin hasilatı, Simens şirkəti isə dəmir filizinin hasilatı üzrə

konsessiyalara rəhbərlik etmişdir.

İkinci dünya müharibəsindən sonra dünyanın siyasi mənzərəsi kəskin sürətdə dəyişmiş, coxqütblü dünya kommunizmlə Qərb demokratiyasının mübarizə meydanına çevrilmiş ikiqütblü dünya ilə əvəz olunmuşdur. Həmin dövrdə Cənubi Qafqaz regionu kommunist Rusiyasını Cənub-Şərqi Avropa və Yaxın Şərq regionu ilə əlaqələndirən coğrafi əhəmiyyətli zonaya çevrilmişdi.

XX əsrin 80-cı illərinin sonunda SSRİ-də yenidənqurma siyasəti və sosializmin çökməsi nəticəsində beynəlxalq münasibətlərdə “yeni dünya nizamı” formalaşmışdı. Məşhur amerikalı sosioloq və politoloq Samuel P. Hantinqtonun irəli sürdüyü yeni ideyada “sivilizasiyaların toqquşması” labüd hal olaraq qiymətləndirilmiş və əsas qırılma nöqtələri olaraq Balkanlar, Qafqaz və Yaxın Şərq regionları müəyyənləşdirilmişdi (2, 148). Beləliklə, artıq Cənubi Qafqaz regionu nəinki coğrafi əhəmiyyətinə görə, habelə strateji mövqeyi baxımından Qərb-Şərq və Şimal-Cənub arasında körpü rolunu oynamağa başlamışdı.

2. Azərbaycan-Türkiyə-İsrail əməkdaşlığı

Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri. Türkiyə Respublikasının Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələri mədəni və coğrafi yaxınlıq baxımından həmişə digər türk dövlətləri ilə münasibətlərdən fərqlənmişdir. Xüsusilə son illərdə iki ölkə arasındakı əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq artmışdır. Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin əsasını energetika və hərbi sahələrdə tərəfdaşlıq təşkil edir və hər iki dövlətin liderləri bu münasibətləri ümummilli lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu “bir Millət, iki Dövlət” prinsipi əsasında həyata keçirirlər.

Azərbaycan Respublikası Türkiyənin əsas qaz təminatçısı olduğu kimi, Türkiyə Respublikası da Azərbaycanın karbohidrogen resurslarının Avropaya nəqli yolunda əsas körpü və keçid rolunu oynayır. İki dövlət arasındakı hərbi tərəfdaşlıq sayəsində məhz Azərbaycan Respublikası post-sovet dövlətləri arasında NATO (Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı) ilə müdafiə sazişi (daha dəqiq desək, hərbi təhsil haqqında saziş) imzalayan ilk dövlət olmuşdur.

Cənubi Qafqaz regionunu tədqiq edənlər üçün sirr deyil ki, Türkiyə və Azərbaycan liderləri, habelə hər iki dövlətin əhalisinin böyük əksəriyyəti münasibətlərini “bir Millət, iki Dövlət” prinsipi əsasında müəyyənləşdirir. Bu iki dövlət arasındakı əməkdaşlıq səviyyəsinin dünyada nadir hadisələrdən olduğunu söyləsək, yəqin ki mübaligə etmiş olarıq.

Hər iki dövlət başçısının bəyanatları Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin mahiyyətini və dərinliyini daha yaxşı anlamağa şərait yaradır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev çıxışlarının birində “...*Türkiyə bizim üçün təkca dostumuz və tərəfdaşımız deyil, həm də qardaş ölkədir. Biz tərəddüd etmədən Türkiyəni*

dəstəkləyirik və həmişə dəstəkləyəcəyik....” deyə vurğulamışdır (3). Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan isə qeyd etmişdir ki, “.... “bir Millət, iki Dövlət” devizi çərçivəsində bütün sahələrdə əlaqələrimizi və əməkdaşlığımızı gücləndirmək üçün səylərimizi davam etdiririk....” (4).

Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin hərbi fazası hələ birinci Qarabağ müharibəsi dövrünə, daha dəqiq desək, 1992-ci ilə əsaslanmış, Türkiyə Respublikasının NATO-nun üzvü olması Azərbaycan Respublikasının bu hərbi təşkilatın Sülh Naminə Tərəfdaşlıq (SNT) proqramına qoşulmasına şərait yaratmışdır. Türkiyə Respublikası 2009-cu ilədək NATO-Azərbaycan əlaqələrində “təmas ölkə” rolunda çıxış etmiş, 1999-2015-ci illərdə SNT-nin Türkiyə ərazisində təşkil edilmiş hərbi kurslarında Azərbaycandan 762 hərbi heyət təlim keçmişdir (5, 589).

Azərbaycan-Türkiyə hərbi tərəfdaşlığına təsir edən əsas amillərdən biri məhz Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin müsbət məcrada həll edilməsi və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinə yönəlmişdir. 2006-cı ildə iki ölkə arasında “Hərbi sahədə təlim, texniki və elmi əməkdaşlıq haqqında saziş”, 2010-cu ildə isə o dövrkü Türkiyə prezidenti Abdullah Gülün Bakıya səfəri zamanı 23 maddədən ibarət “Strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım sazişi” imzalanmışdır. Sonuncu sazişin birinci maddəsində qeyd olunmuşdu

ki, tərəflərdən hər hansı birinin ərazi bütövlüyü, suverenliyi və dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı məsələsində təhlükə yaranacağı təqdirdə Azərbaycan və Türkiyə ordusu birlikdə hərəkət edəcək, iki ölkə bir-birinə qarşılıqlı yardım göstərəcəkdir (6). 44 günlük ikinci Qarabağ müharibəsi dövründə Türkiyə Respublikası məhz sözügedən sazişə əsaslanaraq Azərbaycan Respublikasına tam mənada siyasi və hərbi yardım göstərmiş, müharibədən sonrakı dövrdə iki ölkə arasındakı hərbi-texniki tərəfdaşlıq yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Prezident R.T.Ərdoğan və türk komandoları 10 noyabr 2020-ci il Zəfər paradında iştirak etmiş, Türkiyənin dünyaca məşhur Bayraktar pilotsuz təyyarələrinin istehsalçısı olan “Baykar Makina” 2022-ci ildə Bakıda öz filialını açmışdır (7).

Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı bu gün də yüksəliş dövrünü yaşayır; ikitərəfli münasibətlər hərbi sahədə əməkdaşlıqla kifayətlənmir, Şuşa bəyannaməsinin imzalanmasından sonra Türk Dövləri Təşkilatına (TDT) üzv dövlətlərin hərbi, iqtisadi və siyasi həmrəyliyi formalaşdırılması istiqamətində, habelə İğdır-Naxçıvan qaz kəməri layihəsinin imzalanması ilə iqtisadi tərəfdaşlığın inkişaf etdirilməsi naminə əməli addımlar görülür.

Azərbaycan-İsrail münasibətləri. Bir çoxları düşünürlər ki, Cənubi Qafqaz regionu İsrail dövlətinin maraq obyektinə ola bilməz, çünki İsrailin region dövlətləri ilə heç bir sərhəd qonşuluğu yoxdur və burada mövcud olan siyasi münaqişələr (Dağlıq Qarabağ, Abxaziya və Cənubi Osetiya) regionun siyasi mənzərəsini gərginləşdirir. Bununla belə, Cənubi Qafqazın strateji yerləşmə koordinatları, onun Mərkəzi Asiya, Şərqi Avropa, Rusiya və Yaxın Şərqlə əlaqələrdə əsas körpü rolunu oynaması İsrail dövləti üçün regionu cəlb edən amillərdəndir.

İsrail dövləti regionun hər üç dövləti ilə (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan) ikitərəfli münasibətlər qurmağa cəhd etsə də, əsas prioritetlər Azərbaycan və Gürcüstan Respublikaları olmuşdur. Gürcüstanla münasibətlər hərbi və iqtisadi amillərə əsaslanmışdır ki, bunun da ən bariz nümunəsini 2008-ci il Rusiya-Gürcüstan müharibəsi zamanı istifadə olunmuş İsrail hərbi texnikalarından görmək mümkündür (8).

İsrail dövlətinin stabil və dayanıqlı münasibətlər qurduğu və əməkdaşlıq etdiyi əsas region dövləti Azərbaycan Respublikası olmuşdur. İkitərəfli əməkdaşlığa təsir göstərən amillər Azərbaycanın zəngin karbohidrogen resurslarına malik olması, ölkənin İran və Rusiya kimi aparıcı dövlətlərlə sərhədə malik olması, burada dini və etnik tolerantlığın qorunub saxlanması və s.-dir. İsrail dövləti hələ XX əsrin 90-cı illərində, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi yenidən alovlandığı zamanlardan Azərbaycan Respublikası öz ərazi bütövlüyünü və suverenliyini tam təmin edənədək daima dövlətimizin yanında olmuşdur.

2008-ci il Rusiya-Gürcüstan müharibəsindən sonra Rusiya Federasiyası ilə

münasibətlərini gərginləşdirməmək naminə Gürcüstanla əlaqələrini bir qədər zəiflədən İsrail dövləti bunun əksinə olaraq Azərbaycanla əməkdaşlığını daha da gücləndirdi. Həmin dövrdə iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsi 4 milyard dollar təşkil edirdi; İsrail Azərbaycandan neft alır, həmçinin növbəti onillik üçün 10 milyard kubmetr qaz almağı da planlaşdırırdı (9).

İsrail dövləti Azərbaycanı həmişə Cənubi Qafqaz regionun aparıcı qüvvəsi olaraq görmüşdür. İsrailin keçmiş prezidenti Şimon Peresin də qeyd etdiyi kimi, “...Azərbaycan İranın Yaxın Şərq regionundakı təsir gücünün zəiflədilməsi üçün açar rolunu oynayır...” (10). İran amili ilə yanaşı, Azərbaycanı İsrail üçün əhəmiyyətli edən əsas məqamlardan biri də burada böyük yəhudi icmasının mövcud olmasıdır ki, İsrail dövlətinin əsas ənənələrindən biri də dünyada yaşayan yəhudi icmalarına dəstək durmaqdan ibarətdir.

Son illərdə, xüsusilə Azərbaycan Respublikasının qələbəsi ilə nəticələnən 44 günlük İkinci Qarabağ (Vətən) müharibəsi dövründə və sonrasındakı Azərbaycan-İsrail əməkdaşlığı və tərəfdaşlığı ən yüksək məqama çatmışdır. Müharibə zamanı məhz Türkiyə və İsrail kimi dost dövlətlərin siyasi və hərbi dəstəyi ilə ədaləti bərpa edən və tarix yazan dövlətimiz ərazi bütövlüyümüzü təmin etməklə yanaşı, tarixi yurdlarımızın üzərində olan haqlarımızın da müdafiəsini başlatdı. Buraya hələ 1868-ci ildə Rusiya imperiyası tərəfindən yaradılan, 1919-cu ildə Böyük Britaniya və qalib dövlətlər tərəfindən Azərbaycan yuridiksiyası altında olan ərazi olaraq tanınan, lakin sonradan, Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanla onun eksklavı olan Naxçıvan arasında əlaqələri kəsmək naminə Ermənistan SSR-nin tərkib hissəsi olaraq təsdiq olunan Zəngəzur dəhlizi də daxil idi.

İsrail dövlətinin nöqtəyi-nəzərindən Zəngəzur dəhlizinin əhəmiyyəti onun regiondakı güc balansını dəyişdirmək imkanına malik olması ilə əlaqədardır. Son illərdə Fələstin problemi səbəbilə Türkiyə Respublikası ilə münasibətləri kəskinləşən, İran İslam Respublikası ilə tarixi ədavətə malik olan İsrail dövləti üçün hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikası ilə strateji tərəfdaşlığı gücləndirmək və Zəngəzur dəhlizinin yaradılmasını dəstəkləmək əsas prioritetdir. Sözügedən dəhlizin yaradılması yenicə Rusiya təsirindən çıxmağa cəhd edən və Qərbbə yönələn Ermənistanın tamamilə İranın təsiri altına düşməsi təhlükəsinin də qarşısını ala bilər (11). Habelə Zəngəzur dəhlizinin açılması Cənubi Qafqazın gələcəyi üçün müsbət mənada dönüş yaratmaqla yanaşı, Çin, Rusiya və İrandan asılı olmayan yeni tranzit xəttin yaranmasına, Mərkəzi Asiya Respublikalarının müstəqil iqtisadi siyasət həyata keçirmələrinə təkan verəcək ki, bu amil Qərbin və onun bilavasitə tərkib hissəsi olan İsrailin əsas xarici siyasət amallarından biridir. Bu baxımdan Azərbaycan-İsrail ikitərəfli əməkdaşlığı və tərəfdaşlığı təkcə hərbi deyil, iqtisadi və siyasi amillərə

əsaslanır.

Stokholm Beynəlxalq Araşdırmalar Mərkəzinin tədqiqatlarına əsasən, 2015-2019-cu illərdə Azərbaycan Respublikasının müdafiə sistemində idxalın 60%-i məhz İsrailin payına düşmüş, İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycan həm İsrail, həm də Türkiyə PUA-larını düşmən mövqelərində müvəffəqiyyətlə istifadə etmişdir. 2022-ci ilin aprelində İsrailin Müdafiə naziri Beni Hansın, həmin ilin oktyabrında Maliyyə naziri Aviqdor Libermanın Bakıya səfəri nəticəsində ikitərəfli tərəfdaşlıq sahəsində münasibətlər daha da yüksəldilmişdir. Azərbaycan-İsrail münasibətlərinin zirvə nöqtəsi isə 2023-cü ilin aprelində İsrailin Xarici İşlər naziri Eli Kohenin Bakıya səfərindən bir neçə gün sonra Azərbaycan Respublikasının Tel-Əvivdə səfirliyinin açılması olmuşdur (12). Onu da qeyd etmək ki, Kohenin Bakıya səfəri onun Türkmənistanın paytaxtı Aşqabadda İsrail səfirliyinin açılışına getməsindən öncə həyata keçirilmişdi (13). Bu amil də Azərbaycanın Mərkəzi Asiya respublikaları ilə əlaqələrin qurulmasında aparıcı rol oynadığının bariz sübutu idi.

Nəticə

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Qara dənizdən Xəzər dənizinə qədər böyük bir ərazini əhatə edən, mədəni, etnik, dil və dini müxtəlifliyi özündə ehtiva edən üç dövləti birləşdirən, Şərqdən Qərbə uzanan tranzit yolun üzərində yerləşən, tarixin müxtəlif mərhələlərində münaqişə və qarşıdurmaların mərkəzində olan Cənubi Qafqaz regionu olduqca vacib geosiyasi əhəmiyyətə malikdir. Sözügedən geosiyasi əhəmiyyət regionun əsas aktyorlarından biri olan Azərbaycan Respublikasının aparıcı dünya dövlətləri ilə münasibətlərinə, əməkdaşlıq və tərəfdaşlığına da təsirsiz ötüşməmişdir. Hazırda Azərbaycanın siyasi-diplomatik, hərbi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə bir çox dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlığı mövcuddur ki, bu cür dövlətlərdən ən əsasları sırasında mədəni-coğrafi yaxınlığı, habelə hərbi-siyasi-iqtisadi əməkdaşlığı olduğu Türkiyə Respublikası və hərbi-siyasi tərəfdaşlıq həyata keçirdiyi İsrail dövləti vardır. Hər iki dövlətlə münasibətlər Azərbaycan Respublikasının qələbəsi, ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin təmin olunması ilə nəticələnən 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra daha da yüksələn xətlə davam etməkdədir.

Ədəbiyyat

1. **Tavadze, Natalie.** Geopolitics of the Central Caucasus / June 14, 2024 / [Electron resource]
URL: <https://www.geopoliticalmonitor.com/the-geopolitics-of-the-central-caucasus/>
2. Hantinqton, Samuel. Sivilizasiyaların toqquşması və dünya nizamının yenidən təşkili. Bakı, Teas Press, 2020, 396 səh.

3. **Hajizadeh, Ali.** Türkiye-Azerbaijan relations: The building of an alliance / April 29, 2024 / [Electron resource]
URL: [Türkiye-Azerbaijan relations: The building of an alliance – Aze.Media](#)
4. **Guldogan, Diyar.** “Azerbaijan’s Recent Victory in Karabakh ‘Matter of Pride’: Turkish President Erdogan,” / September 25, 2023 / [Electron resource]
URL: <https://www.aa.com.tr/en/world/azerbaijans-recent-victory-in-karabakh-matter-of-pride-turkish-president-erdogan/3000640>.
5. **Özsoy, Bahar.** 1918’den 2023’e Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Askeri Boyutu / Güv. Str. Derg. 2023, 19(46). s. 585-605 / [Electron resource]
URL: [GSD_46_Art_3_122023.pdf](#)
6. “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında” Müqavilənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının qanunu / [Electron resource]
URL: <https://e-qanun.az/framework/21158>
7. **Kazantsev-Vaisman, Andrey.** Israeli interests in the Caucasus: The Zangezur Corridor / October 17, 2024 / [Electron resource]
URL: <https://www.jns.org/israeli-interests-in-the-caucasus-the-zangezur-corridor/>
8. **Avdaliani, Emil.** Israel and the South Caucasus: Building A New Approach / November 2, 2017 / [Electron resource]
URL: <https://besacenter.org/israel-south-caucasus/>
9. **Рамазанова, Айтен.** Политика Израиля на Южном Кавказе как фактор обеспечения национальной безопасности / 2021 / [Electron resource]
URL: <https://pathofscience.org/index.php/ps/article/view/1125/977>
10. **Suchkov, Maxim.** Sources of Israel’s policy in the Caucasus / February 5, 2015 / [Electron resource]
URL: <https://carnegieendowment.org/posts/2015/02/sources-of-israels-policy-in-the-caucasus?lang=en>
11. **Kutler, Robert M.** Deepening Azerbaijani-Israeli Cooperation Contributes to South Caucasus Stability / May 23, 2023 / [Electron resource]
URL: <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13756-deepening-azerbaijani-israeli-cooperation-contributes-to-south-caucasus-stability.html>
12. **Johnson, Shawn.** Türkiye’s Baykar Makina Set up Office in Azerbaijan / December 27, 2022 / [Electron resource]
URL: <https://biz.crast.net/turkiyes-baykar-makina-set-up-office-in-azerbaijan/>
13. **Türkmənistanda İsrail Səfirliyi açıldı** / 20Aprel, 2023 / [Electron resource]
URL: <https://turkmedia.az/turkmənistanda-israil-səfirliyi-acildi/>

Daxil oldu: 24.04.2025

Qəbul edildi: 28.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/193-211>

Aysima Mirsultan

Berlin Devlet Kütüphanesi

Filoloji bilimleri doktoru

Doğu Asya Bölümü araştırmacısı

<https://orcid.org/0000-0003-3276-7778>

ayisima.miersulitan@sbb.spk.berlin.de

Abduşükür Məhəmməd Qumtur

Avropa Uyğur Akademiyasının müfəttişi

Müstəqil tədqiqatçı, yazar, şair

Filoloji Adayı, Doç

<https://orcid.org/0009-0006-6170-2315>

qumtur@gmail.com

Uygurcadan Aktaran:

Esmanur Tok

Istanbul Üniversitesi Çağdaş Türk

Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

mezun

<https://orcid.org/0009-0001-2459-0565>

essmatokk2002@gmail.com

XIX yüzyıla ait Kuça haritası ve haritada geçen bazı yer adları

Özet

Küça, Taklamakan Çölü'nün kuzeyinde ve Tanrı Dağları'nın güneyinde yer alan kadim bir yurt olup Uygurların en uzun süre boyunca yaşadığı yerleşimlerden biridir. Coğrafi olarak atalarımızın yaşadığı geniş toprakların tam merkezinde bulunan Küça, tarih boyunca Doğu ile Batı, Kuzey ile Güney arasındaki önemli bir ulaşım merkezi olmuştur. Geçmişte Küça, Küsen olarak bilinen devletin başkentiydi. Küsen Uygur Devleti, Orta Asya'nın en güçlü, kültürel ve ekonomik açıdan en gelişmiş devletlerinden biriydi. Küsen hakkında birçok tarihi kaynak bulunsa da premodern Küça'nın sosyal ve ekonomik koşullarını belgeleyen yerel materyaller oldukça azdır. Mevcut bilgiler, birkaç Uygur hukuk belgesi, yabancı seyyahların anıları ve bazı Çin kaynaklarındaki detaylarla sınırlıdır. XVII yüzyıldan sonra dış dünyadan izole olan ve küresel gelişmelerden habersiz kalan bu topraklar, XIX

yüzyılda bazı yabancı maceraperestler, kâşifler ve gezginler için ilgi odağı haline geldi. Ortaçağ geçmişinin kalıntılarına tanıklık etmek isteyen bu kişiler, farklı amaçlarla bu bölgeye gelseler de temel hedefleri binlerce yıldır yerin altında gömülü olan kadim bir uygarlığı keşfetmek, kazılar yapmak, eserler toplamak ve belgeler oluşturmaktır. Ana keşif gezileri, Taklamakan Çölü'nün kumları altında gömülü olan antik şehirler, Orta Asya'daki İslam medeniyetinin merkezi konumundaki Kaşgar ile Budist kültürünün önemli merkezlerinden Turfan, Kuça ve Hotan üzerine yoğunlaştı. O dönemde Rusya, Japonya, İngiltere, Almanya, İsveç, Fransa, Finlandiya ve diğer ülkelerden gelen maceraperestler, kâşifler ve gezginler, uzun süre Ortaçağ uykusunda kalmış olan bu topraklara sık sık seyahat etti. Bölgeden değerli eserler ve el yazmaları alarak ülkelere götürdüler ve bu bölge hakkında akademik makaleler ve kitaplar yazdılar. 1903 yılında Alman araştırmacı Albert Grünwedel, Saint Petersburg Asya Müzesi müdüründen Berlin Etnoloji Müzesi'ne teslim edilmek üzere nadir bir Küça haritası almıştır. 1890'larda Rusya'nın Genel Konsolosu Nikolay F. Petrovsky, orijinal Uygur haritasını Kiril alfabesiyle kopyalatmış ve Rusça açıklamalar eklemiştir. 1922'de Albert von Le Coq ve kartograf Albert Hermann, bu haritayı *Güney Tibet* adlı eserlerinde Kiril versiyonuna dayanarak Latin alfabesiyle yayımlamıştır. Bu tarihsel arka plan göz önüne alındığında, söz konusu Küça haritasını ve üzerinde yer alan yer adlarını günümüzde hâlâ kullanılan isimlerle karşılaştırarak analiz etmeyi amaçlayan ön çalışmamızı sunmanın yerinde olacağını düşünüyoruz.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Küsen, Küça, Prusya Turfan Seferi, Albert von Le Coq

Aysima Mirsultan

Berlin state library

Doctor of philological science,

Research librarian in the East Asia Department

<https://orcid.org/0000-0003-3276-7778>

ayisima.miersulitan@sbb.spk_berlin.de

Abduşükür Məhəmməd Qumtur

Inspector of the European Uyghur Academy

Independent researcher, writer, poet

Candidate of Philology, Ass. Professor

<https://orcid.org/0009-0006-6170-2315>

qumtur@gmail.com

Translator from Uyghur Language:

Esma Nur Tok

Graduate of Istanbul University

Department of Contemporary

Turkish Dialects and Literatures

<https://orcid.org/0009-0001-2459-0565>

essmatokk2002@gmail.com

A 19th-century map of Kucha and some place names mentioned on the map

Abstract

Kucha is an ancient homeland situated north of the Taklamakan Desert and south of the Tianshan Mountains. It is one of the longest-inhabited settlements of the Uyghurs. Geographically, Kucha lies at the heart of the vast lands where our ancestors lived and has historically served as a crucial transportation hub between East and West, as well as North and South. In the past, Kucha was the capital of the state known as Küsen. The Küsen Uyghur State was one of the most powerful and culturally and economically advanced states in Central Asia. Despite numerous historical sources on Küsen, there are few local materials documenting the social and economic conditions of premodern Kucha. The available information is limited to a few Uyghur legal documents, foreign travelers' memoirs, and some details from Chinese sources. After the 17th century, this land, isolated from the outside world and unaware of global developments, became a point of interest for some foreign adventurers, explorers, and travelers in the 19th century who sought to witness the remnants of the medieval past. Although their purposes for coming to this land varied, their primary objective was to discover, excavate, collect, and document an ancient civilization buried underground for thousands of years. Their main expeditions focused on the ancient cities buried beneath the sands of the Taklamakan Desert, Kashgar—once the center of Islamic civilization in Central Asia—and Turpan, Kucha, and Hotan, which were strongholds of Buddhist culture. At that time, adventurers, explorers, and travelers from Russia, Japan, England, Germany, Sweden, France, Finland, and other countries and regions frequently ventured into this land, which had long been in a deep medieval slumber. They took valuable artifacts and manuscripts back to their countries and wrote scholarly articles and books about the region. In 1903, German researcher Albert Grünwedel received a rare map of Kucha from the director of the Saint Petersburg Asian Museum for delivery to the Berlin Ethnological Museum. In the 1890s, Russian Consul General Nikolay F. Petrovsky

had the original Uyghur map copied in Cyrillic, adding Russian annotations. In 1922, Albert von Le Coq and cartographer Albert Hermann published it in Latin script in *Southern Tibet*, based on the Cyrillic version. Given this historical background, we find it appropriate to present a preliminary study by comparing and analyzing this map of Kucha and the place names it features with those still in use today.

Keywords: *eastern Türkistan, Küsen, Kucha, Prussian Turfan Expedition, Albert von Le Coq*

Giriş

Kuça Hakkında Kısa Bilgi. Kuça Teklimakan çölünün kuzeyinde, Tanrı dağlarının güneyinde kurulmuş olan kadim bir yurt olup Uygurlar'ın çok eskilerden beri yaşamakta olduğu yerleşim yerlerinden biri kabul edilir. Kuça coğrafi olarak atalarımızın yaşadığı geniş toprakların merkezi olup tarihten bu yana doğu ile batı ve kuzey ile güney arasındaki önemli ulaşım noktası olagelmıştır.

Kuça eskiden Küsen diye adlandırılan bir devletin merkezi olmuştur. Küsen Uygur Devleti tarihinde Orta Asya'da kültürü ve ekonomisi gelişmiş en güçlü devletlerden biriydi. Küsen devleti yükseldiği dönemlerinde Teklimakan çölünün kuzeyindeki yerleri yani doğuda Kara Şehir, batıda Maralbaşı, güneyde Lopnor, kuzeyde Yıldız yaylalarına kadar olan mesafedeki bölgelere hükmetmiştir. Küsen'in kendine has coğrafi özellikleri, yani sularının bol, topraklarının bereketli, madenlerinin çok oluşu, ekim biçim, hayvancılık, el sanatları ve ticaretin gelişmesine olanak sağlamıştır. Üstelik Küsen sınırları içerisindeki huzurlu ortam ve varlıklı yaşam Küsen'i, Büyük Kervan Yolu olarak adlandırılan İpek Yolu'nun kuzey güzergâhındaki çeşitli kültürleri birbiriyle buluşturan önemli bir düğüm noktasına dönüştürmüştür. Küsen diyarındaki çalışkan ve akıllı Uygur halkı çölü, yerleşim alanını ve yaylaları bir arada bulunduran bu kutsal mekanda dünyadaki bilim insanlarının, seyyah ve gezginlerinin aklını oynatacak müthiş kültürleri ortaya koyup İpek Yolu'ndaki çekici bir mekana dönüşmüştür.

Tarih ilerleyip 14-15. yüzyıllara gelindiğinde Avrupa gezginlerinin deniz yolunu açmasıyla karayı esas alan büyük kervan yolu yavaş yavaş kendi tarihi görevini sonlandırarak, İpek Yolu'nun merkezinde yer alan, kültürler ortaya koyan birçok şehrin düşüşüne sebep oldu. Ayrıca Merkezi Asya'yı kendilerine toprak yapan devletler Cengizhan'ın istilasından sonra, savaş, iç çatışma, dini ayrılıklar ve mezhep mücadelelerinin ortasında tarihteki parlak kültürleri kum ve topraklarının altına gömdü.

Tədqiqat

VII yüzyıldan sonra dış dünya ile teması tamamen kesilip, dünya yeniliklerinden bihaber kalan bu zavallı toprak 19. yüzyıldan itibaren yabancı

meraklı, araştırmacı ve orta çağın kalıntılarını görmek isteyen bir bölük gezginin ilgi odağı hâline geldi. Gerçi onların buraya gelmekteki amaçları farklı olsa da onların öncelikli hedefi yer altına gömülen binlerce yıllık tarihe sahip kültürü bulma, kazma, toplama ve onları yazıya dökmektir. Onların asıl yolculuğu Teklimakan çölünün altında kalan eski şehirler, Merkezi Asya'daki islam kültürünün merkezi olan Kaşgar ve Buda dini kültürüne ev sahipliği yapan Turfan, Kuça ve Hoten'i hedef almıştı. Bu dönemde Rusya, Japonya, İngiltere, Almanya, İsviçre, Fransa, Finlandiya ve başka devlet ve bölgelerden gelen gezginler ve araştırmacılar orta çağın gaflet uykusunda yatan bu topraklara gelip gitme sürecinde bazı değerli eserleri ve el yazmalarını kendi ülkelerine götürmüştür ve bu yer hakkında bilimsel araştırma değeri olan makale ve kitaplar yazmıştı. Bazı araştırmacıların hatıralarına göre, zamanında milletimizin cahilliği yüzünden bazı Buda tapınaklarındaki killi çamurlarla yapılan duvarlar ve Buda heykelleri kırılarak, tarlalarda gübre yerine kullanılmıştır.

Kuça'nın şehir surlarıdır. Almanların Turfan araştırmaları sırasında çekilmiştir.

Resmin arşiv numarası: B1344¹

Araştırmacıların gelişiyle bu durum yavaş yavaş değişmeye başlamış. Onlara çalışan veya onlara düşük fiyata eser satanlar bu kadim ürünlerin altından da fazla değere sahip olduğunu fark etmişler. Onlar, araştırmacılar gittikten sonra, kadim şehir kalıntılarını ve mezarlıkları kendileri kazarak ve tarihi eserleri toplayarak, yabancı araştırmacılara yüksek fiyata satmış veya onlarla anlaşmalı ticaret yapmıştır. Hatta bazıları kendilerinin bile okuyamadıkları harflerle eski el yazmalar hazırlayıp yüksek fiyata satmıştır.²Bu tür el yazmalar hâlâ da Avrupa'da bulunmaktadır.

Bu yabancı gezgin ve araştırmacıların içinde Almanların Turfan'ın dışında Kuça ve onun etrafındaki bölgelere olan ilgisi daha fazladır. Kasım 1902'den Mart 1903'e kadar yürütülen ilk araştırmada Almanya, yani Prusya Turfan araştırmaları, Berlin etnoloji müzesindeki arkeolog ve Hintolog Albert Grünwedel'in (1856-1935)

yönetiminde Theodor Bartus (1858-1941)³ ve Georg Huth'un (1867-1906)⁴ katılımıyla başarı bir şekilde tamamlanır. İkinci Turfan araştırmaları, Grünwedel'in hastalanması sebebiyle Kasım 1904'ten Ağustos 1905'e kadar Albert von Le Coq'un (1860-1930) yönetiminde, Theodor Bartus'un katılımıyla Turfan ve Kumul'da yürütülür. Onlar Aralık 1905'te Kaşgar'da Grünwedel ile görüşüp, öncelikle Aksu, Kuça etrafında, sonra ise Turfan'da arkeolojik kazı yaparlar. İşte bu, Turfan araştırmalarının üçüncüsüdür. Bu seferki araştırma sırasında Kuçave onun çevresindeki bölgelerde çok ayrıntılı kazı yaparlar. Araştırma ve kazı çalışmaları Grünwedel'in yönetiminde ta ki Nisan 1907'ye kadar devam eder. Araştırmaların dördüncüsü ise Le Coq'un yönetiminde Bartus'un katılımıyla Aralık 1913'den Ocak 1914'e kadar Kuça'da kısa sürede gerçekleşir. Bunun nedeni, o dönemdeki karmaşık siyasi durum, onların sürekli arkeolojik çalışmalar yürütmesine zorlu engeller oluşturmaya idi. Beşinci seferin planları yapılmış olsa da türlü sebeplerden dolayı imkan olmaz. O dönemde Turfan, Kuça ve Aksu çevresindeki bölgelerden Almanya'ya götürülen duvar resimleri ve diğer kültür öğeleri, el yazmalar günümüzde bizim değerli miraslarımız olarak Almanya'nın çeşitli müze, arşiv ve kütüphanelerinde itinayla muhafaza edilmektedir. Ayrıca bu materyaller elektronik ortama alınıp genç araştırmacıların daha ayrıntılı araştırma yapmaları için kolaylık sağlamaktadır.

Sağda Avalokiteşvara Tapınağının kalıntısı, solda Bin Ten Atam mezarı yer almaktadır. Resim Almanların üçüncü araştırması sırasında Kuça Kumerik'daki Sabit Molla'nın konağından çekilmiş. Resmin arşiv numarası: B923

2022 yılından itibaren memleketimizden götürülen pek çok değerli duvar resimleri, Buda heykelleri, el yazmalar ve çeşitli kültür öğeleri Berlin Humboldt Forum'da üç büyük salonda sergilenmeye başlandı. Bunların içinde, Kuça Kızıl Bin

Evleri'nden getirilen kültürel eserler yoğunluktadır.

Almanlar o dönemde Kuça hakkında bazı makaleleri ve bilimsel araştırma kitaplarını yazmış. Bunların içinde Grünwedel'in *Kadim Kuça*⁵, Le Coq'un *Doğu Türkistan'daki Cehennemin İzinden, Doğu Türkistan Devleti ve Halkları Hakkında* adlı kitapları büyük öneme sahiptir.

Kuça yani kadim Küsen hakkında, günümüze kadar yazılan pekçok tarihi kaynaklarla karşılaşmak mümkündür. Ancak son dönemlerdeki Kuça'nın sosyal ve ekonomik durumu hakkında yerli materyaller pek bulunmaz. Bunlar sadece bazı Uygurca hukuk belgeleri, yabancı gezginlerin anıları ve Çince kaynaklardaki bazı bilgilerle sınırlıdır. Bu hususu dikkate alarak, burada kısaca da olsa, XIX yüzyıla ait olan Kuça haritasını ve haritada geçen yer adlarını, şimdiye kadar korunan yer adları ile karşılaştırma ve uygulama temelinde, geniş okur kitemize konuyla ilgili ilk bilgi olarak sunmayı uygun bulduk.

Harita hakkında. Alman araştırmacı Albert Grünwedel 1903 yılında, yani ilk defa yapılan araştırma çalışması sonrasında ülkesine geri dönerken, Saint Petersburg Asya müzesinin müdürü Carl Hermann Salemann'dan (1849-1916) Berlin Etnoloji Müzesi'ne teslim edilmek üzere Kuça'nın nadir bulunan bir haritasını teslim alır. Salemann ona bu haritanın 19. yüzyılın 90'lı yıllarında Kaşgar'da bulunan Rusya Başkonsolosu Nikolay F. Petrovsky'nin (1837-1908) bir Uygurca haritayı Kiril alfabesiyle kopyaladığını ve bazı ek açıklamaların Rusça yazıldığını söyler.

Orijinal harita esas alınarak Latin alfabesine döndürülmüş haritadır. Güney Tibet (PL XXIV, VIII)

Harita 1922 yılında, Albert von Le Coq ve ünlü Alman haritacı Albert Hermann (1886-1945) tarafından *Güney Tibet* dergisinin 8. sayısında Latin alfabesi ile mükemmel bir şekilde basılır. Bu dergi, Sven Hedin'in (1865-1952) kesintisiz olarak yayımladığı, genelde tarihi kaynakları aydınlatan yazıların yer aldığı bir dergidir. Le Coq ile Hermann harita hakkındaki analizlerinde, bu haritanın Çince harita ile hiçbir şekilde ortaklığı veya alakası olmayan bir harita olduğunu, haritanın içinde geçen bilgilere göre, bu haritanın belli bir idari amacı göz önünde tuttuğunu, yani temel olarak sulama sisteminin izlenmesi ve yerleşim alanlarının genişlemesine yardımcı olmayı dikkate alarak çizildiğini ortaya koyar. Ayrıca bu haritayı hazırlayanın, Türk halklarında sık karşılaşılan atalarına derin saygı ve bağlılık tutumunu yansıttığını, bu nedenle haritaya kahraman hükümdar Efrasiyab'a (Alp Er Tunga) ait olan bazı kadim şehirleri de eklemeyi ihmal etmediğini, buralardaki eski Buda ibadethaneleri ve manastırlarının Almanyalı Turfan araştırmacılarının kazı yapma ve araştırmalarda bulunması için önemli ölçüde katkısı bulunduğunu vurgular. Peki, bu Kuça haritası günümüzde de Berlin'de muhafaza ediliyor mu? Araştırmalar sonucunda, bahsi geçen haritanın günümüzde Saint Petersburg Bilimler Akademisi'nde bulunmakta olduğu tespit edilmiştir. Bu haritanın ikinci dünya savaşı döneminde Rusya'ya götürüldüğü tahmin edilmektedir. Burada şunu söylemek mümkün. Bu harita Almanların Kuça ve çevresindeki bölgelerde yürüttüğü arkeolojik kazı çalışmasında gerçekten önemli rol oynamıştır.

Şunu vurgulayarak söylemek gerekir ki, Le Coq ile Hermann 1922 yılındaki yazısında sadece bu idari haritayı Latin alfabesinde yayımlamakla kalmamış, bu harita, Mançuların ve Sven Hedin'in haritaları temelinde aşağıdaki Kuça haritasını da çizmiştir.

Onlara göre bu Kuça haritası, bütün Kuça bölgesini, 1899 yılındaki Mançuca haritadan daha iyi yansıtır. Yani bu harita; kuzeyde Kökünek uçurumu, Kuça nehrinin dar vadisi, Tanrı dağının güneyinden Yıldız vadisine kadar uzanan yolu, güneyde Tarım nehrine kadar olanyerleri, doğuda Laysu geçidi ve Kuça ile Bügür'ün yazlık çayırlarını, batıda ise Kızılsu'nun doğusu, Tiçik karakolu ve Kuça ile Aksu'nun yazlık çayırlarını kapsar.

Üç harita temelinde yeniden çizilen haritadır. Güney Tibet (PL XXIV, VIII)

Sven Hedin tarafından derlenen harita ile karşılaştırıldığında bu haritadaki yerlerin konumu pek net olmasa bile verilen bilgiler daha kapsamlıdır. Hatta bazı açılardan bu harita oldukça mükemmel sayılan Mançuca haritaya da takviyede bulunur. Onlar makalelerinde haritadaki yer isimlerinin o kadar kusursuz ve doğru olduğunu vurgularlar. Bu nedenle onlar bu üç haritanın birbirinden farklı olan artılarını ve eksilerini dikkate alarak, PLXXVI numaralı bu haritayı oluşturur. Aşağıda bu haritada geçen yer adları üzerinde ayrıntılı olarak durulacak, fakat haritada geçen bazı eski adlandırmaların etimolojileri üzerinde durulmayacaktır.

Haritada gösterilen yer isimleri aslında Kuça, Toksu ve Şayar ilçeleriyle ilgili 175 yer ismi olup, harita açıklamasında yer isimleri ile bağlantılı sözler temelinde bazı kategorilere ayrılan hem de bu kategorilere bağlı olmayan yine bazı yer isimleri de olmuş.

1. Āriq kelimesi geçen yer adları:

- 1) *Aqāriq*: (Ak arık). Kuça ilçesi Yaka pazarındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkiyesi, 1997, s. 91)
- 2) *Aul āriq*: (Aul arık).
- 3) *Beg āriq*: (Beg arık). Toksu ilçesindeki bir kasabanın adıdır. (Toksu nahiyesi tezkiyesi, 1997, s. 61)
- 4) *Daboza āriq*: (Daboza arık). Kuça ilçe Çimen pazarına bağlı bir yerin adıdır. (Kuça nahiyesi tezkiyesi, 1997, s. 91)

- 5) *Didat āriq*: (Didat arık)
- 6) *Gümbez āriq*: (Gümbez arık). Kuça ilç Ak Östen kasabasındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 91)
- 7) *İç āriq*: (İç arık). Toksu ilçesindeki bir kasabanın adıdır. (Toksu nahiyesi tezkirisi, 1997, s.62)
- 8) *İnçike āriq*, (İnçike arık). Kuça ilç Alakağa pazarındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)
- 9) *Qoş āriq*: (Koş arık). Kuça ilç Alakağa pazarındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s91)
- 10) *Qumāriq*: (Kumarık). Kuça ilç İşkale ve Hankitam pazarındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s.91)
- 11) *Say āriq*: (Say arık). Kuça ilç Hankitam pazarındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)
- 12) *Sodiger āriqi*: (Sodiger arıkı).
- 13) *Şayar Aq āriqi*: (Şayar Ak arıkı).
- 14) *Şayan āriq* yaqı *Sopun āriq*: (Şayan arık veya Sopun arık).
- 15) *Supaq āriq*: (Supak arık).
- 16) *Bulend āriq*: (Bulend arık).
- 17) *Tağ āriq*: (Tağ arık). Kuça ilç Hankitam kasabasındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)
- 18) *Taş āriq*: (Taş arık).
- 19) *Yan āriq*: (Yan arık). Kuça ilçesindeki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)

2. *Āta* kelimesi geçen yer adları:

- 20) *Qiam Āta*: (Kiam Ata)
- 21) *Miñ Mehrem Āta*: (Min Mehrem Ata)

3. *Bağ* kelimesi geçen yer adları:

- 22) *Ayğar bağ*: (Ayğar bağ).
- 23) *Çinebağ*: (Çinebağ). Kuça Behişbağ kasabasındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)
- 24) *Dölet bağ*: (Dölet bağ) Kuça ilç İşhala pazarındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)
- 25) *Hamğa bağ*: (Hamğa bağ) Hampabağ olabilir, Kuça ilç Üçösten pazarındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)
- 26) *Mazar bağ*: (Mazar bağ). Kuça ilç Yaka pazarındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)
- 27) *Saybağ*: (Saybağ). Kuça ilç Saksak mahalle yönetimindeki bir mahallenin

adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 98)

28) *Şamal bağ*: (Şamal bağ). Kuça ilçe İşhala pazarındaki bir mahallenin adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)

29) *Yultuzbağ*: (Yultuzbağ). Toksu ilçesindeki bir kasabanın adıdır. (Toku nahiyesi tezkirisi, 65)

30) *Kiçin Yultuzbağ*: (Kiçin Yultuzbağ). Toksu ilçesindeki bir kasabanın adıdır. (Toku nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 65)

4. **Bazar kelimesi geçen yer adları:**

31) *Çarşenbe bazar*: (Çarşenbe bazar). Şayar ilçesindeki bir köyün adıdır. (Şayar nahiyesi tezkirisi, 2004, s.114)

32) *Düşenbe bazar*: (Düşenbe bazar). Şayar ilçe Kaylor kasabesindeki bir köyün adıdır. (Şayar nahiyesi tezkirisi, 2004, s.112)

5. **Çimen kelimesi geçen yer adları:**

33) *Kona Çimen*: (Kona Çimen). Şahyar ilçesindeki bir köyün adıdır. (Şayar nahiyesi tezkirisi, 110)

34) *Yeñi Çimen*: (Yeni Çimen) Şahyar ilçesindeki bir köyün adıdır. (Şayar nahiyesi tezkirisi, 2004, s. 110)

6. **Döñ kelimesi geçen yer adları:**

35) *Aça Döñ*: (Aça Dön). Toksu ilçesindeki bir köyün adıdır. (Toku nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 65)

36) *Aq Döñ*: (Ak Dön). Şayar ilçesindeki bir köyün adıdır. (Şincañ Uygur Aptonom Rayoni heritiler toplimi, 1966, 118-119.)

37) *Uçar Döñ*: (Uçar Dön).

7. **Gümbez kelimesi geçen yer adları:**

38) *Kök Gümbez*: (Kök Gümbez). Kuça ilçe İşhala pazarındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)

39) *Sāriq Gümbez*: (Serik Gümbez).

8. **Karavul kelimesi geçen yer adları:**

40) *Ğayranliq Qaravuli*: Ğayranlık Karavulı).

41) *Kökün Qaravuli*: (Kökün Karavulı).

42) *Talğar Qaravul*: (Talğar Karavul).

43) *Şaldıran Qaravuli*: (Şaldıran Karavulı). (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1071)

44) *Tiçik Qaravuli*: (Tiçik Karavulı).

9. **Mehelle kelimesi geçen yer adları:**

45) *Çimen Mehelle*: (Çimen Mehelle). Kuça ilçe Çimen pazarındaki bir mahallenin adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)

46) *Döñ Mehelle*: (Dön Mehelle). Kuça ilçe Eski Şehirdeki bir mahallenin adıdır.

(Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)

47) *Qayluñ Mehelle*: (Kayluñ Mehelle). Şimdi Kaylu diye adlandırılıyor. Kuça ilçe Eski Şehirdeki bir mahallenin adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)

48) *Ögen Mehelle*: (Ögen Mehelle). Kuça ilçe, Çimen pazarındaki bir köyün adıdır. (Küsen medeniyiti, 2013, s. 4, 10)

10. Mazar kelimesi geçen yer adları:

49) *Mazar Xanlu*: (Mazar Hanlu).

50) *Yoxaň*: (Yohan). Çinlilerinin koyulduğu mezarın adıdır.

11. Öten kelimesi geçen yer adları:

51) *Toğraq Deň Ötiňi*: (Torraq Den Ötini).

52) *Yaqa Ötiňi*: (Yaka Ötini).

12. Östen kelimesi geçen yer adları:

53) *Yeňi Aq Östeň*: (Yeni Ak Östen).

54) *Aq Östeň*: (Ak Östen). Kuça ilçesi Çimen pazarındaki bir mahallenin ve bir kasabanın adıdır. (Küsen medeniyiti, 2013, s.4, 13)

13. Pasil kelimesi geçen yer adları:

55) *Ciň Pasili*: (Cin Pasili).

56) *Kuça bilen Bögürniň Pasili*: (Kuça bilen Bögürnin Pasili)

57) *Bögürnin Yaylaq Pasili*: (Bögürnin Yaylak Pasili)

58) *Kuça bilen Bögürniň Pasili*: (Kuça bilen Bögürnin Pasili)

59) *Kuça bilen Lopniň Pasili*: (Kuça bilen Lopnin Pasili)

14. Şeher kelimesi geçen yer adları:

60) *Xitay Şehri*: (Hitay Şehri). Kuça ilçesindeki eski bir harabenin adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 1072)

61) *Qizil Şeher*: (Kızıl Şehir). Toksu ilçesindeki bir köyün adıdır. (Toksu nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 65)

62) *Musulman Şehri*: (Musulman Şehri).

63) *Toñguz Baş Şeher*: (Tonguz Baş Şehir). Toksu ilçesindeki eski şehir harabesinin adıdır. (Qedimki Küsen, 113)

64) *Topa Şeher*: (Topa Şehir). Toksu ilçesindeki bir köyün adıdır. (Toksu nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 65)

65) *Yantaq Şeher*: (Yantak Şehir). Toksu ilçesindeki bir köyün adıdır. (Şıncaň Uyğur Aptonom Rayoni heritiler toplimi 1966, 120-121.)

15. Tam kelimesi geçen yer adları:

66) *Buqa Tam*: (Buka Tam). Toksu ilçesindeki bir köyün adıdır. (Toksu nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 65)

67) *Xaniqatam*: (Hanikatam). Kuça ilçesindeki bir kasabanın adıdır. (Kuça nahiyesi

tezkirisi, 1997, s. 91)

68) *Tura Tam*: (Tura Tam). Kuça ilçə Çimen pazarındaki bir köyün adıdır. (Küsen medeniyiti, 2013, s. 4, 10)

69) *Qelin Tam*: (Kelin Tam).

16. Tura kelimesi geçen yer adları:

70) *Aqtura*: (Aktura). Kuça ilçə Çimen pazarındaki bir köyün adıdır. (Küsen medeniyiti, 2013, s.4, 10)

71) *Kona Tura*: (Kona Tura).

72) *Xoca Tura*: (Hoca Tura).

73) *Xoca Turasi*: (Hoca Turası).

74) *Qoş Tura*: (Koş Tura) Kuça ilçesi, Üçösteň pazarındaki bir köyün adıdır. (Küsen medeniyiti, 2015, s. 1, 22)

75) *Qum Tura*: (Kum Tura). Kuça ilçə Üçösteň pazarındaki bir köyün adıdır. (Küsen medeniyiti, 2015, s.1, 22)

76) *Şahtura*: (Şahtura). Kuça ilçə Üçösteň pazarındaki bir köyün adıdır. (Küsen medeniyiti, 2015, s.1, 22)

77) *Yeñitura*: (Yenitura). Kuça ilçə Çimen pazarındaki bir köyün adıdır. (Küsen medeniyiti, 2013, s. 4, 10)

17. Kategorilere ayrılmayan yer adları:

78) *Aq Buya*: (Ak Buya). Kuça ilçə Yaka pazarındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)

79) *Alaqağa*: (Alakağa). Kuça ilçesindeki bir pazarın adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 103)

80) *Ali Yüsüp*: (Ali Yüsüp). Kuça Behiş Bağ kasabesindeki bir köyün adıdır. (Küsen medeniyiti, 2014, s.4, 12)

81) *Alti Ortaq*: (Alti Ortak).

82) *Qoşavat*: (Koşavat). “Çölavat” diye de adlandırılıyor. Kuça Uzun kasabesindeki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)

83) *Baş Qayaq*: (Baş Kayak).

84) *Bostan*: (Bostan). Kuça Behiş Bağ kasabesindeki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)

85) *Çoqma Bostan* (Çokma Bostan), *Çoqqa Bostan* (Çokka Bostan) olabilir. Kuça ilçə Alakağu pazarındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)

86) *Çoñ Bulak*: (Çon Bulak).

87) *Boşut*: (Boşut).

88) *Boxur*: (Bohur).

- 89) *Buran*: (Buran).
- 90) *Çöl...*: (Çöl...)
- 91) *Daban*: (Daban).
- 92) *Tağlıq*: (Tağlık).
- 93) *Derya*: (Derya).
- 94) *Aqsu Yerkent Deryasi*: (Aksu Yerkent Deryasi)
- 95) *Ğalbir*: (Ğalbir), *Ğaldır*: (Ğaldır) de olabilir. Kuça ilçe Çimen pazarındaki bir köyün adıdır. (Küsen medeniyiti, 2013, s. 4, 10)
- 96) *İgerçi*: (İgerçi). Şayar ilçe Kaylor kasabasındaki bir köyün adıdır. (Şayar nahiyesi tezkirisi, 112)
- 97) *İnxa*: (İnha).
- 98) *İt Ala*: (İt Ala). Kuça ilçesindeki eski bir yerin adıdır. (Qedimki Küsen, 151)
- 99) *Kan Aymiqi*: (Kan Aymiki). Kuça ilçe Aği kasabasındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)
- 100) *Dinar Altun Kan*: (Dinar Altun Kan).
- 101) *İçi Kan*: (İçi Kan)
- 102) *Mis Kan*: (Mis Kan). Kuça ilçe Aği kasabasındaki bir yerin adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 1071)
- 103) *Tömür Kan*: (Tömür Kan).
- 104) *Kiriş*: (Kiriş). Kuça ilçe Yaka pazarındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)
- 105) *Kök Boyun*: (Kök Boyun).
- 106) *Kök Deşt*: (Kök Deşt).
- 107) *Kök Tiken*: (Kök Tiken). Kuça Behiş Bağ kasabasındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)
- 108) *Köküş*: (Köküş). Kuça Behiş Bağ kasabasındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)
- 109) *Kök Satma*: (Kök Satma).
- 110) *Kuça Boyuti*: (Kuça Boyuti).
- 111) *Küsi Sögüt*: (Küsi Sögüt).
- 112) *Xaniqa*: (Hanika). Kuçadaki bir mescidin ve Behiş Bağ kasabasındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)
- 113) *Qayliur*: (Kayliur). Şayar ilçesindeki bir kasabanın adıdır. (Şayar nahiyesi tezkirisi, 2004, s. 112)
- 114) *Qara Qum*: (Kara Kum). Şayar ilçesindeki bir köyün adıdır. (Şıncañ Uyğur Aptonom Rayoni heritiler toplimi 1966, 118-119.)
- 115) *Qarañgu*: (Karañgu). Kuça ilçe Dön Kotan pazarındaki bir köyün adıdır.

- (Kuça nahiyesi tezkirisi, 91)
- 116) *Qazaq*: (Kazak). Kuça ilçə Çimen pazarındaki bir mahallenin adıdır. (Küsen medeniyiti, 2013, s. 4, 12)
- 117) *Qizil Ser*: (Kızıl Ser).
- 118) *Qolti Qotuğa*: (Kolti Kotuğa).
- 119) *Qumluq*: (Kumluk). Şayar ilçə Kızılbayrak kasabasındaki bir köyün adıdır. (Şayar nahiyesi tezkirisi, 2004, s. 111)
- 120) *Qutluq Orda*: (Kutluk Orda). Kuça ilçə İşhala pazarındaki bir mahallenin adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)
- 121) *Laydañ*: (Laydan). Şayar ilçə Kaylor kasabasındaki bir köyün adıdır. (Şayar nahiyesi tezkirisi, 2004, s. 112)
- 122) *Laysu*: (Laysu). Kuça ilçə Yaka pazarındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)
- 123) *Merekile*: (Merekile).
- 124) *Öder Xanlu*: (Öder Hanlu).
- 125) *Mirza Selem*: (Mirza Selem).
- 126) *Nilañ*: (Nilan).
- 127) *Yeñi Östeñ*: (Yeni Östen)
- 128) *Su Aq Östeñi*: (Su Ak Östeni).
- 129) *Payliur*: (Payliur). Kuça ilçə Çimen pazarındaki bir köyün ismi olup şimdi “Daboz” veya “Arboz” olarak adlandırılıyor. (Küsen medeniyiti, 2013, s. 4, 12)
- 130) *Qaqtı Köl*: (Kaktı Köl).
- 131) *Seğın Söget*: (Seğın Söget). Kuça ilçə Dön Kotan kasabasındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)
- 132) *Seğizliq*: (Seğizlik). Şayar ilçə Kızılbayrak kasabasındaki bir köyün adıdır. (Şayar nahiyesi tezkirisi, 2004, s. 111)
- 133) *Say*: (Say).
- 134) *Say Tağ*: (Say Tağ).
- 135) *Saqağu*: (Sakağu). Kuça ilçə Uça pazarındaki bir mahallenin adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 91)
- 136) *Da Sarimaq*: (Da Sarımak).
- 137) *Şausarimaq*: (Şausarımak).
- 138) *Sariq Toğaq*: (Sarık Toğak).
- 139) *Ser Ökesi*: (Ser Ökesi).
- 140) *Sürülik*: (Sürülik).
- 141) *Şahidulla*: (Şahidulla).

- 142) *Sarnut*: (Sarnut).
- 143) *Şayar*: (Şayar). Kuça ilçesine komşu bir ilçenin adıdır. (Şayar nahiyesi tezkirisi, 4)
- 144) *Şayar Aq Kenti*: (Şayar Ak Kenti).
- 145) *Şayar Çartağ*: (Şayar Çartağ).
- 146) *Tağanşa*: (Tağanşa).
- 147) *Tügmen Beşi*: (Tügmen Beşi). Kuça Behiş Bağ kasabasındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 91)
- 148) *Taxola*: (Tahola).
- 149) *Qum Hotenge Taluq*: (Kum Hotenge Taluk).
- 150) *Sayram Taluq*: (Sayram Taluk).
- 151) *Talliq Xota*: (Tallık Hota).
- 152) *Tamğa Taş*: (Tamğa Taş).
- 153) *Taqmaq*: (Takmak).
- 154) *Tatarçi*: (Tatarçi)
- 155) *Tikin*: (Tikin).
- 156) *Toqsu*: (Toksu). Toksu Kuça ilçesine komşu bir ilçenin adıdır. (Toksu nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 65)
- 157) *Toqaçi*: (Tokaçi).
- 158) *Toqanay*: (Tokanay).
- 159) *Toquz Tuma*: (Tokuz Tuma). Kuça ilçe Çimen pazarına karşı bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)
- 160) *Uçar*: (Uçar). Kuça ilçesindeki bir pazarın ve köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)
- 161) *Uçar Döñ Beği*: (Uçar Dön Beği).
- 162) *Üç Qara*: (Üç Kara). Kuça ilçe Dön Kotan pazarındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)
- 163) *Üç Qat*: (Üç Kat). Toksu ilçesindeki bir eski şehir harabesinin adıdır. (Qedimiy Küsen, 114)
- 164) *Uzun*: (Uzun). Kuça ilçesindeki bir pazarın ve Dön Kotan pazarındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)
- 165) *Yandama*: (Yandama). Kuça ilçe Alakağa pazarındaki bir köyün adıdır. (Kuça nahiyesi tezkirisi, 1997, s. 91)
- 166) *Yeñi Hayat*: (Yeni Hayat).
- 167) *Yiq*: (Yık).
- 168) *Zigirçi*: (Zigirçi).
- 169) *Kona, Yeñi*: (Kona, Yeni).

- 170) *Çaqirla*: (Çakırla).
- 171) *Aprapsiyapniñ Öyi*: (Aprapsiyabnin Öyi).
- 172) *Aprapsiyapniñ Öyi Bar*: (Aprapsiyabnin Öyi Bar).
- 173) *Aprapsiyapniñ Şehri*: (Aprapsiyabnin Şehri).
- 174) *Aprapsiyabniñ Şehirliri*: (Aprapsiyabnin Şehirliri).
- 175) *Aprapsiyab Qedimqi Şehri*: (Aprapsiyab Kedimki Şehri).

Nəticə

XIX yüzyılın başlarında çizilen bu haritadaki yer isimlerinin çoğu Kuça'ya, az bir kısmı Toksu ve Şayar'a özel olup, bu yer isimleri şimdi de bu ilçelerde kullanılır. Kısmen yer isimlerinin yazılışı ve adlandırılışı bakımından Çağdaş Uygur Dili ile biraz farklı oluşunu hesaba katmazsak, aradan 100 yıl geçmiş olsa da bu ilçelerin yer isimlerinde hiçbir şekilde değişiklik olmadığını görmek mümkündür. Bazı yer isimleri Kuça, Toksu ve Şayar'a özel materyallerden bulunamadı. Belki bu isimler zaten kullanım dışıdır veya biz yer isimlerine özel temel materyallere ulaşamamış olabiliriz. Üstelik elimizde bu ilçelerin son zamanlarda yapılmış açıklamalı haritası olmadığı için, bu yer isimlerinin günümüzdeki varlığını tespit etmek için 1960 – 1990 yıllarda yayımlanmış olan her bir ilçeye ait tezkereler ve başka ek materyaller esas alındı. Haritada bahsedilen bazı yer isimlerinin Kuça, Toksu ve Şayar ilçelerinde de benzerleri olduğu için bu tür yer isimlerini açıklamada Kuça'daki yer isimlerini dikkate alındı. Çünkü bu haritanın çizildiği dönemde Kuça, Toksu, Şayar ilçeleri ayrı ayrı ilçe olarak tespit edilmiş olsa da kişilerin düşüncesinde Kuça, Toksu ve Şayar ilçeleri daha tam ayrılmamıştı. Bu yüzden harita çizicisinin gözünde bu yerlerin hepsi Kuça arazisiydi. Burada altı çizilmesi gereken husus şudur: Ulusötesi gezgin ve araştırmacıların yurdumuzdan götürdüğü eserler hakkında, toplumda şimdiye kadar olumsuz bakış açıları hakimdir. Ama eserlerin götürülme sürecinde ağır yoksulluk yüzünden onlara yardım ederek kendi yaşamını idame ettirmeye mecbur olmuş, hatta para kazanma uğruna bazı yakışsız amellerde bulunarak onları kandırmış, bazı el yazmalarının sahtesini yapmış ve bazı şeyleri oldukça yüksek fiyata satmış olan dönemin şansanlarını, hemşehrilerimizi de, gözden kaçırmamamız gerek. Eğer o dönemde Avrupalılar çeşitli kültür yadigarlarını, yazılmış el yazmalarını götürmemiş olsaydı, şimdi belki dünya halkına kendimizin köklü ve zengin bir kültüre sahip halk olduğumuzu kanıtlamakta belki aciz kalacaktık. Şimdi bu medeni miraslarımız bizim dünyadaki çok değerli mirasımızdır. Dünyanın farklı ülkelerinde korunmakta olan bu tür kaynaklar, yabancı araştırmacılar tarafından ister incelenmiş ve bilim dünyasına sunulmuş olsun ister henüz incelenmemiş olsun, o toprakların sahibi olan ve o topraklardan gelmiş olan kişiler olarak, birinci el bilgimiz ve bizim bakış açımız

temelinde açık olmayan noktalara açıklık getirerek, gerekli çalışmaları yapmalıyız, ileride yapılacak başka araştırmalara kaynaklık etmesi noktasında elimizden geldiğince katkıda bulunmalıyız.

Kaynakça

1. Adil Muhemmet/TeletObulqasim <<Qedimqi Küsen>> Şıncañ Xelq Neşriyatı,2008 yılı,11. ay,1. neşri, Şıncañ, Çin
2. <<Kuça Nahiyesi Tezkirisi>>, Kuça nahiyelik tezkire komitèti, Şıncañ Xelq Neşriyatı, 1997 yılı, 9. ay,1. neşri Şıncañ, Çin
3. <<Toqsu Nahiyesi Tezkirisi>>, Toksu nahiyelik tezkire komitèti, Şıncañ Xelq Neşriyatı, 1997 yılı, 7. ay, 1. neşri, Şıncañ, Çin
4. <<Şayar Nahiyesi Tezkirisi>>, Şayar nahiyelik tezkire komitèti, Şıncañ Xelq Neşriyatı, 2004 yılı, 6. ay, 1. neşri, Şıncañ, Çin
5. <<Küsen Medeniyiti>> jurnili 2013 yılı, 4.san, Şıncañ, Çin
6. Albert von Le Coq/ Albert Hermann 1922: ‘Eine Karte von Kutscha’. Southern Tibet 1922: Discoveries in Former Times compared with my own researcher in 1906-1908 by Sven Hedin. Vol 8, 425-431.
7. 1926: Auf Hellas Spuren in Ostturkistan. Berichte und Abhandlungen der II. Und III. DeutschenTurfan-Expedition. Leipzig: Verlag der J.c Hinrichs’schen Buchandlug.
8. 1928: Von Land und Leuten in Ostturkestan. Berichte und Abenteuer der 4. DeutschenTurfan expedition. Leipzig: Verlag der J.c Hinrichs’schen Bunchandlung.
9. Justin M. Jacob 2019: Thecompensations of plunder: How Chinelostitstreasures. Chicago &London: TheUniversity of Chicago Press.
10. Knüppel, Michael 2011. ‘VonLassannachOstturkestistân-zuLebenundWirken von Theodor Bartus (1858-1941)’. Beiträge zur Lassaner Heimatsgeschichte, 36-61.
11. -2022. GeorgHth (1867-1906) alsTungusologe: eine Materialsammlung. Norderstedt.
12. Joñxua Xelq Cumhuriyiti Şıncañ Uyğur Aptonom Rayoni Heritiler Toplimi 1966, Urumçi, 1. neşri, Şıncañ, Çin.

Notlar

¹ Burada makalemiz için bu resimlere yayın izni veren Berlin Asya Sanat Müzesi Araştırmacısı Dr. Lilla Russell- Smith ve Etnoloji Müzesi Araştırmacısı Dr. Melina Krebs’e teşekkür ederiz.

² Jacob 2019, 56-59.

³Knüppel 2011, 5.

⁴Knüppel 2022, 6.

⁵Albert Grünwedel 1920: *Alt-Kutscha: archäologische und religionsgeschichtliche Forschungen an Tempera-Gemälden aus buddhistische Höhlen der erste nach Jahrhunderte nach Chiristi Geburt. Veröffentlichungen der Preussischen Turfan - Expeditionen*

Daxil oldu: 29.05.2025

Qəbul edildi: 21.07.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/212-223>

Elnarə Məmmədova

ADPU, Ümumi pedaqogika kafedrası

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0003-0448-1166>

elnara.mammadova24@gmail

Türk xalqlarının pedaqoji fikir tarixi: Qazaxıstan pedaqoji fikir tarixindən səhifələr

Xülasə

Müasir cəmiyyətin inkişaf mərhələsində təhsil yalnız bilik verməklə kifayətlənmir, eyni zamanda fərdin milli və qlobal mədəni kontekstdə formalaşmasına, sosial integrasiyasına və şəxsiyyət kimi tam şəkildə inkişaf etməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan, son dövrlərdə təhsil sistemində milli və regional komponentlərə, eləcə də dövlət quruluşunun müxtəlif mərhələlərində ictimai fikrin inkişaf tarixinin öyrənilməsinə maraq artmışdır. Təhsil məzmunu yalnız akademik bilikləri deyil, həm də milli-mədəni dəyərləri, tarixi irsi və ictimai kimliyi əhatə etməlidir. Belə bir sintez fərdin həm milli kimliyini qoruyub saxlamasına, həm də müasir cəmiyyətə uğurla integrasiya olunmasına imkan yaradır. Bu integrasiya isə yalnız fərdin öz köklərini, mənəvi-mədəni irsini dərinlənən anlaması və dərk etməsi ilə mümkün ola bilər. Milli özünüdərk və yeni tarixi şəraitdə tərbiyə sisteminin yenilənməsi zərurəti, pedaqoji keçmişə marağın artmasına səbəb olmuşdur. Xalq pedaqogikası bu baxımdan əvəzsiz bir mənbə rolunu oynayır. Cəmiyyətimizdə baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər və qloballaşma tendensiyaları bizi milli köklərimizə daha sıx bağlamaqdadır. Azərbaycanın bu gün dünyada multikultural dəyərləri ilə tanınması xalq pedaqogikası və zəngin mədəni irsimizin birbaşa təsiri ilə mümkün olmuşdur. Bu şəraitdə pedaqoji elmin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri mövcud sosial-mədəni mühiti düzgün təhlil etmək, digəri isə xalq pedaqogikasının tərbiyəvi imkanlarını təhsil sistemində effektiv şəkildə integrasiya etməkdir. Bu yanaşma həm şəxsiyyətin inkişafına, həm də milli-mədəni dəyərlərin qorunmasına xidmət edir. Qədim türklərin pedaqoji irsi – onların gənc nəslin təlim və tərbiyəsi haqqında söylədikləri dərin mənalı, hikmətli fikirlər bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır. Əsrlər boyu formalaşmış bu müdrik irs müxtəlif əlyazmalarda, ədəbi və tarixi abidələrdə əks olunaraq, milyonlarla insanın düşüncə və davranışına müsbət təsir göstərmişdir. Bu zəngin mənbələr, müasir dövrün pedaqoqları üçün həm tərbiyəvi,

həm də nəzəri-metodoloji baxımdan mühüm istiqamət göstəricisi rolunu oynayır. Ümidvarıq ki, bu dəyərlər yeni-yeni elmi araşdırmalar vasitəsilə yenidən işlənərək, məqalə və kitablarda əks olunacaq, nəticədə müasir gəncliyin təfəkkürünün, mənəvi dünyasının və vətəndaş məsuliyyətinin formalaşmasında mühüm amillərdən birinə çevriləcəkdir. Eyni zamanda, gələcək nəsillərdə milli-mənəvi dəyərlərə və ənənələrə bağlı sağlam dünyagörüşünün inkişafı üçün, xüsusilə Qazaxıstanın pedaqoji fikrinin formalaşmasında xüsusi yeri olan tanınmış alimlərin elmi baxışları və tərbiyəvi yanaşmaları ilə yaxından tanışlıq mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: *türk xalqları, multikulturalizm, klassik irs, mənəvi mədəniyyət, pedaqoji xarakter, etnopedaqogika, etnopsixologiya*

Elnara Mammadova

ADPU, Department of General Pedagogy

Doctor of Philosophy in Pedagogy

<https://orcid.org/0000-0003-0448-1166>

[elnara.mammadova24@gmail](mailto:elnara.mammadova24@gmail.com)

History of pedagogical thought of the turkish people

Abstract

At the stage of development of modern society, education is not only limited to providing knowledge, but also creates conditions for the formation of an individual in a national and global cultural context, social integration and full development as a personality. In this regard, in recent times, interest in national and regional components in the education system, as well as in studying the history of the development of public opinion at various stages of state structure, has increased. The content of education should include not only academic knowledge, but also national-cultural values, historical heritage and social identity. Such a synthesis allows an individual to both preserve his national identity and successfully integrate into modern society. This integration can only be possible with a deep understanding and comprehension of the individual's roots, spiritual and cultural heritage. The need to renew the education system in the context of national self-awareness and new historical conditions has led to an increase in interest in the pedagogical past. Folk pedagogy plays an indispensable role in this regard. The socio-political changes taking place in our society and the trends of globalization are connecting us more closely to our national roots. Azerbaijan's recognition in the world today for its

multicultural values has been made possible by the direct influence of folk pedagogy and our rich cultural heritage. In these circumstances, one of the main tasks facing pedagogical science is to correctly analyze the existing socio-cultural environment, and another is to effectively integrate the educational opportunities of folk pedagogy into the education system. This approach serves both the development of personality and the protection of national-cultural values. The Role of Ancient Turkic Pedagogical Heritage in Modern Education and Upbringing: The pedagogical heritage of ancient Turks—reflections on the education and upbringing of the younger generation—remains highly relevant today. These deep, meaningful ideas, preserved in various manuscripts and literary monuments, have positively influenced the thoughts and behavior of millions over the centuries. This rich legacy serves as a valuable source of guidance for modern educators, both in terms of pedagogical theory and practical methodology. It is hoped that these ideas will continue to be explored through new academic research, gaining renewed life in scholarly articles and books. In doing so, they will contribute significantly to the development of the intellectual capacity, worldview, and moral consciousness of today's youth. Furthermore, in order to cultivate a healthy, value-driven outlook among future generations, it is essential to engage with the pedagogical perspectives of prominent scholars—particularly those who have played a key role in shaping the educational thought of Kazakhstan.

Keywords: *Turkic peoples, multiculturalism, classical heritage, spiritual culture, pedagogical character, ethnopedagogy, ethnopsychology*

Giriş

Müasir cəmiyyətdə təhsilin milli və regional ərazi komponentlərinə, dövlətçiliyin quruluşunun müxtəlif mərhələlərində ictimai fikrin inkişaf tarixinə maraq artmışdır. Təhsilin məzmunu digər tələblərlə yanaşı şəxsiyyətin dünya və milli mədəniyyətlərin sintezi kontekstində müasir cəmiyyətə inteqrasiya olunmuş və ümumilikdə həmin cəmiyyəti təkmilləşdirməyə qadir vətəndaşların formalaşmasını təmin etməlidir. Belə inteqrasiyaya yalnız insan öz keçmişini yaxşı biləndə nail ola bilər. Milli özünüdərk və yeni tarixi şəraitlərdə tərbiyənin daha effektiv formalarının yaradılmasına olunan cəhdlər pedaqoji keçmişə marağın artmasına yol açır. Cəmiyyətimizdə baş verən dəyişikliklər, yeniliklər bizi soy-kökümüzə daha çox bağlayır. Əgər bu gün ölkəmiz dünyadakı ölkələrin içərisində multikulturalizm baxımından yuxarı yerlərdə qərar tutursa, bu ilk növbədə tərbiyədəki milli mədəniyyətimizin və ələlxüsüs xalq pedaqogikasının zəngin irsinin təsiri altında mümkündür. Bununla əlaqədar pedaqoq alimlərimizin qarşısında duran vəzifələr bir tərəfdən mövcud mühiti öyrənmək, onu formalaşdırmaqdan ibarətdirsə, digər tərəfdən

isə onun tərbiyəvi imkanlarından istifadə etməkdir.

Tədqiqat

Müasir xalqların mənəvi mədəniyyətinin yenilənməsi prosesi məhz pedaqoji nəzəriyyəyə və pedaqogika tarixinə yeni bir nəzərlə yanaşılmasından asılı ola bilər. Türk xalqlarının pedaqoji fikirləri ilə yaxından tanış olub, mənəvi xəzinələrimizi daha dərinlən mənimsəyərək onu ictimaiyyətin diqqətinə çatdıraraq eyni məsələlərə müxtəlif prizmalardan yanaşmanı tətbiq edərək tərbiyə məsələlərini yenidən gündəmə gətirmiş oluruq. Bu gün cəmiyyətin sürətlə irəlilə doğru inkişafa cəhd etdiyi bir zamanda gənclərimizin virtual dünyanın dominant təsirlərinə məruz qaldığı bir dövrdə bu xalqların klassik irsindən gərəkli məqamları araşdırıb onların diqqətinə çatdırmaq zənnimizcə, çox faydalı ola bilər.

Bu məqsədlə illərlə türk xalqlarının tarixindən, mədəniyyətindən gizlədilmiş çox maraqlı faktlar bu günün alimləri tərəfindən açılmaqdadır. Və maraqlı burasıdır ki, bu məlumatlar bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Bəzi türk xalqları isə zəngin pedaqoji irsə malik olduqları halda az araşdırılmışdır. Elə ona görə də pedaqogika tarixini yazmış istər avropalı, istərsə də Şərq alimlərinin əsərlərində bu mövzulara çox az toxunulmuşdur. Halbuki bu irs ümumi tarixin fikir meydanında həm ümumtürk pedaqoji fikrini və həm də ərəb-müsəlman maarifçilik təcrübəsini əhatə edir.

Qədim türklərin pedaqoji irsi gənc nəslin təlim və tərbiyə haqqında qiymətli fikirləri milyonlarla insana öz müsbət təsirini göstərməkdədir. Ümidvarıq ki, bütün bu fikirlər müxtəlif əlyazmalarında və ədəbi abidələrdə toplanaraq yeni-yeni məqalələrdə, kitablarda özünə yeni həyat qazanaraq müasir dövrün gənc nəslinin tərbiyəsində, onların tərbiyəsinin və dünyagörüşünün, eləcə də davranışın formalaşmasında pedaqoji təsir qüvvəsinə malik olması üçün pedaqoqlara lazımi mənbə rolunu ifa edəcəkdir.

Gələcək nəsillərdə mövcud ənənələrə sadıq faydalı dünyagörüşünün inkişaf etdirilməsi məqsədilə dünyaya məxsus olan bütün dəyərli alimlərin fikirlərini – bu halda Qazaxıstanın pedaqoji fikrinin formalaşdırılmasında önəmli rol oynayan görkəmli alimlərinin maraqlı elmi düşüncələri ilə tanış olmaqda fayda var.

Qazaxıstanda pedaqoji fikir tarixi.

Təhsil həyatı təminata şərait yaradan biliklərə qarşı insanların təcrübə-praqmatik tələbatından irəli gəlmişdir. Biliklər çoxaldıqca və dərinləşdikcə cəmiyyətdə təhsilin səviyyəsi yüksəldikcə alimlər bir daha insan və kainat, insanla təbiətin bütövlükdə qarşılıqlı təsiri haqda dərinlən düşünməyə başladılar. Təcrübə və fəlsəfə adlanan bu iki məfhum müxtəlif sivilizasiyalarda və mədəniyyətlərdə təhsili zəruri edən ilkin səbəblərdir. Qazaxıstan elində pedaqoji fikir öz başlanğıcını əsasən

VII əsrdən götürmüşdür. Pedaqogikaya aid olan məsələlərə ilk dəfə Orxon-Yenisey abidələrində rast gəlinmişdir. Sonrakı inkişafını isə Qorqud-ata, Əl-Fərabi, Yusif Balasaqunlu, Mahmud Kaşğari, Axmat Yuneyki, Xoja Axmat Yəsəvi, Seyf Sərayinin əsərlərində görmək olur.

XI əsrdə Qazaxıstan ərazisində **Yusif Balasaqunlunun** “Qutadqu bilik” adlı didaktik poeması, Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” (türklər üçün lüğət) əsəri, Əhməd Yuneykinin (XII əsr “Həqiqətlərin hədiyyəsi”) “Xikbatul xixayk” kimi qiymətli əsərləri özündə çox maraqlı mədəni-tarixi və pedaqoji xarakter ehtiva edir (Qazaxıstanın pedaqoji fikir antologiyası, 1998, s.24).

Balasaquninin poemasında biliklərin qazanılması və onun insan həyatında və xoşbəxtliyində rolundan bəhs edilir.

“Qutadqu biliy”in, demək olar ki, hər fəsli sanki “Biliklərə yiyələnin” çağırışını əks etdirir. Amma şair təhsilin yalnız varlılara aid olduğunu, sadə xalqın isə biliklərə, ümumiyyətlə, yaxın durmamasını hesab edirdi.

Əhməd Suyneki isə əksini həqiqət olaraq hesab edirdi. O deyirdi ki, biliklər ilk növbədə imkansızlara lazımdır.

“Lüğətin” folklor materiallarında (atalar sözlərində, əfsanələrdə və s.) etik-pedaqoji və mənəvi-psixoloji ideyalara tez-tez rast gəlinir. Xoja Axmet Yasəvi Qazaxıstanda orta əsrlərdə sufizmin banilərindən hesab olunur. O, təlim və tərbiyəyə az töhfə verməmişdir. O, özünün müdriklər haqqında olan “Divani-hikmət” dini-fəlsəfi traktatında insanın etik həyatının əsas normaları haqda danışır.

Əl Fərabi: İndiki Otrar-Fərab ərazisində dünyaya göz açmış görkəmli ensiklopedist mütəfəkkir alim Əbu Nəsr Məhəmməd ibn Tərxan ibn Yelaq əl Fərabini Aristoteldən sonra ikinci müəllim “əl müəllim əs-sani” deyə adlandırırdılar. Doğrudan da, onun elmi-fəlsəfi işlərində didaktikanın mühüm problemlərinin həlli öz dolğun əksini tapmışdır.

Əl-Fərabinin pedaqoji irsində təhsil və təlim vasitələrinin hazırlanması ilə əlaqədar məsələlər öz əksini tapmışdır. Bu sahədə o, böyük müvəffəqiyyətlər qazanmışdır. Ərəb tarixçisi İbn-Xallikan (XIII əsr) özünün “Məşhurların və zamanının övladları haqqında” hazırladığı bioqrafik məlumatlarında yazırdı: “Əl-Fərabi islamın dərinliklərinə nüfuz edərək onun bəzi qaranlıq məqamlarını öz güclü məntiqi təfəkkürü ilə işıqlandıra bilmişdir. Onun bu mövzudakı kitabları yüksək keyfiyyətlərə malikdir. Əl-Fərabinin qələmindən çoxlu sayda dərs və metodiki kömək vəsaitləri çıxmışdır (Əl-Fərabi, 1989, s.17).

Şifahi tədrisdə Əl-Fərabi evristik söhbət (dialog) problem situasiyaların yaradılması və mübahisəli ziddiyyətlərin həllinə yönəldilən üsullardan istifadə edirdi.

Fəlsəfə və Məntiq: Əl-Fərabi Aristotel fəlsəfəsini dərindən öyrənib və onu

inkişaf etdirib. Məntiqi insan düşüncəsinin əsas aləti hesab edib. O, məntiqi "elmə gedən doğru yol" adlandırırdı.

İdeal Cəmiyyət: Əl-Fərabi "Fazil şəhər" (yəni ideal, fəzilətli şəhər) ideyasını irəli sürüb. Ona görə, ən yaxşı cəmiyyət düzgün idarə olunan, ədalətli, elm və hikmətə əsaslanan cəmiyyətdir.

Din və Fəlsəfə: Əl-Fərabi dini və fəlsəfəni ziddiyyətli yox, tamamlayıcı sahələr kimi görürdü. O, hesab edirdi ki, din sadə insanlara həqiqətləri simvolik dillə çatdırır, fəlsəfə isə bu həqiqətləri rəşadətli düşüncə ilə izah edir.

Musiqi: Əl-Fərabi musiqi elmi sahəsində də böyük işlər görüb. Musiqinin insan ruhuna təsirini və musiqi nəzəriyyəsini geniş izah edib.

XIII-XVII əsrlərdə hələ Qazaxıstanda pedaqogika və psixologiya sahəsində elmi biliklərin müəyyən olmuş bir sistemi hələ yox idi. XV əsrin ortalarında indiki Qazaxıstanın ərazisində erkən feodal dövlət birlikləri yaranmağa başladı. Məhz elə bu dövrdən özəl qazax mədəniyyəti və təhsili öz inkişafına rəvac vermişdir.

Etnopedaqogika və etnopsixologiya məsələləri ilə Şokan Vəlixanov, İbray Altınsarin və Abayın əsərlərində öz əksini tapmışdır. Onların bəzi baxışları ilə tanış olaq.

İbray Altınsarin Qazaxıstanda milli pedaqoji fikir tarixində İbray Altınsarinin fəaliyyəti xüsusi yer tutur. O, Qazax xalqının maariflənməsi üçün ilkin ana dili dərslərini hazırlamış, təhsildə humanizm, əmək tərbiyəsi və əxlaqi formalaşma məsələlərini önə çəkmişdir. Altınsarin təhsilin yalnız bilik ötürmək deyil, həm də şəxsiyyət formalaşdırmaq vasitəsi olduğunu vurğulayırdı (Altınsarin, 2006, s.37).

Onun fikrincə, müəllim uşaqla mənəvi yaxınlıq qurmalı, dərs prosesi isə məcburiyyət deyil, maraq və mənəvi stimulaşdırılmalıdır. Ölkədə geriliyin və konservatizmin əleyhinə olan yeni proqressiv istiqamətin qarşısı olmuşdur. Həmçinin Altınsarin Uşinskinin pedaqoji ideyalarının ilk tərəfdarlarından idi. Onun prinsipləri belə idi:

- Öyrənmənin sonu – bilikdir.
- Öyrənmək iynə ilə quyu qazmağa bənzəyir.
- Bilikli adam irəli, biliksiz adam isə geriyyətə gedir.
- Ölüncəyə qədər öyrənmək gərək.
- Bilikli adam, alim adam axının əksinə də üzər.
- Savadlı insan ölməz, savadsız isə yaşaya bilməz.

İbray Altınsarin - təşəbbüskar pedaqog öz praktiki fəaliyyətini qazax xalqının maarifçilik ideyalarını, mədəniyyətini, inkişafını rus xalqının mədəniyyəti və elminin təsiri altında inkişaf etmiş xalqların sırasında görməyi çox arzu edirdi. İbray

Altynsarinin fikrincə bu məqsədə çatmaq üçün mövcud patriarxal – nəsil quruluşunun kökündən dəyişilməsi labüd idi. O, təhsilə - öz məqsədlərinə çatmaq üçün bir vasitə kimi deyil, əksinə gənclərə sosial mühiti dəyişdirmək üçün zərurət hesab edirdi.

Altynsarin təhsil məsələlərini həyatın tələbləri, xalq kütlələrinin tələbatı olaraq qiymətləndirirdi. O belə hesab edirdi ki, məktəb əqli inkişafı ilə yanaşı təhsilə alanın şəxsiyyətinin əxlaqi təkmilləşməsinə də təmin etməyə qadir olmalıdır.

Altynsarin yazırdı: “Xalq məktəbləri üçün müəllim çox əhəmiyyətlidir: onların işi nə mərhəmətli moizələrlə, nə də ciddi inspektor nəzarəti ilə müqayisə edilə bilməz” (Auezov, 1930, s.58)

Altynsarin təlim prosesinin təşkilində əsas rolun ilk növbədə müəllimlərə xas olduğunu, həllədiyi rolun isə tədris-material bazaya aid olduğunu və dərslərlərin qazax məktəbləri üçün yararlı olub-olmadığını ciddi araşdırmalı olduğunu vurğulayırdı.

Məktəbdə alınan bilik və bacarıqları Altynsarin formal təhsil nöqtəyi-nəzərindən deyil, onun xalqa onun məsuliyyətli keçid dövründə real, həqiqi, fayda verə biləcəyi baxımından qiymətləndirirdi. Odu ki, o, məktəb üçün hansı fənlərin keçirilməsinin zəruriliyi barədə fikirlər irəli sürür və öz seçiminin pedaqoji təhlilini – necə öyrətmək və nə üçün öyrətmək kimi prinsiplər əsasında müəyyənləşdirirdi. Nə qədər ki, gec deyil sağlam düşüncəyə malik, bacarıqlı qazax xalqına onu arzuolunan ictimai inkişafa apara biləcək doğru istiqamət vermək lazımdır. Qazax xalqının iqtisadi cəhətdən yüksəlməsi məqsədilə məktəblərin indikindən daha möhtəşəm əsaslarla təmin edilməsini vacib hesab edirdi. Beləliklə, o, məktəbin verdiyi biliklərin səviyyəsini yüksəltmək zərurətini irəli sürürdü. “Yaxşı təhsil vermək lazımdır, necə gəldi öyrətmək olmaz”, “Təlim kitabına elmin ruhunun hopması gərəkdir”.

Göründüyü kimi, Altynsarinin bir əsrə yaxın bundan əvvəl söyləmiş olduğu fikirlər bu günün təhsil sisteminin ideyalarına uyğun səslənir.

Abayın pedaqoji görüşləri feodal quruluşunun şərtləri altında formalaşırdı. Ancaq buna baxmayaraq bəzi pedaqoji problemlərə görə hətta bizim bugünkü nöqtəyi-nəzərlərimizlə üst-üstə düşür. Abay qazax maarifçiləri, alimləri və pedaqoqları arasında uşaqların tərbiyə prosesində onların yaş və psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmağa səsləyən birincilərdən idi. Abay nə pedaqoq alim, nə sözün əsl mənasında pedaqoq -professional praktik olmasa da o öz müşahidələri nəticəsində proqressiv tendensiyalara əsaslanaraq müasir pedaqoji fikirlərin formalaşmasında mühüm rolə sahib olaraq özünü gənc nəslin təlim və tərbiyəsində öz baxışları ilə seçilən bir pedaqoq-məsləhətçi kimi tanıtmışdır.

Abay Kunanbayevin maarifçilik görüşləri Qazaxıstanın pedaqoji düşüncəsində dərin iz qoymuşdur. O, cəmiyyətin tərəqqisinin bilik və elmə söykəndiyini

vurğulayaraq təhsilin əsas məqsədinin mənəviyyətli, məsuliyyətli və əməksevər insan yetişdirmək olduğunu bildirmişdir. Kunanbayev hesab edirdi ki, müəllimlər uşaqlara yalnız tədris etməməli, həm də şəxsiyyətin daxili dünyasını zənginləşdirməlidirlər (Kunanbayev, 2015,s.25). Bu baxışlar Qazaxıstanda milli təlim və tərbiyə sisteminin mənəvi əsaslarının formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Abay (tam adı: Abay Qunanbayuli) qazax xalqının nümayəndəsidir.

O, XIX əsrin sonu — XX əsrin əvvəllərində yaşamış böyük qazax şairi, filosofu, maarifçisi və ictimai xadimidir. Abay qazax ədəbiyyatının və mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Abayın gələcəyə yönəlmiş proqressiv ideyaları gəncləri çoxlu bilik qazanmağa, işığa doğru səsləyirdi. O yazırdı:

Yalnız kamalla yaşayır insan,
Yalnız kamalla dönür əsrimiz
Yalnız biliklərdir qəlbin işığı.

O, həyatda beş faydalı keyfiyyəti qazanmağa çağırırdı: ağıl, mərhəmət, əzmkarlıq, ciddiyyət və zəhmət.

Əgər alim olmasan da
Gər başqa oxa tuş gəldikdə sən də
Bilikləri qazansan bil
Rəvan həyat sənindir
Demə ki, bacarmaram
Sən qəlbinlə irəlilə.

Şair-pedaqoq hesab edir ki, müəyyən zəruri miqdar biliklə insan dünyanı dərk edir, pisi yaxşıdan, faydalını zərərliyə fərqləndirməyi öyrənir və yalnız o zaman o, qazax cəmiyyətinin proqresi üçün faydalı ola bilər. Abay gənclərə müraciətində deyir:

İnan mənə, ey gənc!
Qiymətlidir bilik, ağıl
Məqsədləri fəth edəsən
Sənin olanı qorumaq üçün.

Abay biliyi var-dövlətdən, şöhrətdən, fəxarətdən, başqa sözlə hər şeydən üstün tutur. O, gəncləri təkcə elmlərə yiyələnməyə deyil, həm də onlara buna çatmağın yollarını da göstərir. O belə hesab edir ki, təlim məcburi vəzifə kimi deyil, əyləncəli,

sevinclə müşayiət olunan bir formada reallaşmalıdır. Təlimdən zövq almaq və öyrənmə sevincini yaşamaq uşaqlarda möhkəm biliklərin qazanılmasında ən effektiv bir yoldur (Abay,1982, s. 65).

Mütəfəkkir hesab edir ki, biliklərin qazanılmasında vacib mərhələ ilkin təhsildir. Elmin, təhsilin zirvələrinin fəth edilməsi yollarında ilkin savadın və eyni zamanda yaxşı insani keyfiyyətlərin əldə edilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Dahi mütəfəkkir didaktik prinsiplər müəyyənləşdirmişdir:

1.Təlim – sadədən mürəkkəbə

2.Təlim uşağın qavrayışına yaxın, onun üçün əlçatan olmalı, ona tanış olsa da yalnız dərk etməsi üçün qaranlıq olan olmalıdır.

3.İnsan elmlə o zaman uğurla silahlanır ki, ona doğru o özü sərbəst irəliləsin.

4.Təlimdə əyanilik çox vacibdir. İnsan dünyanı gözləri ilə müşahidə edərək, qulaqları ilə eşidərək, əlləri ilə əşyaya toxunaraq, burnu ilə iyi çəkərək və dili ilə dadı duyaraq dərk edir.

5.Təlim zamanı şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

6.Təlim dogma dildə aparılmalıdır. Biliklərin əsasını, vacibini uşaq öz ana dilində qavramalıdır. Və yalnız bundan sonra digər dillərin öyrənilməsinə keçilə bilər.

Pedaqogika elmi ayrıca bir elm sahəsi kimi 1920-1990-cı illərdə tədqiq olunmağa başlamışdır. Qazaxıstanda ictimai elmlər, o cümlədən pedaqogika və psixologiya elminin inkişafını 3 mərhələdə izləmək olar:

1. Pedaqoji elmin meydana gəlməsi (1920-1930-cu illər)

2. Dürğunluq illərindən sonra pedaqoji fikrin yeni inkişaf mərhələsi (1970-1990)

3. Demokratiya yolunda pedaqogika elminin inkişafı (1999-cu ildən indiki dövrə qədər)

Sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk illərdən Qazaxıstanda milli mədəniyyətin inkişafına rəvac verilmişdir.

20-ci illərdə məktəbin bir neçə növü artıq fəaliyyət göstərirdi.

- Məktəbin birinci pilləsi – dörd illik kurslar
- Internat tipli – məktəb icmalar
- İkinci pillə yeddiillik məktəb.

Qazax və uyğur məktəbləri üçün proqramların müəyyənləşməsi üçün Xalq Təhsil Komissarlıqlarında təlim-metodik şuralar təşkil olunurdu. Bu şuralardan birinə məşhur alim Saldıbayev rəhbərlik edirdi. Bu şuranın digər üzvləri də məşhur alim və yazıçılar daxil idilər: S.Seyfullin, M.Auezov, B.Maylin, K.Subanov, A.Kazıbakiyev, A.Sadıkov, Ş.Sarıbayev, L.Aysarin. Onlardan bəzilərinin pedaqoji irsi üzərində dayanmaq.

Haqlı olaraq alim-pedaqoq adlandırılan **M.O. Auezov** təhsilin problemləri ilə maraqlanan məşhur sovet yazıçılarından biridir. Onun ədəbi və pedaqoji fəaliyyəti Ç.Vəlixanovun, S.Altynsarinin, Abayın təsiri altında onların fikirlərinin davamı olaraq həyata keçmişdir.

Beləliklə, M.Auezov millətlərarası irsiyyət dili hesab edilən rus dilinin qazax məktəblərinin ibtidai siniflərində tədrisi üçün nəzərdə tutulan metodik vəsaitin nümunəvi variantının müəllifi olmuşdur. Dərslik “Yeni aul” adı altında nəşr edilmişdir. 1930-cu ildə M.Auezov Qızıl-Ordada “Yeniyetmə” adlı kitab nəşr etdirir. Bu kitab öz növbəsində ibtidai siniflərin tədris proqramlarına uyğun şəkildə və onun yeniyetmə gənclərə yararlı vəsait olaraq tərtib olunmuşdur. Kitabın maraqlı cəhəti həm də onun müasirliyində idi. Belə ki, bu kitabı elmi bir zəhmətin nəticəsi olmaqla yanaşı, həmçinin qazax xalqının ictimai həyatında yaranan, müşahidə olunan siyasi hadisələrin izahlı şərhini kimi də qəbul etmək olar (Auezov, 1930, s. 34).

M.Auezov pedaqoq-alim olaraq gənc nəslin tərbiyəsinə və özünütəhsil ilə onun biliklərinin zənginləşməsinə də çox böyük əhəmiyyət verirdi. M.Ayezovun elmi-pedaqoji işlərində təhsilənlərin müstəqil işləmək və özünütəhsil metodikasının əsaslarını işləyib hazırlamışdı. O belə hesab edirdi ki, müəllim uşaqlara bilikləri müstəqil qazanmağın yollarını, qəzetlə, kitabla sərbəst işləməyə alışdırmaqla yanaşı onlara şifahi və yazılı şəkildə əldə etdikləri fikirləri ifadə etməyi bacarmağı, düzgün nəticələr çıxarmağı və ümumiləşmələr aparmağı öyrətməlidir. Bundan ötrü elə təlim metodlarından istifadə edilməlidir ki, onlar şagirdə müstəqil bilik əldə etmək və sərbəst düşünə bilmək qabiliyyəti aşlasın.

Alim-pedaqoq əmindir ki, ev tapşırıqları böyük əhəmiyyət daşıyır. Əgər onu düzgün təşkil edə bilsən, onları sərbəst işləməyə öyrədən, bilik və bacarıqlara yaxşı yiyələnməyə kömək edər. Şagirdləri sərbəst işləməyə alışdırmaq lazımdır. Çünki məktəbdə çox az həcmdə biliklər verilir. 1925-ci ildən başlayaraq “Yeni məktəb” pedaqoji jurnalı buraxılmağa başlamışdır. Bu jurnalın səhifələrində pedaqoji və psixoloji problemləri əhatə edən elmi-metodiki məqalələr çap olunurdu. Qazax və uyğur məktəbləri üçün proqram və vəsaitlər hazırlanırdı. İndi Qazaxıstanın Xalq Maarif Komissarlığı qarşısında pedaqoji kadrların hazırlanması məsələsi durur. Bu məqsədlə texnikumlar, Abay adına Qazax Dövlət Pedaqoji İnstitutu adlı birinci Ali tədris müəssisəsi (1928-ci il) açılmışdır (Taycanov, 1990, s. 64).

Bu illərdə məşhur pedaqoqların orta ixtisas və ali təhsil müəssisələri üçün vəsaitləri çapdan çıxdı.”Pedaqogika” Aytmautov (1926-cı il), “Pedaqogika” M.Sumbayev (1922), “Məktəbəqədər tərbiyə” N.Kuljanova adlı əsərlər . Qazaxıstanın alimləri tədris-metodik vəsait və dərsliklərlə məşğul olan bir mərkəzin yaradılması məsələsini qaldırdılar. Bu məqsədlə 1932-ci ildən respublikada elmi-pedaqoji kabinet

yaradıldı. Hansı ki, 1933-cü ildə yenidən təşkil olunaraq pedaqoji elmlər üzrə fəaliyyətini Elmi-Tədqiqat İnstitutu davam etdirdi. Elə bu illərdə doğma dildə S.Qocəhmədov “Pedaqoji problemlər” 1940-cı il, “Məktəblilərdə şüurlu davranışın tərbiyəsi 1940-cı il, K.Muxamecanov “Şagird kollektivi və kollektiv tərbiyə haqqında”, S.Əlyanov “Abayın pedaqoji görüşləri” 1934, “Estetik tərbiyənin əsasları” 1937, 1950-1970-ci illərdə Qazaxıstanın pedaqoji elmində yeni inkişaf yüksəlişi yetişir. Bu illərdə P.Q.Lemberq, A.Sıdıkov, T.Tajıbayev, A.İ.Senbayev, K.Berjanov, S.Kirabayev, M.Qabdulin, M.Mukanov, Q.A.Umanov, H.D.Xmel, K.Jarıkbayev, İ.B.Madin, K.Kunanbayev, Q.Sabirov və b. seçilirlər.

Qazaxıstanın pedaqoji fikir tarixini necə deyərlər vərəqlədik. Nə qədər vaxt keçsə də alimlərin dünyagörüşləri maraqlıdır və bu günə səsləşir, bu günün problemlərinə belə işıq salır.

Zaman-zaman tədqiqatçı-alimlərimiz öz elmi araşdırmalarında Qazaxıstanın maarifçi-pedaqoji fikir daşıyıcıları – Abay Kunanbayev, İbray Altınsarin, Axmet Baytursinov – ilə Azərbaycanın maarifçilik ənənəsinin görkəmli nümayəndələri olan Həsən bəy Zərdabi, Firidun bəy Köçərli, Məhəmməd Tağı Sidqi və başqaları arasında ideya və məqsəd birliyinə diqqət çəkmişlər. Bu mənada, Qazax və Azərbaycan pedaqoji fikri ortaq mənəvi-tarixi yaddaşın və ümumtürk təhsil fəlsəfəsinin daşıyıcısı kimi dəyərləndirilə bilər.

Nəticə

Göründüyü kimi, Qazax və Azərbaycan pedaqoji fikir tarixləri ortaq mədəni-tarixi köklər və maarifçilik prinsipləri əsasında formalaşaraq bir-birini tamamlayan təcrübə nümunələri yaratmışdır. Bu baxımdan, türkdilli ölkələrin pedaqoji fikir və maarifçilik irsi üzrə müqayisəli tədqiqatların daha da genişləndirilməsi, ortaq dərslük layihələrinin hazırlanması, alimlərin birgə konfranslarının təşkili, elmi məqalə topluları və elektron platformalar vasitəsilə qarşılıqlı elmi əlaqələrin gücləndirilməsi, illərdir bir-birindən uzaq düşmüş türk xalqları arasında elmi-mədəni inteqrasiyanın bərpası, ümumi mənəvi-mədəni yaddaşın dirçəldilməsi və vahid pedaqoji fəlsəfənin formalaşdırılması baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Gələcəkdə bu istiqamətdə tədqiqatların metodoloji baxımdan sistemləşdirilməsi və müasir təhsil modellərinə inteqrasiyası türkdilli ölkələrin ümumi təhsil fəlsəfəsinin formalaşmasına əhəmiyyətli töhfə verə bilər.

UNESCO-nun (2020) hesabatına əsasən, Orta Asiya ölkələrində, o cümlədən Qazaxıstanda təhsil sistemi dinamik inkişaf mərhələsindədir. Regionun təhsil siyasətində əsas məqsəd keyfiyyətin artırılması, inklüzivlik və müasir pedaqoji metodların tətbiqidir. Qazaxıstan hökuməti beynəlxalq təhsil standartlarına uyğun islahatlar aparmaqla, milli təhsil sisteminin inkişafına xüsusi diqqət yetirir. UNESCO

bu prosesləri regional əməkdaşlıq, təcrübə mübadiləsi və beynəlxalq platformalarda dialoq vasitəsilə dəstəkləyir.

Bu yanaşma, əslində, Abay Kunanbayev, İbray Altynsarin və Axmet Baytursınov kimi Qazaxıstan maarifçi-pedaqoqlarının əsərlərində irəli sürülən ideyaların müasir davamı kimi də qiymətləndirilə bilər. Beləliklə, bugünkü təlimin mahiyyətini formalaşdıran əsas prinsiplərin təməli məhz həmin maarifçi-pedaqoqlar tərəfindən qoyulmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əl-Fərabi. Elmi yaradıcılıq. Alma-Ata. Məktəb, 1989.
2. A.Kuybesov. Əl-Fərabinin pedaqoji irsi. Alma-Ata, Məktəb, 1989.
3. Abay. Снова назидания. Alma-Ata. Jalın, 1982.
4. M.Auezov. Yeniyetmə. Kızıl Orda. 1930. 101 s.
5. A.Taycanov. Muxtar Auezovun pedaqoji görüşləri. Alma –Ata, Rayan, 1990. 72 s.
6. Qazaxıstanın pedaqoji fikir antologiyası hissə 2. Составители ; к.Жарібеков, С.Калиев. Алматы:Rayan, 1998, 416 s.
7. Altynsarin, İ. (2006). Maarifə dair seçmə yazılar (Tərc. A. Xəlilov). Bakı: Təhsil , 150 s.
8. Abay Kunanbayev. (2015). Elm və maarif haqqında fikirləri (Toplu). Bakı: Elm. 110 s.
9. Baytursınov, A. (2013). Ana dili və maarifçilik məsələləri (məqalələr toplusu, tərc.). Bakı: Nurlan.
10. Rüstəmov, F. (2006). Pedaqogika tarixi. Bakı: Nurlan.
11. Rzayeva, R. (2012). Qazaxıstanda pedaqoji fikir və milli təhsil sisteminin inkişaf mərhələləri. Azərbaycan məktəbi, (4), 28–32.
12. Jakypov, S. (2010). Pedagogika tarixi. Almatı: Raritet.
13. UNESCO. (2020). Orta Asiya ölkələrində təhsil: trendlər və çağırışlar. Paris: UNESCO nəşriyyatı. Regional təhsil inkişafı və trendlər barədə beynəlxalq mənbə.

Daxil oldu: 26.05.2025

Qəbul edildi: 20.07.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/224-237>

Arifə Zeynalova

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

<https://orcid.org/0009-0007-4556-2348>

arifezeynalova9@gmail.com

Azərbaycan dilinin inkişafında və tədrisində H.K.Saniyev zirvəsi

Xülasə

Hacı Kərim Sanılı (Saniyev Hacı Kərim Hüseyn oğlu) 1878-ci ildə Qazax mahalının Çaylı kəndində anadan olub. H.K.Saniyevin bir pedaqoq kimi öz dövrünün təhsil problemlərinin həllində, proqram və dərsliklərin hazırlanmasında, ölkədə savadsızlığın və geriliyin aradan qaldırılmasında, milli uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tapmasında, yeni məktəblərin açılmasında, təhsilin ana dilində aparılmasında, həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı və formalaşdırılmasında əhəmiyyətli xidməti olmuşdur. Onun bir müəllim-pedaqoq kimi fəaliyyəti diqqətəlayiqdir. Lakin milli təhsil tariximizdə və ədəbiyyatımızın inkişafında müəyyən rol və xidmətinin olmasına baxmayaraq, təəssüf ki, respublikamızda Hacı Kərim Sanılı haqqında məlumatlar kifayət qədər yayılmamışdır. Müasir dövrdə orta məktəb şagirdlərinin H.K.Sanılı haqqında demək olar ki, heç bir məlumatı yoxdur. Çünki dərsliklərə H.K.Saniyev haqqında hər hansı bir məlumat daxil edilməmişdir. H.K.Saniyev xalqını, torpağını, dilini və ədəbiyyatını sevən və milli təhsil tariximizdə izi qalan müəllimlərdən biri olmuşdur. Sovet dövründə dərc edilmiş ensiklopediyalarda H.K.Saniyev (Sanılı) haqqında ümumiyyətlə, heç bir məlumat dərc edilməmiş, 2005-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası”nın II cildində isə onun haqqında qısa və natamam məlumatlar dərc edilmişdir. Hacı Kərim Sanılı savadlı nəslin formalaşması üçün çox işlər görmüşdür. Belə ki, 1905-ci ildə Qazax qəzasının ayrı-ayrı kəndlərində yeddi məktəb binasının tikilməsi haqqında tərtib olunmuş layihəni çara təsdiq etdirən, həmin binaların tikintisinə lazımı qədər maliyyə vəsaiti buraxılmasına qol çəkdirən, icazə alan məhz Hacı Kərim Sanılı olmuşdur. 1937-ci ildə ölkəni bürümüş qırmızı terror xalqımızın bir sıra dəyərli oğullarının, o cümlədən H.K.Saniyevin başının üstünü alır. Dəhşətli repressiyanın növbəti qurbanı H.K.Saniyev (Sanılı) olur. Məqalədə Azərbaycanda ana dilinin inkişafında və onun tədrisinin təkmilləşməsində özünəxas rolunu oynayan Hacı Kərim Sanılıdan bəhs olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, H.K.Sanılı, müəllim-pedaqoq, rus-tatar məktəbi, təhsil.

Arifa Zeynalova

Nakhchivan State University

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor

<https://orcid.org/0009-0007-4556-2348>

arifezeynalova9@gmail.com

H.K.Saniyev summit in the development and teaching of the Azerbaijan language

Abstract

Haji Karim Sanili (Saniyev Haji Karim Huseyn oglu) was born in 1878 in the village of Chayli, Gazakh district. As a teacher, H.K.Saniev made a significant contribution to solving the educational problems of his time, preparing programs and textbooks, eliminating illiteracy and backwardness in the country, establishing national children's literature, opening new schools, conducting education in the mother tongue, and developing and shaping Azerbaijani literature.

His work as a teacher and educator is worthy of attention. However, despite his role and contribution to the history of national education and the development of our literature, unfortunately, information about Haji Karim Sanili has not been sufficiently disseminated in our republic. Nowadays, high school students have almost no knowledge about H.K.Sanili as the textbooks did not include any information about H.K.Saniyev. H.K.Saniyev was one of the teachers who loved his people, land, language, and literature and left a mark on our national education history. In encyclopedias published during the Soviet era, no information was published about H.K.Saniyev (Sanily), and in Volume II of the "Encyclopedia of the Azerbaijan Democratic Republic", published in 2005, brief and incomplete information about him was published. Haji Karim Sanili did a lot to create an educated generation. Thus, it was Haji Karim Sanili who, in 1905, had the Tsar approve the project for the construction of seven school buildings in separate villages of the Gazakh district, signed off on the allocation of the necessary financial resources for the construction of those buildings, and received permission. The red terror that swept the country in 1937 took the lives of a number of valuable sons of our people, including H. K. Saniev. The next victim of the terrible repression was H. K. Saniyev (Sanili).

Keywords: Azerbaijani language, H.K.Sanili, teacher-pedagogue, Russian-Tatar school, education

Giriş

Tanınmış pedaqoq, ictimai xadim, şair Hacı Kərim Hüseyn oğlu Saniyev (Sanılı) - XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində qəza məktəblərində fədakar müəllim kimi fəaliyyət göstərmiş və ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmuş maarifçilərdəndir.

Tədqiqat

Hacı Kərim Saniyev 1876-cı ildə Qazax qəzasının Çaylı - Kəsəmən kəndində kəndli ailəsində dünyaya gəlmişdir. O, ilk təhsilini (1886-1893) mollaxanada almışdır. Hacı Kərim Saniyev 1893-cü ildə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının tatar (Azərbaycan) şöbəsinə daxil olmuş və həmin Seminariyanı 1898-ci ildə bitirmişdir. Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının tatar bölməsinin məzunları sırasında H.K.Saniyevin özünəməxsus yeri olmuşdur. O, Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsində təhsil aldığı müddətlərdə rus və dünya mütəfəkkirlərinin və ziyalıların elmi-bədii, pedaqoji fəaliyyəti ilə yaxından tanış olmaq imkanını əldə etmişdir. H.K.Saniyevin bir pedaqoq kimi dövrünün təhsil problemlərinin həllində, proqram və dərsliklərin hazırlanmasında, ölkədə savadsızlığın və geriliyin aradan qaldırılmasında, milli uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tapmasında, yeni məktəblərin açılmasında, təhsilin ana dilində aparılmasında, həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı və formalaşdırılmasında əhəmiyyətli xidməti olmuşdur. Onun bir müəllim-pedaqoq kimi fəaliyyəti diqqətəlayiqdir. Lakin milli təhsil tariximizdə və ədəbiyyatımızın inkişafında müəyyən rol və xidmətinin olmasına baxmayaraq, təəssüf ki, respublikamızda Hacı Kərim Sanılı haqqında məlumatlar kifayət qədər yayılmamışdır. Müasir dövrdə orta məktəb şagirdlərinin H.K.Sanılı haqqında demək olar ki, heç bir məlumatı yoxdur. Çünki dərsliklərə H.K.Saniyev haqqında hər hansı bir məlumat daxil edilməmişdir. Düşünürük ki, bu qüsurlar aradan qaldırılmalı, H.K.Saniyev və onun pedaqoji fəaliyyəti haqqında məlumatlar müvafiq dərsliklərə daxil edilməlidir. Çünki H.K.Saniyev xalqını, torpağını, dilini və ədəbiyyatını sevən, milli təhsil tariximizdə izi qalan müəllimlərdən biri olmuşdur. Sovet dövründə dərc edilmiş ensiklopediyalarda H.K.Saniyev (Sanılı) haqqında ümumiyyətlə, heç bir məlumat dərc edilməmiş, 2005-ci ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası"nın II cildində isə onun haqqında qısa və natamam məlumatlar dərc edilmişdir. İstər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyasında, istərsə də digər kütləvi nəşrlərdə və elmi əsərlərdə onun doğum tarixi 1878-ci il göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının bəzi axırlarında, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, Dövlət Tarix Arxivi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət

Arxivlərində tanınmış pedaqoq, ictimai xadim, şair Hacı Kərim Hüseyn oğlu Sanılının həyat və fəaliyyətinə dair qiymətli sənədlər qorunub saxlanılır.

Qazax ali-ibtidai məktəbin müəllimi vəzifəsini icra edən Hacı Kərim Saniyevin xidməti haqqında 1917-ci noyabrın 25-də tərtib edilmiş digər formulyar siyahıda göstərilir ki, o, 1898-ci il iyunun 7-də Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının tam kursunu bitirərək 311/631 №-li şəhadətnaməni əldə etmiş, sonar isə Yelizavetpol quberniyası və Qars vilayəti xalq məktəbləri direktorunun 8 sentyabr 1898-ci il tarixli qərarı ilə Nuxa qəzasının Xaçmaz məktəbinə müəllim təyin edilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, H.K.Saniyevin Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının tatar (Azərbaycan) şöbəsini bitirdikdən sonar müəllimlik etdiyi ilk məktəbin hansı qəzaya aid olduğu arxiv sənədlərində müxtəlif cür qeyd edilir. Məsələn, onun xidmətləri haqqında 1910-cu il fevralın 12-də tərtib edilmiş formulyar siyahıda Xaçmaz məktəbinin Şuşa qəzasına, 25 noyabr 1917-ci ildə tərtib edilmiş formulyar siyahıda Xaçmaz məktəbinin Nuxa qəzasına və nəhayət H.K.Saniyevin sənədlərinin göndərilməsi haqqında Yelizavetpol quberniyası xalq məktəbləri direktorunun, 1904-cü ildə tərtib etdiyi müşayiət məktubunda isə Zəngəzur qəzasına aid olduğu qeyd edilmişdir. Yəni ayrı-ayrı sənədlərdə Xaçmaz məktəbinin Şuşa qəzasına, başqa sənəddə Nuxa qəzasına, digərində isə Zəngəzur qəzasına aid olduğu qeyd edilir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin “Yelizavetpol quberniyasının xalq məktəbləri direksiyası fondu”nda (f.406-da) saxlanılan Yelizavetpol xalq məktəbləri direktorunun H.K.Saniyevin sənədlərinin göndərilməsi haqqında 1904-cü ildə tərtib etdiyi müşayiət məktubunda qeyd edilirdi ki, Yelizavetpol məscid rus-tatar məktəbinin keçmiş nəzarətçisi Hacı Kərim Saniyev 1 sentyabr 1898-ci ildən 1 sentyabr 1902-ci ilədək Zəngəzur qəzasının Xaçmaz məktəbində; 1 sentyabr 1902-ci ildən 1 mart 1904-cü ilədək isə Yelizavetpol məscid rus-tatar məktəbində nəzarətçi vəzifəsində işləmişdir. Yeri gəlmişkən xatırladıq ki, həmin dövrdə Xaçmaz kəndi Yelizavetpol quberniyasının Nuxa qəzasının tərkibinə daxil olmuşdur. Ona görə də bəzi elmi əsərlərdə Xaçmaz məktəbinin məhz Nuxa qəzasına aid olduğu qəbul edilmişdir. Qazax ali-ibtidai məktəbinin müəllimi H.K.Sanılının xidmətləri haqqında 25 noyabr 1917-ci ildə tərtib edilmiş formulyar siyahıda da onun, Yelizavetpol quberniyası və Qars vilayəti xalq məktəbləri direktorunun 8 sentyabr 1898-ci il tarixli qərarı ilə Nuxa qəzasının Xaçmaz məktəbində müəllim təyin edildiyi qeyd edilmişdir. Hacı Kərim seminariya illərini unutmamış və bu haqda yazmışdır: “Seminariya! Gəncliyimin ən gözəl çağlarını səndə keçirdim və mən buna heyfşilənmirəm. Sən bizim xalqımızın gözünə işıq oldun, onu mədrəsələrdən işıqlı otaqlara çıxartdın” (https://az.wikipedia.org/wiki/Hac%C4%B1_K%C9%99rim_San%C4%B1l%C4%B1).

H.K.Saniyev Yelizavetpolda rus-tatar məktəbində işləyərkən azərbaycanlı qızların da məktəbə cəlb edilməsinə çalışmışdır. Lakin onun bu cəhdi yerli dindarlar

tərəfindən çox ciddi etirazlarla qarşılandığı üçün bu fikri həyata keçirmək mümkün olmamış və cavab olaraq H.K.Saniyevə qarşı sıxışdırmalar, təzyiqlər başlanmışdır. Nəticədə rus-tatar məktəbinə çevrilmiş Yelizavetpol məscid məktəbinin nəzarətçisi H.K.Saniyev 1904-cü il fevralın 27-də Yelizavetpol quberniyasının xalq məktəbləri direktoruna raportla müraciət etməyə məcbur olmuşdur. H.K.Saniyevin Yelizavetpol quberniyasının xalq məktəbləri direktoruna ünvanladığı raportda qeyd edilirdi: “Yelizavetpol şəhərinin bəzi qabaqcıl müsəlmanları şiddətli şəkildə mənə qarşı çıxmış və xalqı aşkarcasına mənə qarşı qaldırmışlar ki, bunun da mənim həyatıma acınacaqlı təsiri ola biləcəyini nəzərə alaraq sizdən - Zati-alidən xahiş edirəm ki, məni tutduğum vəzifəmdən azad edəsiniz”.

Arxiv sənədlərindən əldə edilmiş məlumata əsasən, Yelizavetpol quberniyası xalq məktəbləri direktorunun təklifi ilə H.K.Saniyev 1904-cü il martın 1-dən etibarən vəzifəsindən azad edilmişdir. H.K.Saniyev işdən azad edildikdən sonar 1904-cü ilin martından 1905-ci ilin sentyabrına qədər istifadə olmuşdur. O, həmin müddət ərzində olduqca ağır maddi ehtiyaclar içində yaşamışdır. H.K.Saniyevin 1904-cü il martın 29-da Qazax şəhərindən Yelizavetpol xalq məktəbləri direktoruna göndərdiyi ərizədə qeyd edilirdi: “Bununla iki ədəd 60 qəpiklik marka göndərərək Zati-alidən xahiş edirəm ki, sizin dəftərxanada olan mənim sənədlərimi və mənim xidmətim haqqında attestatı aşağıdakı ünvana göndərsiniz: Qazax şəhəri. Qazax qəza idarəsi vasitəsilə Çaylı kənd sakini, müəllim – Hacı Kərim Saniyevə”.

H.K.Saniyev 1904-cü ilin martında Yelizavetpol məscid məktəbinin nəzarətçisi vəzifəsindən azad olunduqdan sonar özünə mülki məhkəmə idarəsində iş yeri tapa bilmişdir. Lakin əvvəlki iş yerindən onun sənədləri gec göndərildiyi üçün o, bu iş yerini itirmişdir. H.K.Saniyev daha sonra 1904-cü il oktyabrın 28-də Yelizavetpol quberniyasının I rayonu üzrə xalq məktəbləri müfəttişliyinə ərizə ilə müraciət edərək onun birsinifli Qıračkəsəmənli məktəbinə müəllim təyin edilməsini xahiş etmişdir. Lakin həmin məktəbdə boş yer (vakansiya) olmadığı üçün o, işlə təmin olunmamışdır.

Yelizavetpol məscid rus-tatar məktəbinin keçmiş nəzarətçisi Hacı Kərim Saniyev 1905-ci il mayın 4-də Yelizavetpol quberniyasının xalq məktəbləri direktoruna ərizə ilə müraciət edərək ona birsinifli Poylu məktəbində müəllim-nəzarətçi vəzifəsinin verilməsini xahiş etmiş və sənədlərinin direksiyanın müfəttişində olduğunu qeyd etmişdir.

H.K.Saniyev Yelizavetpol xalq məktəbləri direktorunun 5 sentyabr 1905-ci il tarixli №285 №-li sərəncamı ilə Poylu məktəbinə nəzarətçi (“smotritel”) vəzifəsinə təyin edilmişdir. Poylu məktəbində müəllim işlədiyi müddətdə xeyli çətinliklərlə qarşılaşmasına və ağır şəraitdə yaşamasına baxmayaraq, o, ruhdan düşməmiş və

müəllimlik şərəfini daim uca tutmuşdur. Arxiv sənədlərindən əldə edilmiş məlumatlara əsasən, Qafqaz Tədris Dairəsi Popeçitelinin 30 may 1906-cı tarixli təklifi ilə H.K.Sanlı 1906-cı ilin fevral ayından etibarən Daşkəsəmən normal məktəbinə ikinci müəllim təyin edilmişdir. H.K.Saniyev Qafqaz Tədris Dairəsi Qəyyumunun 30 may 1906-cı il tarixli 7900 №-li göstərişi ilə Daşkəsəmən məktəbindən Gorusa göndərilmiş Saruxanyanın yerinə müəllim təyin edilmişdir. H.K.Sanlı Daşkəsəmən məktəbində rus dili müəllimi kimi pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdi. O, həmin dövrdə sahibsiz və yetim qalmış uşaqların qayğısına qalmaqla, maarif və mədəniyyəti yaymaqla, həmçinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatını, rus dili və ədəbiyyatını təbliğ etməklə böyük xidmətlər göstərmişdir. Xalqını elmi, azad, müstəqil görmək arzusunda olan H.K.Sanlı, ictimai-siyasi fəaliyyətə qoşulmuş, milli şüurun oyanması prosesində yaxından iştirak etmişdir.

O, milli şüurun inkişafının nəticələrindən biri kimi yaradılmış “Müdafiə” partiyasının üzvü olmuşdur. Qeyd edirik ki, 1905-1906 və 1911-ci illərdə bir-birinin ardınca “Qeyrət”, “Difai”, “Müdafiə”, “Musavat” partiyaları yaradılmış və milli hərəkət gücləndirilmişdir. Üzvü olduğu partiya H.K.Saniyevin ictimai-siyasi baxışlarının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu partiyanın mütərəqqi fəaliyyəti çar hakimiyyətinin diqqətini cəlb etmiş və tezliklə həmin partiyanın bir sıra üzvləri, o cümlədən H.K.Sanlı ciddi nəzarət altına götürülmüşdür.

Həmin dövrün bəzi idarə və şəxsləri tərəfindən H.K.Sanlı haqqında həqiqətdən uzaq, saxta, iftira dolu məlumatlar toplanaraq yuxarı orqanlara göndərilmişdir. Nəticədə 1906-cı ildə siyasi baxışlarına görə H.K.Saniyev həbs edilmişdir. Öz dövrünün mütərəqqi ziyalı F.B.Köçərli onun həbsini lənətləyərək 1906-cı ildə 37 №-li “İrşad” qəzetində yazdığı “El üçün ağlayan gözsüz qalar” adlı məqaləsində qeyd edirdi: “Paxıl, həsəd və iftira səbəbi ilə nahaq və biçərm məhbus olanlar Qazax mahalında cənab Ağabəy Qiyasbəyov və müəllim Hacı Kərim Saniyevdir... Bunları güdazə verən ancaq öz içimizdən törəyən xaric-məslək mürtədlər olubdur ki, divanbəyinin və uyezd naçalnikinin ətrafında quyruqlarını bulayı dəyanət və rəzalətləri ucundan... millət xadimlərini bəd-fənayə verməyi özlərinə böyük hünər və qərəz bilirlər” (F.B.Köçərli, 1906-cı il, 37 №-li “İrşad” qəzeti, “El üçün ağlayan gözsüz qalar” adlı məqaləsindən).

1906-cı ilin sentyabrında Daşkəsəmən məktəbi yoxlanılarkən H.K.Saniyev haqqında yazılanların doğru olmadığı üzə çıxmışdır. Qafqaz tədris dairəsi direktorunun Yelizavetpol qubernatoruna göndərdiyi 30 yanvar 1907-ci il tarixli 273 №-li yazılı məlumatda qeyd edilirdi: “Əlahəzrətə məlum etməyi özümə borc bilirəm ki, mənim tərəfimdən tərtib edilmiş xasiyyətnamədən və həmçinin 22 mart 1906-cı ildən onun davranışından, 1906-cı ilin sentyabrındakı yoxlama nəticəsindən aydın

olur ki, o, gözəl əxlaqi keyfiyyətlərə malikdir, rus dilini və mədəniyyətini xalqın arasında yayan ağıllı və çox lazımlı şəxsiyyətdir. Saniyevin vicdanlı fəaliyyəti nəticəsində Daşkəsəmən məktəbində müsəlman qızları rus dilini öyrənirlər”.

H.K.Sanılının rus dilini və ədəbiyyatını dərinlən bilməsi yerli çar orqanları tərəfindən bəyənilir və bu, onların maraqlarına cavab verirdi. Yoxlamanın nəticəsində H.K.Saniyev həbsdən azad edilir. Həbsdən azad olduqdan sonra H.K.Saniyev pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir. O, daim öz xalqının yanında olmuş və onun dərdinə qalmış ziyalılardandır. Daşkəsəmən məktəbində özünün nümunəvi fəaliyyəti ilə qısa bir müddətdə ictimaiyyətin dərin hörmətini qazana bilmişdir.

H.K.Sanılı 1908-ci ildə ailə həyatı qurmuşdur. O, 1908-ci il yanvarın 6-da Xuraman xanım Axund Nağı qızı Qanizadə ilə nikah bağlayaraq evlənmişdir. Həmin nikahdan onun iki oğlu və iki qızı olmuşdur. Oğlu İslam 2 iyun 1910-cu ildə, digər oğlu Bəhram isə 27 aprel 1912-ci ildə anadan olmuşdur. Qızı Zəkiyə 16 yanvar 1914-cü, Lətifə isə 6 yanvar 1916-cı ildə dünyaya gəlmişdir.

1909-cu il oktyabrın 19-da mülki idarələr üzrə verilmiş əmrlə, H.K.Saniyev 5 oktyabr 1906-cı il tarixdən etibarən kollec qeydiyyatçısı vəzifəsinə keçirilmişdir. H.K.Saniyev Qafqaz Tədris Dairəsinin 13 may 1910-cu il tarixli göstərişinə əsasən, Sankt-Peterburq Müəllimlər İnstitutu nəzdində təşkil edilmiş əl əməyi kurslarına ezam edilmişdir. O, həmin kursu bitirdikdən sonar institutun direktoru A.Konstantinovski və müəllimlərdən M.Karelinin imzası ilə vəsiqə əldə etmişdir. Vəsiqədə qeyd edilirdi ki, H.K.Saniyev təlim-tərbiyə predmeti kimi əl əməyi haqqında tarixi və nəzəri biliklərə yiyələnmişdir və ümumi təhsil məktəblərində tədrisə buraxıla bilər.

İkisinifli Daşkəsəmən məktəbinin müəllimi Hacı Kərim Saniyev 1914-cü il sentyabrın 2-də Yelizavetpol quberniyasının 2-ci rayonu üzrə xalq məktəbləri müfəttişinə ərizə ilə müraciət edərək ona Qazax şəhərində açılan ali-ibtidai məktəbdə rəsmxət və rəsm müəllimi vəzifəsinin verilməsini xahiş etmişdir. Yelizavetpol quberniyası xalq məktəbləri direktorunun 9 sentyabr 1914-cü il tarixli 8942 №-li qərarı ilə H.K.Saniyev Qazax ali-ibtidai məktəbinə qrafik incəsənət müəlliminin vəzifələrini icra edən təyin edilmişdir. H.K.Saniyevin pedaqoji fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilmiş və o, 1912-ci il dekabrın 6-da xüsusi əmək və xidmətlərinə görə, 3-cü dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordeni ilə təltif edilmişdir. Yelizavetpol quberniyası xalq məktəbləri direktorunun 19 sentyabr 1914-cü il tarixli 8942 №-li qərarı ilə H.K.Sanılı Qazax ali-ibtidai məktəbində qrafik incəsənət üzrə müəllim vəzifəsinin icraçısı təyin edilmişdir.

H.K.Saniyev 1917-ci ildə “Hümmət” partiyasına daxil olmuşdur. O, 1918-ci ildə həbs olunur və beş ay müddətdən sonra buraxılır. O, xalqını həmişə azad, elmi və

mədəni görmək istəmiş, öz xalqını, ədəbiyyatını və dilini sevən insan olmuşdur. Bu, onun bir sıra şerlərində də öz əksini tapmışdır. 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin üzvü olduğu dövrdə çap etdirdiyi “Yeni Şərqilər” kitabçası ilk dəfə 1919-cu ildə “Elektrik Novruz” mətbəəsində çap olunmuşdur. “Yeni şərqilər” kitabçası yazılmış 14 kiçik əsərdən - şeirdən ibarətdir. “Yeni şərqilər” kitabçasının H.K.Sanılının yaradıcılığının birinci dövrünə aid olduğunu söyləmək mümkündür.

Hacıkərim (Hajkərim) Saniyev (Sanılı) 1919-cu ildə Azərbaycan aşığına həsr etdiyi “Yeni şərqilər” kitabını nəşr etdirəndə Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü idi. Və həmin kitabın ilk şeiri olan “Qabaq sözü” belə başlayır:

Söylədiyim Azərbaycan dilidir,
Mən dərdiyim vətənimin gülüdür.
Bu çaldığım el sazının telidir,
Gərək səsi ürəkləri oynada.

Aşıq bunu çalacaqdır ellərdə,
Çoban-çoluq oxuyacaq çöllərdə,
İnandığım budur, gözə dillərdə,
Çağırılar onu bağda-bağçada
(Cəfərov 525-ci qəzet. 2017, s. 15).

Türk dillərindən biri olan Azərbaycan dilinin necə adlandırılması uzun müddət mübahisəli olmuşdur. Hətta bu şeirin çap olunduğu ildə Azərbaycan dili Hacı Kərim Sanılının üzvü olduğu Cümhuriyyət Parlamentində də rəsmi olaraq “türk dili” adlanırdı. “Yeni şərqilər”in müəllifi isə Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Cəlil Məmmədquluzadə kimi müasirlərinə qoşulub ana dilini “Azərbaycan dili” adlandırır. Və söhbət o dildən gedir ki:

Mən bilirəm, eşidəndə bu dili
Çırpınacaq Azərbaycan bülbülü,
Dindirəcək öz dilində o gülü,
Açılacaq şirin söhbət ortada.

Gah ərəbin, gah da farsın dilində,
Gah onların, gah da rusun dilində,
Danışanda özgəsinin dilində
Öz dilin yanılmışdı dünyada.

Bundan belə təzə yollar açılar,
O yollara əlvən çiçək saçılar,
Özgə şivə, özgə sözdən qaçılar,
Daha bir də biz uymarıq hər yada...

Hacı Kərim Sanılı mənsub olduğu xalqını, məmləkətini təmmənnasız bir məhəbbətlə sevirdi. Və xalqdan, məmləkətdən çox, bu sevginin övladı idi. Ona görə də yazırdı:

İlxında ayğır kişnəşir,
Naxırda buğac güləşir,
Süründə əmlik mələşir,
Azərbaycan, Azərbaycan!

Qayaların əlvən mərmər,
Belində var qızıl kəmə,
Bir yanında bəhri-Xəzər,
Azərbaycan, Azərbaycan!

Sənbək odu şölə salır,
Dünya səndən işıq alır,
Verməyəndə xapan qalır,
Azərbaycan, Azərbaycan!

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də milli məktəb və təhsilin yaradılması olmuşdur. Bununla bağlı uşaq ədəbiyyatı və dərs vəsaitlərinin yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu dövrdə yazıda ərəb əlifbasından istifadə edirdi ki, bu da tədrisdə müəyyən çətinliklər törədir, ana dilinin öyrənilməsində çətinliklər yaradırdı. Dövrün qabaqcıl ziyalıları dərsliklərin və uşaq ədəbiyyatının yaradılmasında böyük həvəslə çalışırdılar. 1901-ci ildə R.Əfəndiyevin “Bəsirət-ül-əffal”, 1907-ci ildə S.S.Axundov, F.Ağayev, A.Şaiq, Ə.Əfəndiyev “İkinci il”, 1909-cu ildə M.Mahmudbəyov və A.Səhhət “Üçüncü il” dərsliklərini, 1910-cu ildə A.Şaiq “Uşaq gözlüyünü”, 1912-ci ildə F.b.Köçərli “Balalara hədiyyə” müntəxəbatını nəşr etdirdilər. Azərbaycan ziyalıları, müəllim və pedaqoqları təhsilin ana dilində aparılması, yeni məktəblərin yaradılması və yeni əlifba uğrunda mübarizəyə qoşulmuşdular. Yeni məktəblərin yaradılması və yeni əlifba uğrunda mübarizədə H.Zərdabi, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov, N.Nərimonov,

F.b.Köçərli, S.M.Qənizadə, N.B.Vəzirov, Ü.b.Hacıbəyov, Ə.b.Hüseynzadə, C.Məmmədquluzadə müxtəlif cərəyanları təmsil etməsinə baxmayaraq, milli mənfəə uğrunda eyni platformada dayanırdılar. H.K.Saniyev Oktyabr inqilabından sonra Bakıya gəlir. Savadsızlığın ləğvi uğrunda fəaliyyət göstərir. Yeni əlifba komitəsinin işində, yeni tədris proqramı və dərsliklərin yaradılmasında fəal iştirak edir. H.K.Sanılının pedaqoji tarixində ən böyük xidmətlərindən biri də yüksək keyfiyyətli dərsliklər tərtib etməsi olmuşdur. Onun latın qrafikası ilə “Böyükələr üçün əlifba kitabı” (1924), “Türk əlifbası” (1927, 1930), Ə.Seyidovla birlikdə tərtib etdiyi “Türk əlifbası” (1930), Ö.F.Nemanzadə və A.Axundovla birlikdə hazırladığı “Üçüncü il” (1927, 1929, 1930) adlı dərslikləri dəyərlidir. XX əsrin əvvəlindəki bu fəaliyyət təqdirəlayiqdir. Həmin dövrə qədər Azərbaycanda uzun müddətli köhnə üsullu tədrisdən sonar bu proses ana dilinin inkişafına xeyli dərəcədə təsir edirdi: “Tarixdə XIX əsrə nəzər salsaq görərik ki, bu dövrdə farsların təsiri nəticəsində mollaxana tədrisi öz yerini möhkəm tutmuşdur. Burada plansız dərslər, çərəkə, höccələmə üsulunun öyrədilməsi Azərbaycan dilinin inkişafdan qalmasına, ədəbi dilin yox olmasına səbəb olmuşdur” (Məmmədova, 2021, s. 81).

H.K.Saniyev vətən övladlarının əxlaqlı və namuslu, hərtərəfli biliyə malik şəxslər kimi yetişməsi üçün əlindən gələni etmiş, yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. O, 1927-ci ildə əxlaqi, təlim-təربiyəvi gücə malik “Kəndimiz və Aran köçü”, “Dəli öküz”, “Turut qaçaqları”, “Meymun və ilan”, “Namus davası” və b. tarixi hekayə və poemalar yazır.

H.K.Saniyev 1930-cu illərdən başlayaraq “qolçomaq”, “sinfi düşmən” və digər ifadələrlə ləkələnməyə başlanmış və 1931-ci ildən etibarən ədalətsiz olaraq dərsliklərin hazırlanması işindən uzaqlaşdırılmışdır.

H.K.Sanılının pedaqoji ideyaları içərisində ən vacib yeri insanların əmək təربiyəsi məsələsi tuturdu. O, şagirdləri əməyə, yaradıcı əməyə dəvət edir və zəhmətlə yaşamağa çağırırdı. Sanılı “İşçi mahnısı”, “Zərbəçi qızlar”, “Əkinçi”, “İşçi qadın və xanım”, “Çadra əsirləri” və b. şeirlərində, “Namus davası”, “Zülmün sonu” poemalarında və tərtib etdiyi dərsliklərdə qadın azadlığı və təhsili məsələlərinə geniş toxunmuş, onların təhsil-təربiyəsi, hüquqlarının qorunması məsələlərini ön cərgəyə çəkmişdir. H.K.Sanılı ölkədə məktəb şəbəkəsinin zəifliyini ciddi tənqid etmiş, bununla bağlı çar hakimiyyətinin laqeydliyini kəskin pisləmiş, yeni məktəblərin tikilməsinə şəxsi təşəbbüs göstərmişdir. Sanılı, həmçinin məktəbi cəhalət və nadanlıqdan xilas yolu hesab edərək məktəblərə ümumxalq qayğısının vacib olduğunu söyləmiş, dərsliklərin sadə, başa düşülən tərzdə yazılmasını vacib saymışdır.

1937-ci ildə ölkəni bürümüş “qırmızı terror” xalqımızın bir sıra dəyərlili

oğullarının, o cümlədən H.K.Saniyevin başının üstünü alır. Dəhşətli repressiyanın növbəti qurbanı H.K.Saniyev (Sanılı) olur.

Hacı Kərim Sanılı “Muğan”, “Təzə mahnı”, “Azərbaycan xalqına”, “Əkinçilər”, “Rəssam Əzim Əzimzadə”, “Elm ocaqları” və s. kimi şeirlərin müəllifidir. Şairin şeirlərində ərəb, fars və digər dillərdən keçmə sözlərə rast gəlinmir. Dil məsələsinə çox ciddi yanaşan ədib 1934-cü ildə Azərbaycan yazıçılarının I qurultayında bu mövzu ilə əlaqədar çıxış edərkən öz dilini bəyənməyib, özgə dildə danışanlara bu cür müraciət etmişdir:

Bundan sonra təzə yollar açılar,
Bu yollara əlvən çiçək saçılar.
Özgə şivə, özgə sözdən qaçılar
Daha bir də biz uymarıq hər yada.

Şairin fikrini başa düşməyənlər 1934-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının I qurultayında Hüseyn Cavidlə, Əhməd Cavadla bərabər Hacı Kərim Sanılını da tənqid atəşinə tuturlar. Sanılının yalnız dövrü mətbuat səhifələrində - “Şərq qadını”, “Maarif və mədəniyyət”, “Yeni kənd”, “Kəndli qəzetəsi”, “Yeni yol”, “Kommunist” və s. jurnal və qəzetlərdə şeirləri çap olunmuşdur (Məhərrəmov, 2015, s. 85).

Hacı Kərim Sanılının ilk kitabı olan “Canavarlar hökuməti” 1918-ci ildə nəşr edilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zamanında - 1919-cu ildə Bakıda “Novruz” mətbəəsi tərəfindən “Yeni şərqilər” kitabı çap edilmişdir. Bundan sonra 1927-ci ildə üç kitabı – “Kəndimiz və Aran köçü”, “Namus davası”, “Zülmün sonu” və 1935 və 1964-cü ildə “Turud qaçaqları”, 1993-cü ildə isə “Seçilmiş əsərləri” şeir kitabları nəşr edilmişdir. Habelə Sanılının M.F.Axundzadə adına Respublika Milli Kitabxanasının arxivində “Yeni şərqilər” adlı kitabının surəti saxlanılır. Həmin kitab 1919-cu ildə AXC parlamentinin üzvü olduğu dövrdə çap olunmuşdur. Hacı Kərim Sanılı özünü “Yeni Şərqilər”in yazanı və çap edəni olaraq “Azərbaycan parlamentinin üzvü Hacı Kərim Sanılı” olaraq təqdim etmişdir. Yazarların bəzən “Mahnılar” adıyla təqdim etdikləri bu topluda müəllifin 14 şeiri toplanıb. İkinci şeir - buradakı bütün şeirlərin hamısı xalq yaradıcılığı üslubundadır. Kitabça “Elektrik Novruz” mətbəəsində çap olunmuşdur.

Maarifpərvər şair, metodist, pedaqoq Hacı Kərim Sanılı Əli Məhzunla birgə uşaqlar üçün “Meymun və ilan” mənzuməsini yazmışdır. Doqquz səhifədən ibarət olan bu kitabça 1929-cu ildə Bakı şəhərində “Azərnəşr”də nəşr olunmuşdur. Kitabçaya səkkiz uşaq əsəri daxildir. Onlardan dördü Hacı Kərim Sanılının qələminin məhsuludur. H.K.Sanılı Qazax qəzasında maarif və mədəniyyətin inkişafı üçün çox

zəhmətlərə qatlaşır. Bu sahədə xidmətlərinə görə III dərəcəli “Müqəddəs Stanislav” ordeni ilə təltif olunur. Qafqaz Təhsil Dairəsinin göndərişi ilə o, 1910-cu ilin yayında Sankt-Peterburq Müəllimlər İnstitutunun nəzdində açılan ələməyi kursuna ezam olunur. Rus inqilabçıları ilə yaxından tanış olduğu Sankt-Peterburq həyatı Sanılının ictimai-siyasi cəhətdən formalaşmasında mühüm rol oynayır. Qayıtdıqdan sonar müəllimliklə yanaşı, orta məktəblər üçün dərsliklər yazır...

H.K.Sanlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü olub və aktiv fəaliyyət göstərüb. Latin qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasının yaradılmasında yaxından iştirak edən H.K.Sanlı “Əlifba”, “Böyükələr üçün əlifba”, Ə.Seyidovla birgə “Türk əlifbası”, “Üçüncü il” və s. dərsliklərini tərtib edib.

Rus, fransız və fars dillərini də mükəmməl bilən maarifçi Cümhuriyyət süqut etdikdən sonra da müəllimlik fəaliyyətini davam etdirir. 1922-ci ildə Nəriman Nərimanovun təklifi ilə Bakıya köçür. Yeni Türk Əlifba Komitəsində Fərhad Ağazadə, Bəkir Çobanzadə, Xudadət bəy Məlikaslanov, Mirzə Cabbar Məhəmmədzadə, Hüseyn İsrafilbəyov, Mirzə Hüseyn Camalzadə, Vəli Xulufu, İdris Həsənli, Mənsur Qurbanzadə ilə birgə çalışır. Savadsızlığı ləğv etmə kurslarında dərs deyir. Bütün bunlarla yanaşı, bədii yaradıcılıqla da məşğul olan qələm sahibi əsərlərində şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələrinə geniş yer verib. Araşdırmalardan məlum olur ki, müəllifin “Aran köçü”, “Namus davası”, “Zülmün sonu”, “Novruz və Gülara”, “Turut qaçaqları” poemaları maraqla qarşılanıb. Şairin kəndlilərin arıyaylaq həyatından bəhs edən “Aran köçü” poeması 1924-cü ildə işıq üzünə görüb. Şairin poemaları “Şərq qadını”, “Maarif və mədəniyyət”, “Yeni kənd”, “Kəndli qəzeti”, “Yeni yol”, “Kommunist” və s. jurnal və qəzetlərdə dərc olunub.

H.K.Sanılının “Muğan”, “Təzə mahnı”, “Azərbaycan xalqına”, “Əkinçilər”, “Rəssam Əzim Əzimzadə”, “Elm ocaqları” və s. şeirləri dilinin sadəliyi, axıcılığı ilə seçilir. Dil məsələsinə çox ciddi yanaşan ədib 1934-cü ildə Azərbaycan yazıçılarının I qurultayında bu mövzu ilə əlaqədar çıxış edərkən öz dilini bəyənməyib, əcnəbi dildə danışanlara şeirlə müraciət edərək irad tutub.

Şairin yaradıcılığında qadın azadlığı mövzusu da xüsusi yer tutur. Onun “Xoş gəlir”, “Evdar qadınlara”, “Qadınlar günü”, “Kənd qızı” və s. şeirləri 1927-1928-ci illərdə “Şərq qadını” jurnalında dərc edilib. O, hər bir şeirində qadına cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvü kimi baxırdı.

N.Cəfərov Hacı Kərim Sanılı ilə bağlı araşdırmasında yazır ki, ... “şair Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində çıxışlarında da geniş xalq kütlələrinin mənafeyini bir ziyalı-maarifçi məsuliyyəti ilə müdafiə edib. Onun “Yeni şərqilər” kitabında (Bakı, 1919) iki “deyişmə” verilib: “Müsavat lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə Səmədağa Ağamalı oğlunun Parlamanda deyişməsi” və “Parlamanda

deyişmə (tapmaca)” - hər iki şeir 1918-ci ildə qələmə alınıb...” (5).

Hacı Kərim Sanılı 1937-ci il iyunun 3-də Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq və Vəli Xulufudan bir gün qabaq həbs edirlər. Ədib öz yaşadığı evdə həbs edilir. O, həmin illərdə Bakı şəhəri, Füzuli küçəsində yaşayırdı. Ədibə “qolçomaq burjua yazıçısı”, “xalq düşməni” damğası vurulur. NKVD-nin 1-ci şöbəsinin təhlükəsizlik leytenantı Klimentiç 12493 №-li istintaq işinin materiallarına əsaslanaraq heç bir partiyanın üzvü olmayan Hacı Kərim Sanılına əks-inqilabi-millətçi təşkilatında fəaliyyət göstərdiyini “müəyyənləşdirir” və vətənə xəyanət maddələri ilə həbs edir.

İstintaq işinə əsasən, 4-cü şöbənin rəisi, təhlükəsizlik üzrə kapitan Kinmanla razılaşdırılan və qəbul edilən qərar Xalq Daxili İşlər Komissarı Sumbatov tərəfindən təsdiq olunur. Onu sovet işğalına qarşı mübarizə aparan “Əzrayıl fırqəsi”-nə üzv olmaqda və mühacirətdə mübarizə aparan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə əlaqə saxlamaqda ittiham edirlər. Hacı Kərim Sanılı haqqında qaldırılan cinayət işinin qərarında qeyd olunumuşdur: “Qolçomaq ailəsindən olan Hacı Kərim Sanılı Azərbaycanın sovetləşməsi zamanı “Əzrail” fırqəsi adlı təşkilat yaratmışdır. Hazırda Ticarət və Kooperasiya İnstitutunun müəllimi olan şair, yazıçı Azərbaycan təhlükəsizlik işçilərinin nəzər-diqqətini cəlb etmişdir” (Yaqublu, 2018, s. 82).

İstintaq-sorğu protokollarından məlum olur ki, istər çarizm dövründə, istər Cümhuriyyət zamanında, istərsə də Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Hacı Kərim Sanılı xalqının azadlığı, vətəninin müstəqilliyi, millətinin savadlanması uğrunda mübarizələrdə fəal iştirakını təsdiq etmişdir. Hacı Kərim Sanılıya zindanda çox əzab verilirdi. O, NKVD zirzəmisində gündə bir neçə dəfə döyülüb təhqir olunurdu. Ədib həbs olunarkən Azərbaycan Yazıçıları İttifaqı bu məsələyə münasibətini bildirir. Həmin fikirləri 9 iyun 1937-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap etmişdir: “Sovet Yazıçılar İttifaqında Sovet ədəbiyyatını və onun əsasını daşımağa çalışan Y.V.Çəmənzəminli, H.K.Sanılı, H.Cavid, M.Müşfiq, A.Musaxanlı, S.Hüseyn kimi düşmənlərə yer yoxdur”.

İki aya yaxın NKVD zirzəmilərində əzab və işgəncələrə məruz qalan Hacı Kərim Sanılı məhkəməsiz ölüm kamerasında əzab və işgəncələrə tab gətirməyərək (guya ürək çatışmazlığından) dünyasını dəyişir. Digər bir mənbədə isə güllələnmə cəzasına məruz qaldığı göstərilir. Repressiyaya məruz qalan digər şəxsiyyətlər kimi Hacı Kərim Sanılına da qəbri məlum deyil.

Nəticə

Beləliklə, Hacı Kərim Sanılı fəal müəllim və ictimai xadim kimi Azərbaycan təhsili, mədəniyyəti, ədəbiyyatı tarixində izi olan şəxsiyyətlərdədir. “Tarixi sələflərin

ideya irsindən gənc nəslin maariflənməsində istifadə etmək ədəbi və pedaqoji fikrimizi zənginləşdirən mənbə kimi çox böyük əhəmiyyətli iş sayılmalıdır” (Məmmədova, 2010, s. 5). Bu baxımdan, maarifçi, dilimizin qayğısına qalan Hacı Kərim Sanılının iris qiymətlidir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan”. 2010, 27 iyul.
2. “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzeti 1958, 29 noyabr.
3. “Hacı Kərim Sanılı” (az.). ens.az. 10 may 2019 tarixində arxivləşdirilib.
4. Cəfərov N. 525-ci qəzet.- 2017.- 24 iyun.- s.15.
5. Fərəcov S. Fədakar müəllim və ədib. -2020
6. Məhərrəmov K. “Sanılı dünyası”. Bakı: “Elm-təhsil”. 2015. 108.
7. Məmmədova A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi (dərs vəsaiti). Bakı, “Kitabı aləmi”, 2010, 138 s.
8. Məmmədova R. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasi elmində müxtəlif dil təlimləri. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, Cild 88, № 6, 2021 , s. 80-85.
9. Salmanlı R. İstiqlalçının maarifçilik fədakarlığı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – 100. Azərbaycan. - 2018.- 5 may. - № 101. - S. 10.
10. Salmanlı R. “Ölüm kamerasında “ürəyi dayanan” şair” (az.). anl.az. 30 aprel 2017 tarixində arxivləşdirilib.
11. Sanılı H.K. “Seçilmiş əsərləri”. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı. 1993. 260.
12. Yaqublu N. Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkatı Ensiklopediyası. Bakı: Qanun Nəşriyyatı. 2018. səh. 97.
13. Hacı Kərim Sanılı.
https://az.wikipedia.org/wiki/Hac%C4%B1_K%C9%99rim_San%C4%B1l%C4%B1

Daxil oldu: 05.06.2025

Qəbul edildi: 10.07.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/238-246>

Токтогулова Гулжамал Тыныбековна

Жалал-Абадский Государственный Университет имени Б.Осмонова

Кандидат философских наук, доцент

<https://orcid.org/0000-0003-1642-3959>

toktogulova.72@mail.ru

Этнокультурные особенности Кыргызской кухни

Резюме

В данной научной статье, представленной научному сообществу, был проведен научный анализ этнокультурных особенностей национальной кухни кыргызского народа. Основной целью подготовки научной статьи является проведение научного анализа исторически сложившихся традиций пищевой культуры кыргызов. В статье использованы теоретические работы ученых, изучающих культуру питания кыргызского народа, даны ссылки на их взгляды. В результате расследования стало известно, что мука, мясо, молочные продукты составляют национальную кухню кыргызского народа. Кроме того, поскольку Кыргызстан является многонациональным государством, под влиянием других этносов пищевая культура кыргызского народа обогащена большим разнообразием продуктов питания. Также распространено приготовление национальных деликатесов, напитков с использованием злаков. В целом, в данной статье рассматриваются этнокультурные особенности национальной пищевой культуры кыргызского народа. Кыргызская кухня - это культурное наследие, тесно связанное с историей, образом жизни, природными условиями и традициями народа. В статье анализируются факторы, влияющие на формирование пищевых привычек этноса-кочевой образ жизни, животноводство, способы приготовления пищи в зависимости от времени года и символическое значение праздничных блюд. В нем также рассказывается о культуре стола, традициях приема гостей, правилах курения мяса и их роли в представлении социальных ценностей в обществе. На основе исследования отмечается, что кыргызская кухня является важным фактором сохранения и передачи национальной самобытности из поколения в поколение. Кроме того, в условиях глобализации будут подняты вопросы о сохранении и возрождении этого наследия, о его различных влияниях на национальную культуру питания.

Ключевые слова: кыргызская кухня, этнокультурная специфика,

национальная кухня, традиционная кухня, кочевая культура, мясокомбинат, столовая культура, праздничные блюда, блюда из муки, блюда из зерна.

Toktogulova Guljamal Tynybekovna

Jalal-Abad State University named after B. Osmonov

Candidate of philosophical sciences, associate professor

<https://orcid.org/0000-0003-1642-3959>

toktogulova.72@mail.ru

Ethnocultural features of Kyrgyz cuisine

Abstract

In this scientific article, presented to the scientific community, a scientific analysis of the ethnocultural features of the national cuisine of the kyrgyz people was carried out. The main purpose of preparing a scientific article is to conduct a scientific analysis of the historically established traditions of the kyrgyz food culture. This article uses the theoretical work of scientists studying the food culture of the kyrgyz people, and provides references to their views. As a result of the investigation, it became known that flour, meat, and dairy products make up the national cuisine of the kyrgyz people. In addition, since Kyrgyzstan is a multinational state, under the influence of other ethnic groups, the food culture of the kyrgyz people is enriched with a wide variety of food products. It is also common to prepare national delicacies and drinks using cereals. In general, this article examines the ethnocultural features of the national food culture of the kyrgyz people. Kyrgyz cuisine is a cultural heritage closely related to the history, lifestyle, natural conditions and traditions of the people. The article analyzes the factors influencing the formation of food habits of an ethnic group-nomadic lifestyle, animal husbandry, cooking methods depending on the time of year and the symbolic meaning of festive dishes. It also tells about the culture of the table, the traditions of receiving guests, the rules of smoking meat and their role in representing social values in society. Based on the research, it is noted that kyrgyz cuisine is an important factor in the preservation and transmission of national identity from generation to generation. In addition, in the context of globalization, questions will be raised about the preservation and revival of this heritage, about its various influences on the national food culture.

Keywords: *kyrgyz cuisine, ethnocultural specifics, national cuisine, traditional cuisine, nomadic culture, meat processing plant, dining culture, festive dishes, flour dishes, grain dishes.*

Введение

Кыргызстан – одна из стран, через территорию, которой проходил Великий Шёлковый путь, приводящий не только товары для торговли, но и образцы различных культур, что в сочетании с географическими и климатическими условиями предопределило культурное и духовное развитие со своими традициями, устоями, обычаями (Кочкорова, 2024).

Одна из важных областей, лежащих в основе культуры каждого народа - это национальная культура питания. Еда - это не просто повседневное потребление, это культурный феномен, отражающий образ жизни людей, историческое развитие, традиции и мировоззрение.

Национальная кухня кыргызского народа тесно связана с кочевым образом жизни и развивалась в соответствии с природными условиями, животноводством, общественными и семейными отношениями.

Кыргызский стол - это символ добра, гостеприимства и уважения, и каждое блюдо имеет свое символическое значение. В данной научной статье анализируются этнокультурные особенности кыргызских национальных блюд, исследуется их место в обществе, символическое значение и роль как традиция, передаваемая из поколения в поколение. Также будут рассмотрены вопросы сохранения этого наследия в условиях глобализации и его обновления в соответствии с новыми условиями.

Основной целью изучения этнокультурных особенностей кыргызских блюд является научно обоснованный анализ этнокультурных особенностей кыргызских национальных блюд и определение их роли в жизни общества.

Культура питания играет важную роль в сохранении культуры и национальной идентичности каждой нации. Национальная кухня кыргызского народа - это не просто еда, она имеет особую этнокультурную ценность как отражение кочевого образа жизни, исторического развития, традиций и гостеприимства.

Сегодня в условиях, когда процесс глобализации ставит под угрозу исчезновение национальных особенностей и традиционных культур, изучение кыргызского пищевого наследия на научной основе и его сохранение рассматривается как актуальный вопрос. Также имеет научное и практическое значение возможность выражения через кыргызские блюда общественных ценностей, гармонии, уважения, связей между поколениями.

Такие исследования способствуют пониманию этнокультуры, передаче ее из поколения в поколение, а также имеют прикладное значение в таких областях, как образование и туризм. Остановимся на историческом

становлении кыргызских блюд. Национальная пищевая культура кыргызского народа формировалась веками и развивалась на основе кочевого образа жизни, природных условий и социально-экономических особенностей. Поскольку кочевой образ жизни был тесно связан с животноводством, мясо и молочные продукты считались основными источниками пищи. Например, в Кыргызской кухне широко используются баранина, конина, говядина, блюда из различных ее частей (бешбармак, костный мозг, гусь, грива, крупа и др.) отражали этнические особенности (<https://open.kg/about-kyrgyzstan/culture/1023-kultura-pitaniya-u-kyrgyzov-imeet-glubokuyu-istoriyu.html>).

В соответствии с условиями жизни на пастбищах были разработаны особые методы хранения и использования продуктов: мясо сушили, готовили молочные продукты, такие как кымыз, кислые молоко, курут. Эти методы отражают мудрость и богатый опыт людей, приспособившихся к естественным условиям (Каратаев).

На формирование кыргызских блюд оказали влияние и религиозные верования. С распространением ислама понятие халяль, нравственные правила убоя скота прочно вошли в кухню кыргызского народа. Наряду с этим традиция распределения мяса в соответствии с социальными классами также демонстрирует социально-иерархическое значение культуры питания (<file:///C:/Users/user/Downloads/osobennosti-etnoetiketa-kyrgyzov.pdf>).

Дополнительное влияние на кыргызскую кухню оказали также исторические торговые пути, например, некоторые продукты и ароматизаторы, которые шли по Великому шелковому пути. Эти культурные связи способствовали многогранности местной кухни (Ибраимова, 2017, с. 44-49).

Теперь остановимся на социально-функциональной роли культуры питания кыргызского народа. Пищевая культура кыргызского народа - это не только питание, но и важная этнокультурная система, отражающая социальные ценности, взаимоотношения и иерархию в обществе. Еда служит важной частью исторической памяти, традиций и мировоззрения людей.

Прежде всего, культура стола выполняет в кыргызском обществе особую социальную функцию. Накрытие стола – это ритуальное действие, которое укрепляет коллективное единство, уважение и гармонию. Предоставление каждому гостю своего места, первое предложение мяса старшим, придание особого значения вкусу - все это указывает на традиционные границы социальных отношений (Кочкорова, 2025).

Традиция подачи мяса представляет собой отдельную социальную иерархию. Например, при подаче мяса гостю голова дается пожилому человеку,

челюсть-почетному гостю, а позвоночник-молодым. Это явление демонстрирует понятия величия, уважения и порядка в кыргызском обществе (file:///C:/Users/user/Downloads/osobennosti-etnoetiketa-kyrgyzov.pdf).

Это также имеет воспитательное значение, поскольку молодое поколение через эти традиции осознает свое место в обществе, свою ответственность. Кроме того, блюда кыргызского народа связаны с определенными моментами и обрядами. Например, во время праздников готовят бешбармак и читают Коран; во время церемонии обрезания ребенка используются крекеры и сладости. Это указывает на символическое значение видов пищи и укрепляет их место в ритуалах (file:///C:/Users/user/Downloads/osobennosti-etnoetiketa-kyrgyzov.pdf).

Таким образом, кыргызская культура питания рассматривается в обществе как важный механизм укрепления социальных связей, продолжения традиций и передачи духовных ценностей из поколения в поколение.

Отметим символическое значение традиционных блюд кыргызского народа. Традиционные блюда кыргызского народа ценились не только как пища, но и как этнокультурная ценность, имеющая глубокое символическое значение. Каждый тип еды связан с определенной социальной ситуацией, праздником, ритуалом и отражает порядок, уважение и духовные концепции в обществе.

Бешбармак как главное национальное блюдо кыргызского народа символизирует семейный союз, гармонию и гостеприимство. Традиция есть его вручную, сидя за одним столом, считается символом коллективного единства. Бешбармак обычно подают на больших праздниках, свадьбах или по прибытии важного гостя, что также указывает на то, что это уважаемое блюдо (Кочкунов, 2013, с. 227).

Информацию о бешбармаке и его разновидностях, являющихся национальным блюдом кыргызского народа, можно найти в социальных сетях (<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D1%88%D0%B1%D0%B0%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BA>).

На каждой важной церемонии, особенно в такие моменты, как вход в новый дом, имя ребенка или поминавание умершего, делались и раздавались публике. Боорсок также называют «символом жизни», потому что их круглая

форма ассоциируется с сытостью.

Боорсок – национальное блюдо Средней Азии, приготовленное из муки. В каждой кыргызской семье обязательно делают боорсоки. Боорсок подается перед подачей кыргызским национальным напитком кымызом или супом. Готовится нарезанное тесто в масле в течение 20-30 секунд. После приготовления его вынимают из кастрюли и помещают на железное ситечко или сито для слива масла. В основном боорсоки считаются украшением стола и готовятся к различным свадьбам и праздникам.

Существует ряд видов боорсоков. Чарчы боорсок (в виде квадрата или ромбика), чий боорсок (мелкие боорсоки), бал боорсок (медовые боорсоки) и ширин боорсок (сладкие боорсоки).

Кымыз – символ чистоты, здоровья и естественного образа жизни. Он считается основной водой кочевой жизни кыргызов и символизирует духовное очищение (Кочкунов, 2013, с. 235).

Традиция питья кымыза символизирует гармоничную связь народа с природой.

Курут – символ терпения, выносливости. Употребляемый в пищу на дальних дорогах, курут символизирует ценность кыргызского народа мудрости и простоты (Кочкунов, 2013, с. 236).

О лечебных свойствах кумыса, являющегося одним из национальных напитков кыргызского народа, также имеется много научных исследований.

По мнению автора: «Кочевники знали, что молоко и мясо скота содержат необходимые питательные вещества, полезные для здоровья человека. Среди них следует отметить наиболее популярный национальный напиток – кумыс, обладающий лечебными свойствами. Все традиции, связанные с жизнью кочевника – проведение ритуалов, обычаев, похорон и торжеств, не обходятся

Боорсок - знак сытости

Виды боорсоки

Кымыз

без кумыса. Широкое использование концептов, связанных с названием этого напитка в пословицах, поговорках, фразеологизмах, в фольклорных и художественных текстах, подчеркивает неопределимую значимость кумыса» (Сагынбаева, 2017, с. 198).

Другой автор подчеркивает: «Национальный, дошедший до наших дней сформировался отдельный причудливый мир пищевой культуры. “...нет травы, которая не является лекарством, нет болезни, которую не лечит трава”, и они знали, что необходимые вещества в растениях, почве, воде, воздухе и необходимые питательные вещества проходят через молоко и мясо животных (Иптар уулу С. 2012, с.123)».

Мясные продукты, такие как *казы-карта*, используются в качестве угощения для почетных гостей, а это значит, что они заслуживают уважения. Каждая часть имеет свое символическое значение, и они должны быть правильно распределены. Через эти традиционные блюда кыргызский народ передавал следующему поколению свое мировоззрение, исторические памятники и культурные коды. Они являются ядром национальной идентичности и до сих пор сохраняют свое место на общественных мероприятиях (Кочкунов, 2013, с. 236-239).

Процесс глобализации влияет как на другие сферы жизни, так и на сохранение национальной кухни кыргызского народа. Теперь отметим проявления изменений в глобализированных рамках национальной кухни Кыргызстана.

Глобализация-это процесс, характеризующийся тесной связью мировых культур. Это явление оказывает прямое влияние и на национальную культуру питания кыргызского народа. В условиях глобализации традиционные кыргызские блюда сохраняются в новых формах, обновляются, с одной стороны, и теряют некоторые черты, с другой.

Сегодня в кыргызском обществе широко распространены западные и восточные блюда, в повседневной жизни широко используются фаст-фуд, полуфабрикаты, иностранные деликатесы. Это явление снижает интерес молодого поколения к национальным вкусам и заменяет их стандартизированными вкусами (Кочкорова, 2024). Например, поскольку приготовление традиционного бешбармака требует времени и усилий, в городских районах вместо этого используются упрощенные варианты.

В то же время глобализация создает возможность вывести кыргызскую национальную кухню в мировое культурное пространство. Развитие туризма, распространение национальной кухни за рубежом через рестораны,

продвижение кыргызских вкусов на международных фестивалях - это признаки позитивных перемен. Например, такие продукты, как боорсок, бешбармак и кымыз, получили признание в нескольких странах мира.

Также некоторые традиционные продукты готовятся по-новому с использованием современных технологий и адаптируются к производству. Это рассматривается как современный способ сохранения и распространения пищевого наследия. Таким образом, глобализация оказывает двойное влияние на кыргызскую национальную культуру питания: с одной стороны, ставит под угрозу исчезновение некоторых традиций, а с другой-создает условия для популяризации национальных вкусов в мире. В этих условиях необходимо принимать меры по охране и развитию культурного наследия на государственном и общественном уровнях (Кочкорова , 2024).

Таким образом, национальные блюда кыргызского народа - это не только средство повседневного питания, но и ценное наследие, сформировавшееся в условиях кочевого образа жизни, рассматриваемое как памятник истории и культуры. Придавая особое значение его аксиологии, можно сделать следующие выводы:

1. Кыргызская кухня служит этнокультурным кодом - каждый вкус, традиция его приготовления и подачи отражают мировоззрение, общественный строй и традиции кыргызского народа.

2. Традиционные блюда регулируют социальные отношения в обществе - такие ценности, как уважение к старшим, гостеприимство и гармония, сохраняются благодаря традициям жертвоприношения мяса, культуре за столом и ритуалам разделения еды.

3. Блюда имеют символическое значение – бешбармак символизирует единство, боорсок – сытость, кымыз - здоровье и чистоту, курут – выносливость.

4. В условиях глобализации происходит изменение традиционной кухни - некоторые национальные вкусы упрощаются в соответствии с современным ритмом жизни, сталкиваясь с конкуренцией со стороны западных блюд быстрого приготовления. Но в то же время Кыргызская кухня получила признание в мировом культурном пространстве.

5. Изучение национальной кухни – обеспечивает сохранение культурного наследия - изучение традиционных продуктов питания и включение их в учебные программы, Туризм и культурные мероприятия могут способствовать укреплению национальной идентичности.

Таким образом, пищевая культура кыргызского народа – это культурный

облик нации, духовное наследие и отражение социальных связей. Глубоко изучить его и донести до молодого поколения - это историческая ответственность и актуальная проблема современности.

Литература

1. <https://open.kg/about-kyrgyzstan/culture/1023-kultura-pitaniya-u-kyrgyzov-imeet-glubokuyu-istoriyu.html>
2. Каратаев О.К., Эралиев С.Н. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. Бишкек: 205. 600б.
3. <file:///C:/Users/user/Downloads/osobennosti-etnoetiketa-kyrgyzov.pdf>
4. Ибраимова, А. (2017). “Улуу Жибек жолу жана Борбор Азия элдеринин ашканасы”. Эл жана Маданият, №3, 44 - 49-б.
5. Кочкорова Ф.А. Особенности культуры питания и нициональной кухни кыргызов (обзор литературы). Вопросы гигиены и эпидемиологии. Евразийский журнал здравоохранения, 2024 №1 (Дата обращения 2.05.2025. <https://vestnik.kgma.kg/index.php/vestnik/article/view/1300/1368>)
6. Кочкунов А. Этнические традиции кыргызского народа (социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса) Бишкек:2013. 320-с.
7. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D1%88%D0%B1%D0%B0%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BA>
8. <https://concept.kg/kg/guests/post/3/>
9. <https://kmborboru.su/2011/09/10/boorsok/>
10. <http://212.24.105.57:9989/index.php/%D0%91%D0%9E%D0%9E%D0%A0%D0%A1%D0%9E%D0%9A>
11. <https://kyrgyzmedia.kg/kymyz-darylyk-kasietke-ee-uluttuk-suusunduk/>
12. Сагынбаева Б. Концепт «Кумыс» в кыргызском мировоззрении. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №2, 2017. С.198-201.
13. Иптар уулу С. Кыргыз жан дүйнөсү. Бишкек 2012.

Daxil oldu: 05.06.2025

Qəbul edildi: 10.07.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/247-256>

Fatma Qəniyeva

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin elmi işçisi

<https://orcid.org/0000-0003-0914-189X>

fatime.qeniyeva@gmail.com

**Naxçıvan qonaqpərvərliyinin öyrənilməsində maddi mədəniyyət nümunələri
mənbə kimi (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyası əsasında)**

Xülasə

Qonaqpərvərlik institutunu təşkil edən münasibətlər həm ictimai, həm sosial-iqtisadi xarakter daşıyır. Cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində, ictimai proseslərin qloballaşması ilə yanaşı qonaqpərvərliyin icrasında da dəyişiklik baş verir. İnsan həyatının bütün sahələrinə kütləvi informasiya vasitələri, xüsusilə internet daxil olduqda, qonaqpərvərliyin ənənəvi normaları, dəyərləri transformasiyaya məruz qalır. Qonaqpərvərlik dövr etibarilə eyniliyə malikdir, lakin zaman məfhumu dəyərlərin itkisi kimi məsələlərin ortaya çıxmasını özündə ehtiva edən faktorların mövcudluğunu daha qabarıq şəkildə üzə çıxarır. Qonaqpərvərliyin icrası zamanı istifadə edilən maddi nümunələr xalqın əmək fəaliyyətinin, onun təsərrüfat məşğuliyyətinin xarakterini, bədii-estetik zövqünü, cəmiyyətin ictimai qrupları arasındakı fərqləri aydın şəkildə özündə əks etdirir. Bu səbəbdən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya Fondunda mühafizə olunan maddi nümunələr araşdırmanın predmetinin öyrənilməsində maddi baza kimi istifadə edilmişdir. Əsrlər boyu xalqın məişətində mühüm rol oynayan, tarixi kimliyin komponentləri olan maddi mədəniyyət nümunələri müxtəlif sənət nümayəndələrinin topladıqları təcrübə nəticəsində yeni-yeni xalq yaradıcılığı növlərinin yaranması və formalaşmasına təsir göstərmişdir. Xalqın, adət-ənənəsi, inam və etiqadları əsasında yaranan, insan ömrünün hər bir mərhələsini özünəməxsus tərzdə əks etdirən maddi mədəniyyət nümunələri, hər şeydən əvvəl, əcdadların həyatı ilə bağlı tarixi, mədəni informasiya ilə zəngindir. Məqalədə qonaqpərvərliyin sosial institut olaraq etnosun məişəti ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs olunur. Bu mövqeyə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, hər bir etnosun qonaqpərvərlik dəyərləri onun məişəti ilə mütləq şəkildə bağlılıq təşkil edir. Təkcə insan zəhmətinin göstəricisi kimi deyil, həm də onun zəkasının məhsulu kimi formalaşan maddi mədəniyyət ona olan tələbatdan asılı olaraq insan həyatının təminatı üçün istehsalı zəruriləşdirir. Maddi istehsal ilə sıx bağlı olan mədəniyyət sahələrinin öyrənilməsi də bu mənada hər zaman aktuallıq kəsb etmişdir.

Açar sözlər: qonaqpərvərlik, maddi-mədəniyyət, adət-ənənə, sosial münasibətlər, cəmiyyət, muzey

Fatma Ganieva

Scientific worker of the National Museum of History of Azerbaijan

[https://orcid.org/ 0000-0003-0914-189X](https://orcid.org/0000-0003-0914-189X)

fatime.qeniyeva@gmail.com

**Material and cultural samples as a source in the study of Nakhchivan
Hospitality (based on the collection of the National Museum of History of
Azerbaijan)**

Abstract

The relations that make up the institution of hospitality are both social and socio-economic in nature. At the present stage of society development, along with the globalisation of social processes, there is a process of transformation of the hospitality sphere. When the media and especially the Internet enter all spheres of human life, traditional norms, traditions, values of popular hospitality undergo a transformation. Hospitality has the same in terms of period, but the concept of time further accelerates the existence of factors that include the emergence of problems such as loss of values. Material samples used in the implementation of hospitality visually reflect the nature of people's labour activity, their economic activity, artistic and aesthetic taste, differences between social groups of society. For this reason, material samples from the Ethnographic Fund of the National Museum of History of Azerbaijan were used as a material base in the study of the subject of the research. Samples of material culture, which for centuries played an important role in the life of the people, are an integral part of historical identity, influenced the emergence and formation of new and new types of folk art as a result of the accumulated experience of representatives of various arts. Samples of material culture of the people, created on the basis of their traditions, beliefs and reflecting each stage of human life in a peculiar style, are rich, first of all, in historical and cultural information about the life of ancestors. The study considers the close relationship of hospitality as a social institution with the household of an ethnos. Based on this position, it can be noted that the hospitality values of each ethnos are necessarily connected with its household. Material culture, formed not only as an index of human labour but also as a product of human intelligence, requires production to sustain human life according to the demand for it. The study of areas of material culture closely related to material

production has also always been relevant in this sense.

Keywords: *hospitality, material culture, traditions, social relations, society, museum*

Giriş

Tarixi inkişaf prosesi göstərir ki, qonaqpərvərlik ilk olaraq fərdin cəmiyyətdə qonşuluq münasibətlərinin formalaşmasını həyata keçirir. Bununla yanaşı, iqlim, yaşayış məskənlərinin quruluşu, fərdiliyin, kollektivizmin üstünlüyü və s. bu kimi amillər arasındakı fərqlər, sosial təcrübələrin müxtəlifliyi bir çox xalqlarda qonaq qəbulunun özünəməxsus ənənələrini, unikal qonaqpərvərlik mədəniyyətini formalaşdırmağa imkan yaratmışdır.

Daha bir əhəmiyyətli məqam isə məhz adət-ənənələrin icrasının təfəkkürlə sıx bağlı olmasıdır. Əslində mədəniyyət, onun tərkib hissəsi olan adət-ənənələr və təfəkkürün bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə mövcudluğu heç də yeni bir məsələ deyil. Bizim vurğuladığımız məsələ odur ki, qonaqpərvərlik adətinin sırf bir mədəniyyət hadisəsi kimi hansısa təfəkkürün nəticəsi olmaqdan daha çox, özünün bir təfəkkür tərzilə, başqa mədəni hadisələr üçün yol açması, səbəb olmasıdır. Beləliklə, qonaqpərvərlik institutu təfəkkürün davranış vasitəsilə təzahürüdür.

Qonaqpərvərlik uzun bir inkişaf yolu keçmişdir və hansı dövrdə icra edildiyindən asılı olmayaraq insanların həyat normasına çevrilmişdir. Təbii ki, qonaqpərvərliyə xas adətlər hər dövrdə müvafiq surətdə icra olunmuşdur. Bu baxımdan konkret olaraq bir dövrün qanunauyğunluqlarını nəzərdən keçirmək mümkün deyil. Bunu nəzərə almaq ona görə vacibdir ki, obyektiv şəraitdən asılı olaraq meydana gələn və hər hansı bir dövrün tarixi mənzərəsinin yaratdığı nümunələri göz önündə daha dolğun canlandırmağa imkan yaranır (Bünyadova, 2005, s. 16).

Tədqiqat

Azərbaycan xalqının etnogenezinin, adət-ənənələrinin, etnik mədəniyyətinin, ailə-məişət mərasimlərinin dərinədən öyrənilməsi, ənənəvi qonaqpərvərlik institutunun və onunla bağlı maddi mədəniyyət nümunələrinin etnoqrafik cəhətdən tədqiq olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məsələnin araşdırılmasında diqqət yetirilən əsas məqamlardan biri də tədqiqat üçün mənbə seçilən qonaqpərvərliklə bağlı icra edilən adətlər və bu zaman istifadə olunan maddi nümunələrdir. Əsas etibarilə məsələyə bir neçə aspektdən yanaşmağa çalışmışıq: tarixi, etnoloji, müasir. Daha çox etnoqrafik materiallara əsaslansa da, tarixi mənbələrdən, bədii motivlərdən qaynaqlanan ədəbiyyatlardan da istifadə

edilmişdir. Bir qayda olaraq, digər sahələrdə olduğu kimi, bu problemi də araşdırarkən müxtəlif elmi mənbələrə istinad edilmişdir.

Azərbaycanlıları səciyyələndirən ən vacib keyfiyyətlər sırasında müxtəlif amillər sadalana bilər. Bunlardan ən əsası isə vətənpərvərlik, mərdlik, sədaqət və qonaqpərvərlikdir. Qonaqpərvərlik anlayışı çox dəyərlidir, ümumilikdə Azərbaycanda qonağa böyük üstünlük verilir. Keçmiş məişətdə ev sahibi adətən qonağın təhlükəsizliyinə təminat verirdi. Belə ki, ev sahibi qonağın rahatlığı ilə bərabər, eyni zamanda sağ-salamat yola salınması, hər hansı şəxs tərəfindən ona xətər yetirilməməsi üçün cavabdeh olurdu. Təsadüf nəticəsində gələn səyyahın müəyyən bir evdə qonaq olduğu müddətdə, onun qayğısına qalmaq ev sahibinin üzərinə düşürdü. Qonağın malının mühafizəsinə təminat da buraya daxil idi. Qonaq evi tərk etdikdən, yəni yola salındıqdan sonrakı vəziyyət ev sahibinin səlahiyyətindən kənar sayılırdı. Amma qonağın evi tərk etdikdə müəyyən bir xahişi və ya arzusu olardısı, təbii ki, onun istəyini yerinə yetirmək üçün ev sahibi əlindən gələni əsirgəməz, lazım gələrsə, qonağı gedəcəyi yerə qədər aparmağı özünə borc bilərdi (Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007, s. 129).

Dünya xalqlarında olduğu kimi Azərbaycanda da qonaqpərvərlik adəti ayrı-ayrı hissə və mərasimlərdən ibarətdir. Əsas etibarilə mərasimlər toy və yas olmaqla iki növdə qruplaşdırılır.

İlk olaraq Azərbaycan xalqının toy mərasiminin birinci mərhələsi hesab edilən “hə” qonaqlığı haqqında bəhs edərək bu adətin Naxçıvan ərazisində müşayiət edilən bəzi maraqlı cəhətlərini qeyd etmək olar. Ordubadda bu mərasim “şirniçmək” adlanır. Oğlan evindən qız evinə köllə qənd, şirniyyat, üzük və yaylıq gətirilirdi. Ordubadda qız evinə bir xonça və ya bir qab limon da aparılır. Ağsaqqalların xeyir-duasından sonra isə çay içilir (Qəniyeva, 2022, s. 6). Nişan zamanı qıza gətirilən geyimdən o, gündəlik vaxtlarda da istifadə edə bilərdi, xüsusilə baş örtüyü və nişan üzüyü taxmaq məsləhət görülürdü. Oğlan evinin qız üçün gətirdiyi nişan xonçası və ya boğçasında olan əşyalar qəbul edilir, içərisinə isə oğlan üçün lazım olan geyim nümunələri qoyulur və onun evinə aparılırdı. Bu adət Naxçıvanda və s. bölgələrdə “tabaq qaytarmaq”, Abşeronun bəzi yerlərində isə “vəzəud” adlanırdı. Yəni qıza gətirilən əşyaların müqabilində oğlan tərəfə onun qarşılığını vermək mənası daşıyırdı, geri qaytarmaq anlamı kəsb etmirdi. Müasir dövrdə isə qıza gətirilən nişan tortunun üzərində qız və oğlanın adları yazılır, tort ortadan ikiye bölünür, qızın adı yazılan hissə oğlan evinə göndərilir, oğlanın adı yazılan hissə isə qız tərəfdə qalır (Bünyadov, 2012, s. 46).

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi Naxçıvanda da qonaq evə daxil olan zaman onu evin yuxarı hissəsinə dəvət edər, döşəməyə və yaxud masaya tirmə,

qələmkar, mahud parçalardan süfrələr salınardı. Hətta məşhur səyyah Evliya Çələbi yazırdı ki, “Naxçıvanın çit parçaları, qələmkar süfrələri bütün dünyada şöhrət qazanmışdır”.

Informantların verdiyi məlumata görə Naxçıvanda hər bir şəxs evinə qonaq gələcəyindən xəbərdar olduqda, üç gün öncədən hazırlıq görülür. Evdə olan ən gözəl nemətlər qonağa təqdim edilir. Ordubad ərazisinin məşhur yeməkləri lobya şorbası (qovurma ilə hazırlanır). Ordubad küftəsi, Ordubad qayğanağı, (20-30 yumurtadan hazırlanır, 15-20 sm hündürlükdə olur, ayrıca şirə hazırlanır və süfrəyə təqdim edilən zaman üzərinə əlavə edilir, bal, 2 kq da yağ). Soğan dolması, ləpə şorbası (noxud ləpəsi ilə hazırlanır). Şirniyyatlardan Ordubad paxlavası, şəkərpərə, cevizli kökə. Meyvələrdən Ordubad heyvası, limonu, əriyi hətta basdıq (sucuq), quru meyvələri qonaq üçün hazırlanan süfrələrin bəzəyinə çevrilir (10).

Etnoqrafik materiallar Ordubad bağbanları arasında xüsusi bir qonaqpərvərlik adətinin mövcudluğunu təsdiq edir. Bu adət “bostanpozma” adlanırdı. Məhsul yığımından sonra bağbanlar qonaq dəvət edər və onu yola salarkən yetişdirdikləri müxtəlif məhsullardan pay qoyardı (Quliyev, 1986, s. 39). Azərbaycanlıların qonaqpərvərlik adəti şüurlu davranışın nəticəsidir. Bu məsələ ilə bağlı cəmiyyətin fikri də təxminən bir əsr öncə ilə eynilik təşkil edir. Qonağın qarşılınması, ona göstərilən xidmət dedikdə azərbaycanlıların təfəkküründə süfrə mədəniyyəti və onu təşkil etmək üçün müvafiq sosial məsələlər nəzərdə tutulur. Lakin qonaqpərvərlik sosial təsisatının bəzi aspektlərinin öyrənilməsində maddi mədəniyyət nümunələri tədqiq edilir ki, məhz bu da bilavasitə süfrə mədəniyyəti ilə bağlılıq təşkil edir.

Evliya Çələbinin “Səyahətnamə”sində Qərşi şəhərində onlara on bir növ plov verildiyini, eyni zamanda yemək hazırlamaq üçün 50 qoyun, minə qədər ağ çörək, 7-8 qatır yükü meyvə və şərbət göndərdiyini yazır. Göründüyü kimi, süfrələrdə yeməklərlə bərabər, meyvələr və şərbətlər də xüsusi yer tutmuşdur. Qarabağlar şəhərindən bəhs edən müəllif burada aşpazların son dərəcə təmiz və hamısının müsəlman olduğunu xüsusi vurğulayır (Çələbi, 1997, s. 6-7, 11).

Müasir dövrdə etnik markerlər, simvollar olan həm maddi, həm də mənəvi mədəniyyət nümunələri xalqın keçmişini, tarixi kimliyini bildirir. Müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələri qonaqpərvərliyin təşkilində müstəsna əhəmiyyətə malik olmuşdur. Keçmiş məişətdə qonaqları qarşılamaq üçün istifadə olunan əşyalar müasir dövrdə bəzək nümunəsi kimi ev interyerini bəzəyir. Müxtəlif qablar xalqın keçmiş dövrdə mövcud olan dünyagörüşü və sənət zövqü haqqında geniş məlumat verir. Azərbaycan xalqının qonaqpərvərlik adətinin icrası zamanı istifadə olunan aftafaləyən artıq demək olar ki, bəzi evlərdə suvenir kimi istifadə edilir. Bu maddi mədəniyyət nümunəsi qonaqlara yeməkdən öncə və sonra əllərini yumaq üçün təqdim

edilirdi (Ganiyeva, 2021, s. 960).

Qonaq qarşılama mərasimində istifadə edilən məişət əşyalarını bir neçə növ üzrə qruplaşdırmaq olar: tikmə nümunələri; metal əşyalar; saxsı və çini məmulat; fərqli tərtibata, təyinata malik digər maddi nümunələr. Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərini əyani olaraq işıqlandıran, zəngin kolleksiyaya malik Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda qonaq qarşılama zamanı istifadə edilən eksponatlar sırasında nəinki Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə xas, həmçinin Qərbi Avropa, Rusiya və Şərq ölkələrinə aid maddi nümunələr qorunub saxlanılır. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda Naxçıvana məxsus müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələri mühafizə olunmaqdadır. Bunlardan yuxarıda adı çəkilən, XVIII əsrdə Naxçıvanda hazırlanan (EF 8045) aftafanı qeyd etmək olar. Mətbəx və qonaq otağında saxlanılan bu tipli aftafalar əsas etibarilə “məclis aftafası” adlanırdı. Belə aftafa ləyənlə birlikdə müasir əlüzüyyanı əvəz edirdi.

Aftafalar forma etibarilə darboğaz bardaqları, lüləyi və boğazlarının yuxarı hissəsinin orijinal olması ilə fərqlənir. Son orta əsr aftafaları içərisində dabanlı oturacağa və şarşəkilli gövdəyə malik nümunələrə tez-tez təsadüf olunur (Cəbiyev, 2003, s. 70).

Azərbaycan məişətində qonağın qarşılama ilə yanaşı süfrə mədəniyyətinə xüsusi diqqət yetirilir. Bütün bölgələrdə mövcud olan qonaqpərvərlik adətinin spesifik, lokal xüsusiyyətləri Naxçıvan şəhərində də özünü göstərir. Süfrə mədəniyyətində ciddi əməl olunan şərtlərdən biri də yeməkdən əvvəl və sonra əllərin yuyulmasıdır. Bu ayinin icrası o dərəcədə inkişaf etmişdir ki, hər evdə bu məqsədlə (əl yumaq üçün) saxlanılan aftafa-ləyənlə məclisə gətirilirdi.

Şəkil 1. MATM. EF 8045

Su qabları arasında, xüsusilə aftafaların müxtəlif növləri (əl aftafası, məştəfa, əbriq, lüləyin, aftafa-ləyən və s.) hazırlanırdı.

Şəkil 2. MATM. EF 8023

Mətbəx qabları sırasında olan maddi nümunələrdən biri də mis kasalardır. Müxtəlif dövrlərdə qonaq qarşılama zamanı istifadə edilən bu məişət qabları demək olar ki, artıq Muzey kolleksiyalarında nümayiş etdirilir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunan belə kasalardan biri Naxçıvan ustaları tərəfindən hazırlanmışdır. Bu maddi nümunələrin muzeylərdə qorunub saxlanması Naxçıvanda sənətkarlığın yüksək səviyyədə inkişafından xəbər verir.

Maye qablarına aid edilən mis kasalardan adətən qonaqlara ağartı məhsulları təqdim etmək üçün istifadə edilirdi. Adətən ölçülərinə görə adlandırılan bu qabların kiçik variantı piyalə, böyük variantı isə kasa və ya cam adlandırılırdı. Muzey ekspozisiyasında, həmçinin fondlarında nəfis tərtibatda, nəbatı naxışlarla bəzədilmiş bu qabların hər iki növü mövcuddur.

Misdən yalnız məişət qabları deyil, həm də digər maddi nümunələr də hazırlanır. Mis məmulatdan hazırlanan müxtəlif məhsullar mövcuddur. Bunlardan çaynik, güləbdən, meyvə qabları, kasa, aftafa-ləyən və s.

Şəkil 3. MATM. EF 9436

Xalçaçılıq sənəti bədii sənətkarlığın məşhur forması və Azərbaycan xalqının milli kimliyinin daşıyıcısıdır. Gündəlik həyatda, müxtəlif mərasimlərdə əvəzəlməz məişət elementi və xalq yaradıcılığının ilhamverici komponenti olan xalçalar eyni zamanda xalqın tarixini, dünyagörüşünü, fəlsəfəsini özündə ehtiva edən mədəni irs nümunəsidir.

Azərbaycanda xalçaçılıq sənətinin meydana gəlmə tarixi siyasi-inzibati və mədəni cəhətdən vaxtilə İran, Kiçik Asiya ölkələri ilə eyni dövrə təsadüf edir. Ərəb müəlliflərinin verdiyi məlumatlara görə, Bərdədə toxunan xalçaların misli bərabəri yox idi. X əsrdə Naxçıvan, Xoy, Ərdəbil və Muğan yüksək keyfiyyətli xalça məmulatı ilə geniş şöhrət qazanmışdır (12).

Azərbaycan əhalisinin ev məişətində etnoqrafik bölgələr üzrə bir sıra fərqli xüsusiyyətlər yaranmışdır. Ölkənin əksər bölgələrində, xüsusilə, Mərkəzi Aran və Şərq bölgələrində şəhər, kənd əhalisinin məişət həyatının başlıca prosesləri: yemək, yatmaq, ev işləri görmək, asudə vaxt keçirmək, məşvərət, söz-söhbət və s. döşəmə üzərində baş verdiyindən onun səliqəli saxlanması, həsir, keçə (nəməd), palaz, xalça ilə döşənməsinə xüsusi diqqət yetirilər, divar boyunca, döşəkçə (nimdər), nüştə, mütəkkə, balınc (nazbalış) düzülərdi (Mustafayev, 2009, s. 36).

Naxçıvan xalçalarında rənglərlə yanaşı, simvolik elementlər də üstünlük təşkil edir. Məsələn, S şəklində olan qarmaqlar suyun rəmzinə ifadə edir. Səlcuq türklərində bu çaxmaq mənasında istifadə edilmişdir. Gecə-gündüzü ifadə edən romb təsvirləri, 1 il, 12 ayı ifadə edən naxışlar və s. Naxçıvan xalçaları üzərində bir sıra zoomorf – dəvə, at, quş və s. təsvirlərə də tez-tez rast gəlmək mümkündür (Hacıyeva, 2017, s. 74). Xalçalar estetik baxımdan həm rəng, həm də materialların müxtəlifliyinə görə daha zəngin elementlərlə istehsal edilir. Zəngin xammal ehtiyatına malik olan Azərbaycanda müxtəlif növ toxuma məmulatından olan xalçalardan da istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Naxçıvan ərazisində də qonaq üçün xüsusi ayrılmış otaq vardı və bu otaq ən dəyərli xalça, yorğan-döşək, digər ev əşyaları ilə təchiz edilərək yalnız qonaqların qəbulu üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hər dövrdə Azərbaycan xalqı gələn qonağın ayağı altına gözəl naxışlarla toxunmuş xalçalar sələrdi. Bu da xalqın qonağa verdiyi dəyəri nümayiş etdirir.

Nəticə

Naxçıvan tarixi, maddi-mədəniyyət abidələri, zəngin ədəbiyyatı, incəsənəti və musiqi mədəniyyəti ilə zəngindir. Naxçıvanın müasir qonaqpərvərlik mədəniyyətində ənənəvi qonaqpərvərlik prinsipləri qorunub saxlanılmışdır. Lakin, keçmişdən miras qalan qonaqpərvərliklə yanaşı, müasir dövrün məişət və mədəniyyətindəki

qonaqpərvərlik adətlərində yeni elementlər də mövcuddur.

Bu gün minlərlə Azərbaycan vətəndaşı ölkə hədudlarından kənardadır, qloballaşma və integrasiya proseslərində yaxından iştirak edirlər. Həmçinin minlərlə əcnəbilər milli, konfessional, mədəni və başqa adət-ənənələrini icra edərək Azərbaycanda yaşayırlar. İntegrasiya isə ayrı-ayrı hissələrin vahid bir tamda birləşməsi anlamını ifadə edir. Bu, müxtəlif etnik mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi zəminində mədəniyyətlərin yaxınlaşmasına aiddir. Bu halda müxtəlif etnomədəni xüsusiyyətlərə malik icmalar bir dövlətin hədudlarında birgə yaşayır. Qonaqpərvərlik multikultural inkişafın vacib göstəricisidir.

Məhz, ünsiyyət və qarşılıqlı təsir etnik qonaqpərvərliyin normativlərini müəyyən edir. Belə olduqda, mədəniyyət, tarixi yaddaş, milli xarakter, ana dili emosional dəyərləndirilmiş münasibətlər etnodifferensial əlamətlər kimi çıxış edir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyası Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələrinin tədqiq edilib öyrənilməsi üçün yüksək əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan tarixin müxtəlif dövrlərini özündə əks etdirən maddi mədəniyyət nümunələri hər zaman xüsusi maraq doğurur. Texnologiyanın inkişafı məişətdə istifadə olunan maddi nümunələrin sürətlə dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Bunun nəticəsində meydana gəlməsi çətin və uzun müddət tələb edən məhsullara, daha doğrusu maddi mədəniyyət nümunələrinə müəyyən sənət mərkəzlərində, muzeylərdə rast gəlinir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. – c. 3. Bakı: Şərq-Qərb. - 2007. - 384 s.
2. Bünyadova, Ş. Azərbaycan qonaqpərvərliyi / Ş.Bünyadova. Bakı: Elm. - 2005. - 152 s.
3. Bünyadova, Ş. Orta əsr Azərbaycan ailəsi / Ş.Bünyadova. Bakı: Elm. - 2012. - 384 s.
4. Cəbiyev, Q. Azərbaycan keramikası (XIV-XVII əsrlər) / Q.Cəbiyev. Bakı: 2003.- 236 s.
5. Çələbi, E. Səyahətnamə: Azərbaycan tarixinə aid seçmələr / türk dilindən işləyən və şərhlərin müəllifi S.Onullahi. Bakı: Azər nəşr. – 1997. - 92 s.
6. Ganiyeva, F. Azərbaycan'ın geleneksel kültüründe etnik bir işaret olarak misafirperverlik // - Trabzon: Motif Akademi Halkbilimi Dergisi. – 2021. – 14 (35). – s. 956-968.
7. Hacıyeva, S. Naxçıvanda sənətkarlıq (XII-XIX əsrlər) / S.Hacıyeva. Naxçıvan: Əcəmi. - 2017. - 184 s.
8. Qəniyeva, F. Çay dəsgahı. Kitab-albom (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyası əsasında) / F. Qəniyeva. Bakı: Təhsil. – 2022. - 152 s.

9. Quliyev, H. Azərbaycanca ailə məişətinin bəzi məsələləri: keçmiş və müasir dövr / H.Quliyev; red. Q.A.Qeybullayev; AzSSR EA Tarix İnstitutu Arxeologiya və Etnoqrafiya Sektoru. Bakı: Elm. - 1986. - 96 s.
10. Məlumat – Məmmədəliyeva Səxavət. 1961- ci il. Ordubad sakini.
11. Mustafayev, A. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat) / A. Mustafayev. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı. - 2009. - 420 s.
12. Худуд ал-алем, Рукопись Туманского / Акад. наук СССР; с введ. и указ. В.Бартольда. - Л: Изд-во Академии наук СССР. - 1930. - 45 с.

Daxil oldu: 29.04.2025

Qəbul edildi: 29.06.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/7/257-266>

Аливердиева Тарана Аливерди

Докторант Бакинского Государственного Университета

taranaaliverdiyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0004-4354-673X>

Роль реформ Гейдара Алиева в укреплении национальной безопасности Азербайджана

Резюме

В период с 1993 по 1995 год Гейдар Алиев заложил прочные основы сильного, независимого и модернизированного Азербайджана. Придя к власти в условиях политической нестабильности, угрозы гражданской войны и внешней агрессии, он предпринял решительные шаги для стабилизации внутренней ситуации. Одним из главных достижений стало восстановление государственной власти и укрепление законности. В военной сфере были начаты реформы по созданию профессиональной армии. Во внешней политике Алиев наладил международные связи и обеспечил политическую поддержку со стороны ключевых держав. Ключевым моментом стало подписание нефтяных контрактов, известное как "Контракт века", которое привлекло крупные инвестиции и заложило основу энергетической безопасности страны.

Ильхам Алиев, продолжив курс своего отца, успешно адаптировал стратегические приоритеты к вызовам XXI века. Он усилил армию с помощью современных технологий, развивал военно-промышленный комплекс, активизировал дипломатические усилия и укрепил национальное единство. Эти факторы стали решающими во время 44-дневной Отечественной войны в 2020 году, которая завершилась восстановлением территориальной целостности Азербайджана. Таким образом, преемственность лидерства и стратегическая дальновидность семьи Алиевых сыграли ключевую роль в истории современного Азербайджана.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, армяно-азербайджанский конфликт, национальная безопасность, военные реформы, армия Азербайджана, энергетическая стратегия, международная дипломатия, независимость, территориальная целостность

Alivardiyeva Tarana Alivardi
PHD in Baku State University
taranaaliverdiyeva@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0004-4354-673X>

The Role of Heydar Aliyev's Reforms in Strengthening Azerbaijan's National Security

Summary

Between 1993 and 1995, Heydar Aliyev laid the foundation for a strong, independent, and modernized Azerbaijan. Coming to power during a time of political instability, internal turmoil, and external threats, he took decisive actions to stabilize the country. One of his key achievements was the restoration of state authority and the reinforcement of the rule of law. In the military sphere, reforms were initiated to build a professional and capable army. On the international stage, Aliyev established strong diplomatic relations and secured political support from major global powers. A turning point was the signing of major oil contracts — famously known as the "Contract of the Century" — which attracted significant foreign investment and ensured the country's energy security.

Ilham Aliyev continued his father's strategic vision, skillfully adapting it to the realities of the 21st century. He strengthened the armed forces using modern technologies, developed the defense industry, intensified diplomatic efforts, and promoted national unity. These elements played a decisive role during the 44-day Patriotic War in 2020, which led to the restoration of Azerbaijan's territorial integrity. Thus, the continuity of leadership and the strategic foresight of the Aliyev family have been crucial in shaping the modern history and future of Azerbaijan.

Key words: *Heydar Aliyev Armenian-Azerbaijani conflict, national security, military reforms, Azerbaijani army, energy strategy, international diplomacy, independence, territorial integrity*

Введение

Во время правления Гейдара Алиева дипломатические и политические шаги, предпринятые для устранения существующих угроз территориальной целостности Азербайджана, были направлены на защиту национальных интересов страны и укрепление её позиций на международной арене. Этот период характеризуется как этап, когда Азербайджан столкнулся с конфликтом с Арменией по поводу Нагорного Карабаха и оккупацией своих территорий, а также испытывал трудности в обеспечении внутренней политической стабильности и экономического развития.

Стратегическое мышление Гейдара Алиева, его действия, направленные на укрепление геополитического положения и экономических возможностей

страны через развитие внешнего партнёрства и международных связей, были расценены исследователями как важные поворотные моменты в региональной и глобальной политике для Азербайджана.

Для более глубокого понимания и анализа этого стратегического периода различные историки и политические аналитики изучали соответствующие события. Так, Томас де Ваал в своей известной книге «Чёрный сад: Армения и Азербайджан между миром и войной» отмечает, что «Гейдар Алиев провёл серьёзные реформы с целью обеспечения необходимой политической устойчивости и внутренней стабильности в стране для мирного урегулирования конфликта» (De Vaal, 2003 с.112). Де Ваал подчёркивает дипломатические способности Алиева, указывая на то, что он предпринял значимые шаги для усиления позиции Азербайджана на международной арене в рамках переговоров при посредничестве Минской группы ОБСЕ. Эти способности стали одним из ключевых факторов стабилизации позиции Азербайджана в переговорном процессе по мирному урегулированию конфликта в Нагорном Карабахе.

Сванте Э.Корнелл в своём труде «Малые нации и великие державы: Исследование этнополитического конфликта на Кавказе» анализирует внешнюю политику Гейдара Алиева и подчёркивает, что «Алиев проводил политику баланса и стремился выстраивать прагматичные отношения между крупными державами» (Cornell, 2001, с.167). Особое внимание он уделяет развитию отношений с Россией. Учитывая стратегическое положение России на Южном Кавказе, Алиев выстраивал отношения с Москвой на основе дипломатического прагматизма. Корнелл считает этот подход одним из основных успехов внешней политики Алиева, поскольку он способствовал обеспечению региональной безопасности Азербайджана и был направлен на ослабление поддержки, оказываемой Армении со стороны России.

Раксана Дехдашти в своей книге «Предотвращение насильственных конфликтов на Южном Кавказе: Институциональные предпосылки и возможности действий ОБСЕ» подчёркивает дипломатическую активность Алиева в рамках Минской группы ОБСЕ и его сотрудничество с международными организациями. Она отмечает, что «Алиев активно сотрудничал с Минской группой ОБСЕ, чтобы укрепить позицию Азербайджана в международных организациях и добиться правового решения конфликта в Нагорном Карабахе» (Dehdashti, 2000, с.115). Деятельность ОБСЕ в данном направлении была основным механизмом посредничества в мирном урегулировании конфликта.

Внутренние политические реформы, осуществлённые Гейдаром Алиевым, также имели важное значение с точки зрения обеспечения территориальной целостности и безопасности страны. Роберт М. Катлер в статье, опубликованной в журнале «The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies», подчёркивает: «Политические реформы Алиева обеспечили

внутреннюю стабильность Азербайджана и повысили эффективность внешней дипломатии страны в период конфликта» (Cutler, 2004, с.34).

Гейдар Алиев, проводя процесс государственного строительства и укрепления внутренней стабильности, осуществил масштабные реформы в сфере национальной обороны и безопасности. Это стало одной из ключевых черт его политического лидерства.

В целом, дипломатические и политические шаги, предпринятые в период правления Гейдара Алиева для защиты территориальной целостности Азербайджана, имели стратегическое значение как на региональном, так и на международном уровне. Под руководством Алиева Азербайджан добился значительных успехов как во внутренней стабильности, так и в международном сотрудничестве.

Томас Голц в своей книге также анализирует дипломатические способности Гейдара Алиева и перспективы Азербайджана, подчеркивая: «Политическое дальновидение Алиева обеспечило региональное лидерство Азербайджана и укрепило его независимость» (Goltz, 1998, с.276).

Таким образом, шаги, предпринятые под руководством Гейдара Алиева для защиты территориальной целостности и укрепления международных дипломатических позиций Азербайджана, не только обеспечили национальные интересы, но и создали основу для утверждения страны на международной арене и превращения её в региональную силу. Этот период представляет собой стратегический этап в истории Азербайджана и получил широкое внимание со стороны местных исследователей.

С приходом Гейдара Алиева к власти начались важные реформы по реорганизации вооружённых сил Азербайджана. Целью Гейдара Алиева в этой области было создание сильной, современной и профессиональной армии для защиты независимости и территориальной целостности страны.

В первые годы после провозглашения независимости армия Азербайджана была слабой и неорганизованной. В условиях конфликта с Арменией были понесены большие потери, а территориальная целостность страны оказалась под серьёзной угрозой. В связи с этим Гейдар Алиев начал процесс реструктуризации армии.

Цель заключалась в усилении материально-технической базы, проведении масштабных реформ для повышения профессионализма военнослужащих и установлении стратегических партнёрств.

Армянский эксперт Ричард Гирагосян, известный специалист по Южному Кавказу, охарактеризовал этот период следующим образом: «Гейдар Алиев развил стратегическое сотрудничество с Турцией для укрепления обороноспособности Азербайджана в военной сфере. Это сотрудничество сыграло важную роль в переустройстве азербайджанской армии в соответствии с современными стандартами» (Giragosian, 2005, с.49). В результате этих реформ армия Азербайджана постепенно превратилась в одну из самых сильных армий региона. Укрепление армии сопровождалось не только

поставками оружия и технологий, но и повышением кадрового потенциала. Гейдар Алиев уделял особое внимание подготовке новых кадров и усилению военной подготовки.

Известный исследователь Сванте Корнелл пишет: «В результате военных реформ Гейдара Алиева армия Азербайджана постепенно превратилась в одну из самых мощных военных сил в регионе. Этот процесс включал не только техническую модернизацию, но и комплексные меры по повышению профессионализма и усилению военной подготовки» (Cornell, 2011, с.342). Военные реформы, реализованные в период правления Гейдара Алиева, не ограничивались только внутренними шагами. Он также придавал большое значение военному сотрудничеству с другими странами, чтобы расширить число международных союзников и обмениваться опытом.

Особую роль в этом процессе сыграли учения в рамках сотрудничества с НАТО, которые способствовали развитию обороноспособности Азербайджана.

Известная исследовательница по Кавказу Элизабет Фуллер отмечает: «Укрепление армии Азербайджана было важным шагом на пути превращения страны в региональную силу. Военные реформы Алиева позволили создать профессиональные и технически подготовленные вооружённые силы, отвечающие требованиям современного ведения войны» (Fuller, 2004, с.97).

Одним из ключевых шагов в рамках военной политики Гейдара Алиева стало приведение армии Азербайджана в соответствие с международными военными стандартами. В особенности программы сотрудничества с НАТО и международные военные учения сыграли важную роль в совершенствовании оборонной системы страны.

Бывший министр обороны США Уильям Перри охарактеризовал этот период так: «Сотрудничество Азербайджана с НАТО сыграло важную роль в реализации современных реформ в системе обороны и развитии армейского строительства. Алиев приложил большие усилия для превращения армии Азербайджана в силу, соответствующую международным стандартам» (Perry, 1998, с.97). Одним из стратегических шагов Азербайджана в военной сфере стало модернизация технического оснащения армии и организация поставок оружия из зарубежных стран.

Эксперт по вопросам безопасности на Кавказе Роберт Каплан пишет: «Во время правления Гейдара Алиева техническое обеспечение армии Азербайджана значительно улучшилось, и благодаря военному сотрудничеству с иностранными государствами, особенно с Турцией и Израилем, армия Азербайджана была оснащена современными технологиями» (Kaplan, 2000, с.207). В результате этих реформ армия Азербайджана превратилась в мощную силу не только в регионе, но и на международной арене. Военная политика Алиева обеспечила Азербайджану доступ к современным технологиям в сфере обороны, что способствовало значительному усилению военной мощи страны.

Известный военный аналитик Джеймс Вархола отмечает: «Успехи Азербайджана в процессе военного строительства усилили способность страны

обеспечивать свою безопасность на международной арене» (Warhola, 2003, с. 56).

Другим важным направлением военной политики Гейдара Алиева было расширение участия Азербайджана в международных миротворческих миссиях и активное сотрудничество с международными организациями с целью накопления военного опыта.

Кавказский исследователь Томас Голц пишет: «Участвуя в международных миротворческих операциях, Азербайджан не только расширил свой военный опыт, но и внес вклад в региональную и глобальную безопасность. Это стало частью военной политики Алиева, усилившей позиции страны на международной арене» (Goltz, 1998. с.295). В конечном итоге, усиление азербайджанской армии в период правления Гейдара Алиева заняло важное место среди стратегических шагов, предпринятых для защиты национальных интересов, восстановления территориальной целостности и укрепления позиций на международной арене.

Проведённые военные реформы превратили Азербайджан в сильное государство в регионе и создали условия для устойчивого развития оборонного потенциала страны.

Меры, предпринятые Гейдаром Алиевым в связи с обеспечением территориальной целостности Азербайджана, стали одним из ключевых объектов интереса в русскоязычной политической литературе и среди аналитиков.

В период 1993–1995 годов шаги Гейдара Алиева по обеспечению национальной безопасности и восстановлению территориальной целостности включали стратегические меры, направленные на укрепление государственности, восстановление внутренней стабильности и дипломатическое урегулирование конфликта с Арменией. В этот период он укрепил позиции Азербайджана в военной, политической и дипломатической сферах, сделав важные шаги в направлении защиты национальных интересов.

Русскоязычные авторы рассматривают этот этап как один из важнейших в стратегии национальной безопасности Азербайджана. Российский исследователь Александр Дубнов описывает этот период следующим образом: «Под руководством Гейдара Алиева в Азербайджане была достигнута внутренняя политическая стабильность, что создало основу для успешной реализации национальной стратегии безопасности в будущем» (Дубнов, 1997, с. 98). Гейдар Алиев не только обеспечил внутреннюю стабильность, но и стремился создать мощную систему национальной безопасности внутри страны. С этой целью были проведены реформы по реструктуризации государственных органов и повышению эффективности служб национальной безопасности.

Военный аналитик из России Игорь Коротченко так характеризует этот этап:

«Гейдар Алиев подверг службы безопасности Азербайджана серьёзным реформам для обеспечения внутренней стабильности. Эти реформы были необходимы для защиты национальных интересов и обеспечения территориальной целостности страны» (Коротченко, 1999, с.43).

На момент прихода Алиева к власти армия Азербайджана находилась в ослабленном состоянии и несла серьёзные потери в продолжающемся конфликте с Арменией. В период 1993–1995 годов под его руководством были реализованы масштабные реформы в военном строительстве. Основными направлениями этих реформ стали реструктуризация армии, обеспечение современным вооружением и технологиями, а также подготовка новых военных кадров.

Российский военный эксперт Владимир Ельчанинов описывает этот процесс так: «Гейдар Алиев провёл масштабные военные реформы для усиления армии Азербайджана. Оснащение армии современными технологиями и участие в международных учебных программах значительно способствовали её укреплению» (Ельчанинов, 2004, с.67).

Гейдар Алиев также развил военное сотрудничество с Турцией и другими стратегическими партнёрами. В рамках этого сотрудничества армия Азербайджана проходила обучение по стандартам НАТО и получила доступ к международному военному опыту.

Российский политический аналитик Сергей Маркедонов комментирует дипломатические усилия Алиева следующим образом: «Внешняя политика Гейдара Алиева была направлена на обеспечение дипломатической поддержки, необходимой для сохранения территориальной целостности Азербайджана. Алиев стремился к созданию широких коалиций на международном уровне» (Маркедонов, 2001, с.134).

В этот период Гейдар Алиев предпринял шаги в направлении мирного урегулирования конфликта с Арменией в рамках ОБСЕ, ООН и других международных организаций. Благодаря этим дипломатическим усилиям, в 1994 году между Азербайджаном и Арменией было подписано соглашение о прекращении огня.

Эксперт по внешней политике России Надеин Раевский описывает этот период так: «Политика Алиева, направленная на мирные переговоры, не только сохраняла военный потенциал Азербайджана, но и создавала условия для дипломатического урегулирования конфликта» (Надеин-Раевский, 1999, с.77).

Одним из ключевых элементов национальной стратегии безопасности Азербайджана стало использование энергетических ресурсов. В 1994 году под руководством Гейдара Алиева было подписано знаменитое «Контракт века», которое обеспечило выход азербайджанских нефтегазовых ресурсов на международные рынки. Это соглашение способствовало не только экономическому развитию страны, но и укреплению её позиций на международной арене.

Эксперт по энергетике Леонид Григорьев комментирует это так: «Энергетическая политика Алиева обеспечила единство экономических и безопасных интересов Азербайджана. Нефтяные соглашения укрепили внешнюю политику страны и расширили круг международных союзников» (Григорьев, 2000, с.59). В результате, в 1993–1995 годах национальная стратегия безопасности, проводимая Гейдаром Алиевым, достигла значительных успехов в защите территориальной целостности и укреплении международного положения Азербайджана.

Проведённые политические, военные и дипломатические реформы укрепили независимость страны и сделали её стратегию безопасности более эффективной на региональном и глобальном уровнях.

Деятельность Гейдара Алиева в эти годы сыграла исключительную роль в восстановлении территориальной целостности Азербайджана и повлияла на ход 44-дневной войны 2020 года. Шаги, предпринятые в этот период, были направлены на укрепление международного положения независимого Азербайджана, модернизацию армии и обеспечение экономической стабильности.

Приход Гейдара Алиева к власти стал результатом политического кризиса весной 1993 года. На тот момент нестабильность внутри страны представляла серьёзную угрозу национальной безопасности Азербайджана, находившегося в состоянии войны с Арменией.

Используя свой политический опыт, Алиев провёл масштабные реформы для вывода страны из кризиса. Эти реформы обеспечили участие политической оппозиции в диалоге и привели к формированию широкой коалиции.

Этот процесс способствовал не только восстановлению политической стабильности, но и развитию демократических институтов.

Обеспечение политической стабильности стало необходимым условием для защиты независимости страны и восстановления её территориальной целостности.

В этот период Алиев усилил национальную политику безопасности, успешно противодействуя агрессивной политике Армении в отношении азербайджанских территорий.

Подписанное в 1994 году соглашение о прекращении огня не только остановило дальнейшую эскалацию конфликта, но и создало благоприятную среду для политического диалога. Значение этого соглашения заключалось в том, что оно способствовало сохранению мира в регионе и создало условия для конструктивных переговоров по урегулированию конфликта.

Военные реформы, проведённые в 1993–1995 годах, стали важным шагом к приведению азербайджанской армии в соответствие с современными стандартами.

Гейдар Алиев уделял особое внимание оснащению армии современным вооружением и технологиями, повышению профессионализма личного состава и подготовке кадров.

Цель этих реформ заключалась в устранении слабости вооружённых сил, проявившейся в первые годы после провозглашения независимости страны.

Процесс реорганизации армии включал не только модернизацию материально-технической базы, но и организацию военной подготовки, привлечение иностранных специалистов и подготовку национальных кадров.

Здесь особое значение имело расширение военного сотрудничества с Турцией и развитие отношений с НАТО.

Гейдар Алиев также придавал особое значение реализации специальных программ военного образования, подготовке новых кадров и оснащению вооружённых сил в соответствии с требованиями современной тактики ведения боя.

Развитие различных секторов экономики, особенно энергетического, позволило Азербайджану занять более активную позицию на международной арене.

Эксплуатация нефтяных ресурсов страны и сотрудничество с международными независимыми энергетическими компаниями способствовали росту доходов государства.

Этот процесс усилил экономическую мощь Азербайджана, позволил увеличить военные расходы и способствовал модернизации армии.

В результате экономическое развитие создало прочную основу для защиты независимости страны и восстановления её территориальной целостности.

Заключение

Гейдар Алиев усилил дипломатическую активность с целью укрепления позиций Азербайджана на международной арене. Он развивал связи с региональными и международными организациями, укреплял стратегическое сотрудничество с союзными странами.

Создание Минской группы ОБСЕ в 1994 году стало положительным шагом к мирному урегулированию Нагорно-Гарабахского конфликта.

Дипломатическая деятельность позволила Азербайджану защищать свою территориальную целостность в рамках международного права.

В то же время Гейдар Алиев эффективно использовал дипломатические каналы для вынесения конфликта на более широкий международный уровень. Он стремился к принятию справедливых решений в международных организациях, особенно в ООН, чтобы защитить интересы Азербайджана. Эти дипломатические шаги способствовали признанию конфликта на международной арене и укрепили политические позиции Азербайджана.

Кроме того, внешнеполитические успехи Азербайджана в период правления Гейдара Алиева привели к тому, что страна была признана надёжным союзником на международной арене и укрепила свои позиции в геополитическом пространстве.

Это сыграло важную роль не только в мирных переговорах, но и в получении поддержки, необходимой для защиты национальных интересов Азербайджана.

Системные меры, принятые в 1993–1995 годах, оказали влияние на ход 44-дневной войны 2020 года.

Формирование современной армии в результате реформ Гейдара Алиева, усиление национального единства и государственности, подъём боевого духа азербайджанского народа — всё это позволило в короткие сроки восстановить территориальную целостность страны.

Литература

1. De Vaal, *Black Garden*, New York: New York University Press, 2003 с.406
2. Cornell, *Small Nations and Great Powers*, London: Routledge, 2001 с. 480
3. Dehdashti, *Prüvention von Gewaltkonflikten im Südkaukasus*, р. 115, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2000
4. Cutler, *Power Institutions in Post-Soviet Societies*, 2004, с. 345
5. Goltz, *Azerbaijan Diary*, s. 276, Armonk: M.E. Sharpe, 1998 с.496
6. Giragosian, *Military Balance in the South Caucasus*, The Jamestown Foundation, 2005, с. 49
7. Cornell, *Azerbaijan Since Independence*, M.E. Sharpe, 2011, с. 512
8. Fuller, *The Caucasus: Challenges and Opportunities*, CSIS, 2004, с. 97
9. Perry, *NATO and the Caucasus: Security Challenges and Opportunities*, Carnegie Endowment, 1998, с. 61
10. Kaplan, *The Ends of the Earth: A Journey to the Frontiers of Anarchy*, Vintage, 2000, с. 496
11. Warhola, *The Military Balance in the Caucasus*, Routledge, 2003, с. 56
12. Дубнов, *Кавказская политика: от кризиса к стабильности*, Московский Центр Карнеги, 1997, с. 98
13. Коротченко И., *Военные реформы в СНГ: анализ и перспективы*, Военное обозрение, 1999, с. 43
14. Ельчанинов Владимир, *Армии Кавказа в постсоветский период*, Российский Институт Стратегических Исследований, 2004, с. 67
15. Маркедонов Сергей, *Геополитика Кавказа*, Московский государственный институт международных отношений, 2001, с. 134
16. Надеин-Раевский Виктор, *Кавказский узел: конфликты и их урегулирование*, Институт Европы РАН, 1999, с. 77
17. Григорьев Леонид, *Энергетические ресурсы и геополитика: Кавказ и Центральная Азия**, Международные Отношения, 2000, с. 59

Daxil oldu: 29.04.2025

Qəbul edildi: 29.06.2025

**FİLOLOGİYA ELMLƏRİ DOKTORU, PROFESSOR
NİZAMİ MƏMMƏDOV TAĞISOY – 75**

Bu il Azərbaycanın görkəmli alimi, ədəbiyyatşünas-tənqidçi, tərcüməşünas-tərcüməçi, türkoloq, filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar müəllim Nizami Tağısoyun (Nizami Tağı oğlu Məmmədovun) 75 yaşı tamam olur. Nizami müəllimi uzun illərdir ki, tələbələri tərəfindən çox sevilən pedaqoq, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafına dəyərli töhfələr verən alim, böyük şəxsiyyət, yüksək mənəviyyəti və ali insanlıq keyfiyyətləri ilə örnək ziyalı kimi tanıyıırıq. Haqqında söz düşəndə mütləq “gözəl insandır” ifadəsini də əlavə edirik. Bütün bunlar onun xarakter cizgilərini tamamlayan cəhətlər kimi Nizami müəllimə Azərbaycan ədəbi, elmi mühitdə böyük hörmət və sevgi qazandırır. Adı çəkiləndə qeyri-ixtiyari insanın üzünə təbəssüm qonur, haqqında ən yaxşı fikirləri dilə gətirmək istəyirik. Nizami müəllimi yubileyi münasibətilə ürəkdən təbrik edir, ona can sağlığı, uzun ömür, yeni elmi nailiyyətlərlə dolu xoşbəxt illər arzulayırıq. Allah dəyərli alimimizi qorusun və hər zaman səmərəli elmi-nəzəri, pedaqoji fəaliyyəti ilə elmimizin, təhsilimizin şöhrətini artırsın. Azərbaycan intellektinə önəmli qatqıları olan professor Nizami Tağısoy kimi alimlərimizlə qürur duyuruq.

Nizami müəllimi yubileyi münasibətilə təbrik edir, ona cansağlığı, elmi və pedaqoji fəaliyyətində uğurlar arzulayırıq!

Redaksiya heyəti